

440
1948

ШАРҚ ЮЛДУЗИ

4

№4

Июль - 1948
ТОШКЕНТ
ОКС

D 440
R

ШОШ АРҚ ЮЛДУЗИ

ОЙЛИК АДАБИЁТ ВА САНАТ ЖУРНАЛИ

ЎЗБЕКИСТОН СОВЕТ ЁЗУЧИЛАРИ СОЮЗИ

4

АПРЕЛЬ

ЎЗБЕКИСТОН ВА „ПРАВДА ВОСТОКА“ НАШРИЁТИ

ТОШКЕНТ

1948

АЛИШЕР НАВОИЙ

ҒАЗАЛЛАРИДАН

Ул шайх ки минбар уза афсунға берур тул,¹
Шайтондур ўзи, мажлисининг аҳли сурук ғул,²
Ғафлатдин агар ва'з ила уйғотсалар элни,
Ул айлар уютмоқ учун афсонага машғул.
Бошдин аёғи минбарининг пояю³ дастон,
Ҳам ўзию ҳам ма'рифати жоҳилу мажҳул.
Кўрмай хирад⁴ асхобида бир фардни оқил,
Топмай киши афсунида бир нуктани ма'қул.
Ҳар не ки ҳадис оти қўюб барчаси мавзу⁵,
Нақли ки машойихдин этиб бориси маж'ул⁶.
Юз пора қилиб минбари ўт ёқғали авлю,
Бу шарт илаким бўлса ўзи қотилу мақтул.⁶
Иблис сифат эл сари майл этма, Навоий,
То бўлмағасен зарқу⁷ риё қайдида⁸ мағлул.⁹

* * *

Висол тухмини эқтим, фироқи бар¹⁰ топтим,
Вафо ниҳолини тиктим, жафо самар топтим.
Муҳаббат ўтини ёқтим висол шам'и учун,
Ўзумни оқибат ул ўтда ўқ шарар¹¹ топтим.
Мең ашк¹² бирла юдим ғайр нақшини кўздин.

¹ Тул — чўзиш, узунлик.

² Ғул — бир турли афсонавий махлуқ.

³ Поя — оёқ.

⁴ Хирад — ақл, дониш (Хирад асхоби — ақл, дониш эгалари).

⁵ Маж'ул — ясама, уйдирма.

⁶ Мақтул — қатл қилинган, ўлдирилган.

⁷ Зарқ — ряёкор, икки юзлама, алдамчи.

⁸ Қайд — кишан, банд.

⁹ Мағлул — банд этилган, кишанланган.

¹⁰ Бар — мева, самара.

¹¹ Шарар — учқун, ёлқия.

¹² Ашк — кўз ёши.

Валек ғайриға ўқ ёрдин назар топтим.
 Умид баҳрида ҳарнеча ғутта¹³ урдум ким,
 Садаф кўзимдину, кўз ёшидин гуҳар топтим.
 Дидим, бу рамзни англай, вале хирад пирин,
 Бу нуқта кайфияти ичра беҳабар топтим.
 Чу дарди ишқ биёбонларини қилдим қат',
 Адам вилоятидин нари юз хатар топтим.
 Навоийё, кеча-қундуз хату юзини тилаб,
 Шабона¹⁴ навҳа била нолаи саҳар топтим.

Ёр бордию кўнглумда анинг нози қолибтур,
 Андоқки қулоғим тўла овози қолибтур.
 Кўз хонасини қилди барандохта¹⁵ бу ашқ,
 Кўз борди, вале хона барандози¹⁶ қолибтур.
 Кўнглум қуши то сунбулингиз домиға тушти,
 Булбул киби ҳар гул сари овози қолибтур.
 Ул қуш сафар айлаб не тараб¹⁷ гулбунун очқай,
 Ким боғ аро бир сарви сарафрои қолибтур.
 Мен ишқ румузин¹⁸ демай ўлдим, сафар этким
 Фарҳод ила Мажнуннинг ўқуш рози қолибтур.
 Тақлид қилиб кўнглима ишқ аҳли чекар оҳ,
 Ул бордию эл ичра саровози қолибтур.
 Ҳижрону висолин кўпу оз дема, Навоий,
 Юз шукр де ким, кўпи бориб¹⁹ ози қолибтур.

Гар аламинмға чора йўқ, бўлмаса бўлмасун, нетай,
 Гар ғамима шумора²⁰ йўқ, бўлмаса бўлмасун, нетай,
 Ранжима йўқ эса адад хост бу эрса нейлайин,
 Дардима гар канора²¹ йўқ, бўлмаса бўлмасун, нетай.
 Жам' эмас эрса, хотирим жам' ўлуриға, зоҳидо,
 Ҳожати истихора²² йўқ, бўлмаса бўлмасун, нетай.
 Ёрдин элга комлар бу ки менинг сори гаҳи,
 Кўз учидин назора йўқ, бўлмаса бўлмасун, нетай.
 Маш'али васл ила улус шоми мунаввару²³, менинг

¹³ Ғутта — шўнғиш (ғутта урмоқ — шўнғимоқ).

¹⁴ Шабона — кечки, тунги.

¹⁵ Барандохта қилмоқ — бузмоқ, совурмоқ, чочмоқ, юяиб ташламоқ.

¹⁶ Барандози — салқити, қолдиги.

¹⁷ Тараб — хурсандлик, шодлик.

¹⁸ Румуз — рамзлар.

¹⁹ Бориб — кетиб.

²⁰ Шумора — ҳисоб, саноқ.

²¹ Канора — чегара, ниҳоят.

²² Истихора — фол (туш блан фол кўриш).

²³ Мунаввар — нурланган, ёриган.

Бахтима бир шарора²⁴ йўқ, бўлмаса бўлмасун, нетай.
Қисми азалга шодмен бу ки фалак риюти²⁵,
Ҳолима ошкора йўқ, бўлмаса бўлмасун, нетай.
Дедим: эрур Навоий ўз дардиға чорасиз, деди:
Гар аламингға чора йўқ, бўлмаса бўлмасун, нетай,

Дилрабо сендин бу ғам ким менда бордур, кимда бор,
Фурқатингдин бу алам ким менда бордур, кимда бор.
Мазраи²⁶ айшим кўкармайдур самумий оҳдин,
Йўқса бошдин мунча ғам ким менда бордур, кимда бор.
Қўйма миннат ким, юзумдек пок юз ҳеч кимда йўқ,
Буйла ишқи пок ҳам ким менда бордур, кимда бор.
Бахти ул ой қасриға қўймас йўқса дўди оҳидин,
Бу каманди²⁷ ҳам-баҳам ким менда бордур, кимда бор.
Қалб рўйандуд²⁸ ила бай'и этма васлин, эй кўнгул,
Доғдин мунча дирам²⁹ ким менда бордур, кимда бор.
Бор экин вобастаи тавфиқ, йўқса эй рафиқ,
Бу қадар шавқи ҳарам ким менда бордур, кимда бор.
Эй Навоий, гарчи журмум³⁰ кўп турур йўқса, бу нав'
Хисрави соҳиб карам ким менда бордур, кимда бор.

Бизнинг шайдо кўнгул бечора бўлмиш,
Маломат дашғида овора бўлмиш.
Анга бас ким ёғор тош устида тош,
Танида ёра узра ёра бўлмиш.
Урарда дам-бадам хораға³¹ бошин,
Сўнгалар анда пора-пора бўлмиш.
Бало тоғи аро ётқонда бемор,
Хирад санжоби³² хору хора бўлмиш.
Қаро қилди нечук ким рўзгорим,
Анинг ҳам рўзгори қора бўлмиш.
Қадаҳ хуршиди қони ким ғамидин,
Сиришким кавкаби³³ сайёра бўлмиш.

²⁴ Шарора — учқун, ёлқин.

²⁵ Риоят — хоҳиш, истак.

²⁶ Мазраи — зироат қилинадиган, экин қилинадиган жой.

²⁷ Каманд — белбоғ, камар.

²⁸ Рўйандуд — юзаки қараш.

²⁹ Дирам — танга.

³⁰ Журм — гуноҳ, айб.

³¹ Хора — тош.

³² Санжоб — мўйна.

³³ Кавкаб — юлдузлар

Навоний чорадин кўп дема сўзким,
Гамингга чорасизлиқ чора бўлмиш.

* * *

Баҳор андоқки булбул гулузори тоза истармен,
Ким ул гулбонг ила ўзни баланд овоза истармен.
Чу ул гул тоза-тоза ўт солур кўнглум аро, мен ҳам
Ул ўтдин кўкрагим доғини тоза-тоза истармен.
Чу йўқ андоза ишқим бирла шавқимға ул ойни ҳам,
Жамолу меҳр ойинида беандоза истармен.
Эритсам гар кўнгул чоки учун пайконларин³⁴, тонг йўқ,
Темурдин бу хисори³⁵ дард учун дарвоза истармен.
Узори шавқи тигидин ўлуб қонлиғ кафан бирла,
Анинг ҳар торидин ҳавро юзига ғоза³⁶ истармен.
Фироқинг ичра розимен фалак жисмим уйин йшқса,
Хилофи одат уй вайрон қилурға коза³⁷ истармен.
Навоний назмининг авроқи³⁸ зулфингдек паршондур,
Анинг жилдиға сунбул торидин шероза³⁹ истармен.

* * *

Хил'атин⁴⁰ то айламиш жонон қизил, сориг, яшил,
Шу'лайи оҳим чиқар ҳар ён қизил, сориг, яшил.
Гулшан эттим ишқ саҳросин самумий⁴¹ оҳдин,
Ким эсар ул дашт аро ҳар ён қизил, сориг, яшил.
Шишадек кўнглумдадур гулзор ҳуснунг ёдидин,
Тобадоннинг⁴² аксидек алвон қизил, сориг, яшил,
Ла'лигун май тут ки олтун жом бирла сабзада,
Ким булардин яхши йўқ имкон қизил, сориг, яшил.
Фақр аро беранглик душвордур беҳад валеқ,
Хирқада⁴³ тикмак эрур осон қизил, сориг, яшил.
Эй Навоний, олтину, шангарфу⁴⁴, зангор истама,
Бўлди назминг рангидин девон қизил, сориг, яшил.

³⁴ Пайкон — ўқ, ўқ ёйнинг ўқи.

³⁵ Хисор — қўрғон, қал'а.

³⁶ Ғоза — пудра, ула.

³⁷ Қоза — чайла.

³⁸ Авроқ — варақлар.

³⁹ Шероза — китоб муқаваси учун ишлатиладиган ипак, китоб саҳифаларини, варақларини бирлаштириш учун ишлатилади.

⁴⁰ Хил'ат — қиёфа, ташқи кўриниш.

⁴¹ Самум — иссиқ шамол, гаримсар. (Самумий оҳдин — самум сингари иссиқ, дудли оҳдин).

⁴² Тобадон — эшик тепасидаги уйга ёриқ тушиши учун ишланган панжара.

⁴³ Хирқа — тўн, кийим.

⁴⁴ Шангарф — очқизил ранг.

ҚИТ'АЛАРИДАН

Кимки махлуқ⁴⁵ хизматиға камар,
Чуст этар, яхшироқ ўшалса бели.
Қўл қовуштурғуча бу авлодур,
Ки анинг чиқса эғни⁴⁶, синса али⁴⁷.
Чун хушомад демакни бошласа, кош
Ким тутилса дами, кесилса тили.

Камол эт касб ким олам уйидин,
Санга фарз ўлмағай ғамнок чиқмоқ.
Жаҳондин нотамом ўтмак бияйних⁴⁸,
Эрур ҳаммомдин нопож чиқмоқ.

Умрин аблаҳ кечуруб ғафлат ила,
Нукта ўрниғаки тортар хуррос.
Бир эшакдурки тағофил юзидин,
Қилғай изҳор паёнай аррос⁴⁹.

Жаҳон ганжиға⁵⁰ шоҳ эрур аждаҳо,
Ки ўтлар сочар қаҳри ҳангомида⁵¹,
Анинг коми⁵² бирла тирилмоқ эрур,
Маош айламак аждаҳо комида⁵³.

Фалонға ажаб ҳол эрур ким халойиқ,
Не қилса алар бирладур можароси.
Сола олмас эл ошиға бир нахуд⁵⁴, гар
Тузулмас анинг бирла ул эл ароси⁵⁵.

⁴⁵ Махлуқ — паст одам.

⁴⁶ Эғни — елкаси, кипти.

⁴⁷ Али — қўл.

⁴⁸ Бияйних — сингари, ўхшай.

⁴⁹ Қит'анинг мазмуни: билим олиш, ма'лумот, фикр (нукта) тўплаш ўрнига ғафлат уйқисиди ётиб ўз умрини бекорга ўтказучи нодон, аблаҳ одам, ҳанграшдан бошқа нарсани билмайдиган эшакка ўхшайди.

⁵⁰ Ганж — хазина, бойлик.

⁵¹ Ҳангом — вақт, фурсат (қаҳри ҳангома — қаҳр, ғазаб вақтида).

⁵² Коми — ихтиёр, хоҳиш.

⁵³ Қом — оғиз. Бу байтнинг мазмуни: унинг (шоҳнинг) ихтиёри, хоҳиши блан тирик бўлмоқ, я'ни шоҳ қуллиғида умр кечирмоқ аждаҳо оғзида тириклик ўтказмак блан баробардур.

⁵⁴ Нахуд — нохот.

⁵⁵ Бу байтнинг мазмуни: эл ошиға, эл қозонига бир нохот қўшиб унга ёрдамлаша олмаганидек эл блан иттифоқда, келишуда ҳам яшалмайди.

Қазон, йўқки ул анда кафгир эмастур,
Ки бўлсун юзига қазонлар қароси.

*

Бийик ҳимматлик элга арз ҳол эт⁵⁶,
Замири нур пош элдин суол эт⁵⁷.
Ки бор абри баҳори⁵⁸, гавҳар афшон,
Чоқин ҳам олам аҳлиға зарафшон.

Розни⁵⁹ асра чунки фош эттинг.
Яна пинҳон бўлур қилма ҳавас.
Кўнглинг ичра нафас кибидур роз,
Қайтмас кимсадин чу чиқти нафас.

Навоий ше'ри тўққуз байту, ўнбир байту, ўн уч байт,
Ки лавҳ узра қалам зийнат берур ул дурри макнундин
Бу ким албатта етти байтдин ўксук эмас⁶⁰, я'ни
Таназзул айлай олмас рутба ичра етти гардундин⁶¹.

* * *

Навоий тама' тухмуни сочма кўл,
Риё ашкидин⁶² анга сув очма кўп.
Амал мазра'ин⁶³ эккали ер-маер,
Ҳавою ҳавас хирманин елга бер⁶⁴.

* * *

Риёи ка'бадин⁶⁵ дайри⁶⁶ фаноға,
Қириб гар бутға зоҳир қилдим иймон,

⁵⁶ Мисра' мазмуни: ҳикмат, фазилат эгаси бўлган одамларга арзи-ҳол қил.

⁵⁷ Мисра' мазмуни: кўнгли пок бўлган одамлардан савол сура.

⁵⁸ Абри баҳор — баҳор ёмғури.

⁵⁹ Роз — сир.

⁶⁰ Ўксук эмас — кам эмас.

⁶¹ Бу байтнинг мазмуни: Бу ше'рким, етти байтдан кам эмас, мартабада (рутбада) ва аҳамиятда ҳам етти осмондан қолишмайди.

⁶² Ашк — кўз ёши.

⁶³ Мазра' — экин жойи (амал мазраи — мақсад, истак, идеал экин).

⁶⁴ Бу байтнинг мазмуни: ўз мақсадингни, идеалингни амалга ошириш учун такаббурлик, кибр, манманлик хирманини тямолга соғур.

⁶⁵ Риёи ка'ба — риёкорлик ка'баси.

⁶⁶ Дайр — бутхона.

Мени ёзгурма, эй шайхи риёи⁶⁷,
Агар кофир эдим бўлдум мусулмон.

* * *

Қилибмен онча ис'ён ким, агар дўзах аро кирсам,
Менинг беҳад гуноҳим бирла дўзах сар-басар тўлғай.
Худоё, афв осонроқ дурур, йўқса ғазаб қилсанг,
Магар ким ўзга дўзах, ўзга ўт, ўзга азоб ўлғай.

* * *

Ниҳоний игна санчар ёрлардин,
Адуваш⁶⁸ новак афганлар⁶⁹ кўп ортуқ.
Мунофиқ шева золим дўстлардин,
Муҳолиф таб⁷⁰ душманлар кўп ортуқ.

* * *

Ғофил ўлма назардин итса аду,
Шам' ўчирганда ел кўрунурму.

*

Қиши айбинг деса, дам урмагил ким ул эрур кўзгу,
Чу кўзгу тийра⁷¹ бўлди, ўзга айбинг зоҳир айларму⁷².

РУБОИЙЛАРИДАН

Қўрутма мени томуғдин⁷³, эй зоҳиди ях,
Жаннат манга бўлғуси, дебон урма занох⁷⁴.
Ким дўзах анинг ёди била жаннат эрур,
Жаннат бари сенинг бландур дўзах.

* * *

Жондин сени кўп севармен, эй умри азиз,
Сондин⁷⁵ сени кўп севармен, эй умри азиз
Ҳар неча ки севмак андин ортуқ бўлмас,
Андин сени кўп севармен, эй умри азиз.

67 Шайхи риёи — риёкорлик шайхи.

68 Адуваш — душман.

69 Новак афганлар—ўқ отучилар. (Адуваш новак афганлар—ўқ отучи очик-даң-очик душманлар).

70 Муҳолиф таб' — қарши, эид табиатли.

71 Тийра — қора, қоронғу.

72 Зоҳир айламоқ — эён қилмоқ, кўрсатиоқ.

73 Томуғ — дўзах, жаҳаннам.

74 Занох — энгак, бу ерда лоф ма'нисиди, урма занох — лоф урма демакчи.

75 Сондин — саяқдан, ҳисобдан, беҳисоб, чегарасиз, чексиз севаман демакчи.

Эй боди сабо⁷⁶, агар ҳаво айлагасен⁷⁷,
Гулшанға етарни муддао айлагасен.
Сарв олида ер ўпиб дуо айлагасен,
Гул қошида қуллуғум адо айлагасен⁷⁸.

МАСНАВИЙ

(Парча)

«Маснавий» номи блан юритиладиган бу асар аслда ше'ри мактубдир. Алишер Навоий бу мактубни, ўз ватанини ташлаб кетишга ва турли ерларда дар-бадар кезиб юришга мажбур бўлган дўсти Саид Ҳасан Ардашерга 1460 йилларнинг ўрталарида Ҳиротдан ёзади. Саид Ҳасан Ардашер замонасининг катта олими ва шоири эди. Мактубда ишора қилинган ба'зи воқиялар шуни кўрсатадики, Алишер Навоий бу мактубда Хуросоннинг Абу Саид Мирза ҳукмронлик қилган (1466 — 69) даврини тасвир қилади. Навоий, бу даврда мамлакатнинг хароб бўлганини, халқининг жабру-зулм остида эзилганини чуқур қайғу блан билдиради. Шу блан бирга, дўсти Ардашерга ўз шахсий ҳаётининг чексиз оғир бўлиб, тақиб остида қолганидан дарак беради ва «тарки ватан» («жуз жило») қилишдан бошқа чораси қолмаганини айтади. Бу мактуб XV асрнинг 60 йилларидаги мамлакат аҳволини ва Навоийнинг таржимаий ҳолини ўрганиш нуқтаи назаридан ниҳоятда қийматлидир.

Аён бўлғай олингда қангомаи,
Битимак⁷⁹ манга фарз эди номаи.
Санга қолатимни аён айламак,
Бу азмим вужухин⁸⁰ баён айламак.
Манга неча нав' ўлди бечоралиқ,
Қи олимға тушти бу оворалиғ.
Бир ул ким чу сўздиндур инсон шариф,
Чу ҳайвонға сўз йўқтур улдур касиф⁸¹.
Кўнгул дуржи ичра гуҳар сўз дурур,
Башар гулшанида самар сўз дурур.
Эрур сўз фалак жисмининг жони ҳам,
Бу зулмотни обиҳайвони ҳам,
Агар жон эмас бас недур ким масиҳ,
Ўлук тиргузур деб каломи фасиҳ⁸².
Агар обиҳайвон эмас бас нечук,

⁷⁶ Боди сабо — тонг шамоли.

⁷⁷ Ҳаво айламоқ — кўтарилмоқ, қўзғолмоқ, учмоқ.

⁷⁸ Адо айламоқ — айтмоқ, бажармоқ.

⁷⁹ Битимак — битмоқ, ёзмоқ.

⁸⁰ Вужух — вужҳлар, сабаблар.

⁸¹ Касиф — қалин, қуюқ, дағал, қўпол (латиф сўзининг зилли).

⁸² Фасиҳ — фасоҳатли, чиройли, жалб этучи, (каломи фасиҳ — жалб этучи сўз).

Топар жон зулолидин онинг ўлук,
 Не бўлғай анинг васфида эл сўзи,
 Ки ҳарне ки дерлар эрур чун ўзи.
 Бу сўз ки офаринишдин⁸³ ашраф⁸⁴ дурур,
 Анинг доғи мовзунни алтаф⁸⁵ дурур,
 Жавоҳир неча хўбу дилкаш эрур,
 Вале назм силки аро ҳуш эрур.
 Сўз ичра ки ялғон, эрур нописанд,
 Чу назм эттилар, қилди доно писанд.
 Мен ул мен ки то турк бедодидур,
 Бу тил бирла то назм бунёдидур.
 Фалак кўрмади мен киби нодире,
 Низомий киби назм аро қодире.
 Не назми дер эрсам мени дарднок,
 Ки ҳар ҳарфи бўлғай анинг дурри пок.
 Етар тангридин анча қувват манга,
 Қи бўлмас битирига фурсат манга.
 Бу майдонда Фирдавсий ул қурд эрур,
 Ки гар келса Рустам жавобин берур.
 Рақам қилди фархунда⁸⁶ «Шаҳномаи»
 Ки синди жавобида ҳар хомаи.
 Мусалламдурур зоҳираи ул иши,
 Ки ма'разга⁸⁷ келмайдурур ҳар киши.
 Деди ўз тили бирла ул кони ганж:
 Ки си сол бурдам ба Шаҳнома ранж⁸⁸.
 Ани дерга бўлса қачон рағбатим,
 Эрур анча ҳақ лутфидин қувватим.
 Ки ҳар неча нутқ ўлса қоҳил сарой⁸⁹,
 Битигоймен ўттуз йилин ўттуз ой.
 Агар хосса ма'ни гар ихом⁹⁰ эрур,
 Анинг кунда юз байти халвом эрур,
 Вале айт, деб ким манга тутти юз,
 Ки мен юз учун демадим икки юз.
 Не юз, не ики юз ки бу килки⁹¹ тез,
 Аторуд била қилса зоҳир ситиз.
 Анинг сайри бир давр охир бўла,
 Фалак не латойнфдин эткай тўла.

⁸³ Офариниш — яралиш, бун'ёдга келиш.

⁸⁴ Ашраф — шарафли.

⁸⁵ Алтаф — энг латиф, энг исзик, энг мулоийм.

⁸⁶ Фархунда — бахтли, олижаноб.

⁸⁷ Ма'раз — нишона.

⁸⁸ Мисра'нинг мазмуни: «Шаҳнома» устида ўттиз йил машаққат чекдим.

⁸⁹ Қоҳил — сует (қоҳил сарой — сует куйловчи).

⁹⁰ Ихом — ваҳимага солиш.

⁹¹ Килк — қалам.

Бирав бўлса бир ишда бу нав' фард,
 Вале кўрмаса баҳра юз ранжу дард.
 Бўлуб Қоф важҳи⁹² маошиға кон,
 Мураббиси анқоға ҳам ошиён.
 Ўйи нотавон кўнгли янглиғ бузуқ,
 Бу ўй ичра андуху ғам озуқ.
 Майи базми барча юрак қонидин,
 Суруди ҳазин кўнгли афғонидин⁹³.
 Десақим топай эски пулдин фароғ,
 Топилмай жуз а'зосида янги доғ.
 Маишат учун орзу қилса сийм⁹⁴,
 Ани топқай аммо эсарда насийм⁹⁵.
 Киши жинси мулкида мардум гиё,
 Дирам сун'и авзо'ида кимиё.
 Киши бўлса андоққи, ўтти мақол,
 Бу янглиғ кишига бу нав' бўлса ҳол.
 Нечук майли оворалиқ этмагай?
 Бошин олибон бир тараф кетмагай?
 Яна бир буқим, зоҳир ўлмиш манго,
 Ки, чиқмиш Хуросон элидин вафо.
 Вафо азм айларда бўлмиш магар,
 Сахою мурувват анга ҳамсафар⁹⁶,
 Бу уч фи'л чиққоч ородин тамом,
 Яна бўлмиш уч фи'л қойим мақом.
 Вафо ерида зоҳир ўлмиш⁹⁷ нифоқ,
 Сахо ўрнида Бухл⁹⁸ тутмиш висоқ⁹⁹.
 Мурувватқа бўлмиш ҳасад жойгир¹⁰⁰,
 Зиҳи хуш элу мулкати дилпазир.
 Не мулку, не эл, энди таҳрир этай,
 Алар холатин васф бир-бир этай.
 Дема мулк ким вахшат обод зишт¹⁰¹,
 Тамуғ билгуруб ғойиб ўлғоч биҳишт.
 Тамошосини ким ки бунёд этиб,
 Сипоҳону рай мулкидин ёд этиб.
 Хисори аноу тааб маҳбаси,

⁹² Қоф — важҳи — қоф тоғининг нарсалари. Навоний, афсонавий қоф тоғининг йўқ бойликлари тириклигим манба'и бўлди демакчи.

⁹³ Байт мазмуни: Навоний уз аҳволини шарҳлаб дейди, базмда ичадиган майи юрак қонидан, айтадиган куйи ҳам, кўнглида фиғон бўлгани учун, қайғули мунгли.

⁹⁴ Сийм — кумиш, пул.

⁹⁵ Насийм — шомол.

⁹⁶ Ҳамсафар бўлган — биргалашиб сафар қилган.

⁹⁷ Зоҳир бўлмоқ — пайдо бўлмоқ.

⁹⁸ Бухл — бахиллик.

⁹⁹ Висоқ — турар жой, ўрин.

¹⁰⁰ Жойгир бўлмоқ — жойлашмоқ, ўринлашмоқ

¹⁰¹ Зишт — ярамас, ҳувук.

Снях чолдин тийраруроқ басы¹⁰².
 Иморотида ганждин йўқ асар,
 Хазона хароба бўлуб сар-басар.
 Мажосидда тоат била нур йўқ,
 Ҳавониқда нон расми дустур йўқ.
 Ҳам овқафни¹⁰³ садр амлок этиб,
 Вале май учун кўпракин ток этиб.
 Ҳам эл манзилин шаҳ катакдек бузуб,
 Товуғ ўрнига чуғ¹⁰⁴ ўлтургузуб.
 Мадорисда¹⁰⁵ илму салоҳу яқин,
 Анингдек ки дайр ичра ислому дин.
 Кўнгул жам'и аҳли муножот аро,
 Анингдек ки тақви харобот аро.
 Элида кишилиқдин осор йўқ,
 Шароратдин¹⁰⁶ ўзга падидор йўқ.
 Не эл, не киши балки шайтону дев,
 Келиб барчаға да'б бедоду рев.
 Бўлуб ломакон сатҳидин хонлари,
 Адам¹⁰⁷ мулки буғдойидин нонлари.
 Қаро пул учун айлабон қатл фан,
 Улуктин тама' айлаб аммо кафан.
 Не вайронда эски таноби билиб,
 Йилон соғиниб ганж да'ви қилиб.
 Кизил олтул истаб қаро тоштин,
 Фалак гўйи бир дона хашхоштин¹⁰⁸.
 Тутилса бирав ўғридул деб кучун,
 Тутубон иликлик кесмак учун.
 Улум келса бир зори бедил сари,
 Мадад айлабон лек қотил сари.
 Ҳирот аҳлин элтиб ҳаводис ели,
 Эсиб дай¹⁰⁹ елидек Самарқанд эля.
 Бу мулк аҳли ул элга зору асир,
 Бўлуб наҳ бу яғмо қалилу¹¹⁰ касир¹¹¹
 Манга бу эл ичра не бир ҳамдами,
 Ки бирдам иковлон дейишсак ғами.

¹⁰² Байт мазмуни: қал'аси (қўрғони) машаққат, кийинчелик қамоқхонаси бўлиб, қоронғу қудуқдан ҳам баттарроқдир.

¹⁰³ Авқоф — вақфлар.

¹⁰⁴ Чуғ — бойқуш.

¹⁰⁵ Мадорис — мадрасалар.

¹⁰⁶ Шарорат — ёмонлик.

¹⁰⁷ Адам — йўқлик (одам мулки — йўқлик ўлкаси).

¹⁰⁸ Хашхош — кўквор.

¹⁰⁹ Дай — қиш, қиш чилласи.

¹¹⁰ Қалил — оз, кам.

¹¹¹ Касир — бўлак, парча-парча.

Не шоҳики топса ишим ихтилол¹¹²,
 Мадиҳига кўргузгамен иштиғол.
 Не бир аҳли давлатдин анча умид,
 Ки андин наво тобса бир ноумид.
 Не важҳи маоши муқаррар манга,
 Қи бўлғай фарағи муяссар манга.
 Не бир ҳужра ким ком топқай¹¹³ кўнгул,
 Дами анда ором топқай кўнгул.
 Не бир шўх васлиға ул моядаст,
 Ки азмим оёғиға бергай шикаст.
 Не ёрики раижимни қилғай қабул,
 Не зорики ҳажримдин ўлғай малул¹¹⁴.
 Етишса ўлим ранжи беморлиғ,
 Сув бергунча қилмай бирав ёрлуғ,
 Сув бермак не ким, зоҳир айлаб фулу¹¹⁵,
 Олурға агар бўлса жонимда сув.
 Сен эдингки, ҳар ишда ёрим эдинг,
 Не ғамки етар ғамгусорим эдинг.
 Сени ҳам сипеҳри муҳолиф мазоқ¹¹⁶,
 Укуш¹¹⁷ рав ила солди мендин йироқ.
 Биравгаки юз қўйса мунча бало,
 Не бўлғай анинг чораси жуз жоло?¹¹⁸
 Заруратки ясаб сафар баргини,
 Тушуб йўлга қилғай ватан таркини.

¹¹² Ихтилол — низо' жавжал, аралашип.

¹¹³ Ком топмоқ — мақсадга етмоқ.

¹¹⁴ Малул бўлмоқ — малол келмоқ, зерикмоқ.

¹¹⁵ Фулу — хужум қилип, ғалаба қилиш.

¹¹⁶ Мазоқ — осмон, кўк. (муҳолиф мазоқ — тескари, қарши, душман, осмон).

¹¹⁷ Укуш — кўп, зиёда, беҳад.

¹¹⁸ Жало — ватанни тарк қилиш (жуз жало — ватанни тарк қилишдан бошқа).

УЙҒУН

ФАРҲОД ШЕ'РЛАРИДАН

1 СЕПОЯЧИ

Даҳшат солар ашаддий совуқ,
Қор қуюни, бўрон авжида.
Ерга тушмас туф, деган тупук,
Муз чайқалар дар'ё мавжида...

Сепоячи сув кечиб белдан,
Дар'ё блан ўйнар басма-бас.
Чайқатади кўксида дар'ё,
Гумон қилиб уни хору-хас.

Ютмоқ истаб қа'рига дар'ё,
Урилади нуроний юзга.
Уни бўрон ва қор қуюни
Айлантирмоқ истади музга.

Аммо сра бўй бермайди у,
Олов чақнар икки кўзида.
Юзлаб Фарҳод, минглаб арслоннинг
Кучини ҳис қилар ўзида.

Чекилади унинг зарбидан
Бўрон, совуқ, қутирган дар'ё.
Мардонавор ҳамлаларидан
Ҳал бўлади асрий муаммо.

Аммо барча ҳайратда эди:
Сепоячи; мудҳиш, бағри тош —
Сирдар'ёнинг муз тўлқунига
Қандай қилиб бералди бардош?

Сувда туриб тенгсиз совуққа,
Қандай қилиб бераолди тоб?...
Ватан ишқи, халқ ишқи уни
Қиздирарди. бўлиб офтоб!...

II. ЮЛДУЗЛАР...

Ойдин кеча... Дар'е оқар ярқираб,
Хўб тўлишган ёз тунининг жамоли.
Ишдан бўшаб дам олади йигит, қиз,
Ором берар Сирдар'ёнинг шамоли.

Чор атрофда қизиб борар тунги иш...
Аммо ҳали Сир қўйнида ухлар нур.
Шу сабабдан қиз кўзига ҳар юлдуз,
Энг мунаввар маш'ал бўлиб кўринур.

Қ и з

Бунча ҳам кўп бугун кўкда юлдузлар!
Жилвалари мафтун этар кишини.

Й и г и т

Кўкдаги бор юлдуз чиқмиш, тамошо —
Қилмоқ учун фарҳодчилар ишини.

Қ и з

Ғоят гўзал! Юлдузларнинг ҳуснига,
Тикиламан ҳавасларим қонгунча.

Й и г и т

Мен аминман, гўзаллиги фалакнинг
Фарҳод ГЭС нинг чироқлари ёнгунча...

1947 йил

ҚУДДУС МУҲАММАДИЙ

КОЛХОЗ БОҒБОНИ

Мичурин бобом каби
Ма'дали бобомлар ҳам
Боғ ичида мунгкиллаб,
Қўлда қайчи дамо-дам,
Қистирган белга болта,
Енида уруғ халта,
Ниҳолларини хиллаб
Пайванд салади дидлаб.
Набирасини эртиб,
Тажрибасин ўргатиб,
— Манави дарахт беҳи,
Тарс-тарс ёрилиб зөҳи,
Та'ми хушхўр қимизак,
Асл пайванди ўзак.
Анави бодом, ёнгоқ,
Мағзи болам сариғ ёғ.
Бу қатор пахта олма,
Меваси пашмак ҳолва.
У қатор қора гилос,
Мураббога пором, мос.
У ёқалов нон-жийда,
Мағиздек ширин жуда.
Анавиёқ шафтолизор,
Биркам ўттиз хили бор,
Мушак, луччак, зарғалдоқ,
Анжир, кўк пишар, ҳам оқ.
Уёғи нашвоти нок,
Орқаси узумзор ток.
Ҳаммасини шу қўлим
Блан экканман ўғлим.
Силар соқол мўйлабин,
Тўлдириб оғзи-лабин,
Дер—боғни ўрни бир вақт,
Гиёҳ унмаган бебахт
Сув чиқмас тақир қия,

Юрмон, каламуш уя,
Номи эди Шўртепа.
Деса мумкин гўртепа.
Колхозимдан айланай,
Ёрдам берди ҳарқалай.
Қўпни кучи мўл экан,
Ўғлим меҳнат гул экан,
Юз метр баландликка,
Ўша Шўртепаликка
Бўғиб солдик анҳорни,
Қазиб ариқ-канални,
Ағдарма қилиб қирни,
Ростлаб ўнқир-чўнқирни,
Сув йўлин очдик равон,
Яшнади чўлу явон.
Инженери ўлмасин,
Қўл-кўзи дард кўрмасин.
Ариқни хўп ўхшатди,
Ҳунарини ишлатди.
Шўртепа бўлди сероб.
Сувлар оқди шарқираб.
Тепага тикдим қапа,
Қирни қулатдим чаппа.
Шудгор қилиб текислаб,
Кеча-кундузи ишлаб,
Бирин-сирин экдим кўчат,
Раис блан ўйнаб шарт.
Беш йилда боғ қиламан,
Олмазор, ток қиламан.
Раисжон шошмай тулинг,
Эл оғзин ёғ қиламан,
Болалар берди ёрдам,
Ғайратда бобо ҳардам.
Тилакка етди, ахир
Бўстон бўлди шўррок тақир.

ЖЕЙМС ГОУ ва АРНОД Д'ЮССО

ЧУҚУР ИЛДИЗЛАР

Уч партали пьеса

ИШТИРОК ЭТУЧИЛАР:

Гоней Тернер, негр қиз, чўли.

Белла Чарлз, негр хотин, Лэнгдонлар оиласида оқсоч.

Элсуорт Лэнгдон, сенатор.

Женевра Лэнгдон, кенжа қизи.

Алиса Лэнгдон, катта қизи.

Гоуард Меррик, ёзучи.

Рой Максвелл, Лэнгдонларнинг қариндоши, юрист.

Бретт Чарлз, негр, иккинчи жаҳон урушининг ветерани.

Сэркин, шериф.

Чак Уоррен.

Боб Айзи.

БИРИНЧИ ПАРДА

Жанубий штатлардан бирининг кичкинагина шаҳарчаси четига тушган Лэнгдонлар уйдаги меҳмонхона. 1945 йил баҳори.

Енгилгина арка ҳосил эт қав учта катта деразалар қарийб саҳна орқасининг чап томонини банд этган. Дераза ойналари айвонга очилган, деразадан гуллар чулғаб олган чиройли темир панжара, чўян стуллар блан столлар ҳамда печак гуллари ўраб олган тош зинапояннинг бир қисми сал кўриниб турибди. Айвон орқаси бос, кўринмайди.

Олдияда, чап томонда, устига мармар қопланган сервант (буфет)да вино куйилган хрустал графинлар кўриниб турибди. Бунинг устига Томас Селли ишлаган полковник Роберт Лэнгдоннинг портрети осирлик, у ҳарбий формада.

Саҳванинг ўртасида холга олиб чиқилган арка. Чиройлик зинапояннинг тўрт-беш поғонаси кўриниб турибди. Зинанинг чап томонида эшик, лекин кў-

¹ Қисқартирилган, Ҳамза номли Ўзбек Академик драма театри томонидан кўйилаётган варианты.

рикмайди; значаповининг ўнг томонида уйнинг ичкарасига кирадиган бошқа бир эшик. (Бу ҳам кўринмайди).

Саҳнанинг ичкарасида, ўнгда, бир вақтлар кутубхона бўлиб ҳозирда сенатор ётоқхонасига айлантирилган, уйга кирадиган эшик.

Уй ясадоқ, қадимий ва гўзал мебиаллар. Бир катта диван, унинг олдида кофе столчаси; ёнига кичкина столча кўйилган кресло, Яна бошқа бир стол, суяничиқлари баланд учта стул. Ёзув столи. Ёнида қоғоз ташлайдиган чарм сават; мана шу столга бошлаб телефон жойлаштирилган, бу ҳам кўринмайди. Қимматбаҳо буюмлар ва ўтмишдан хогира бўлиб қолган нарсалар: бронза соат, қариндошларининг суратлари, бир вақтлар Париждан олиб келинган, ҳозирда эса, электр лампаларига мосланган керосин лампалар; ҳаммаси жўй-жойига дид блан кўйилган. Уй бисоти ва унинг савлати бу ерда ан'аналарга эга бўлган бадавлат оила турганидан хабар беради.

Парда очилиши блан меҳмонхонага хушрўйгина, йигирма ёшларда бўлган негр қиз кўлида эрталабки газета блан кириб келади газ-тани столга кўйгач чиқиб кетмоқчи бўладию, кўзи пастанкина туваклагичи оқгулга тушиб тўхтаб қолади. Қиз гулдан бирини узиб олиб чаккасига тақадди ва, ёзув столи устида турган кичкина ойнага қараб, ўзига жуда маҳлиё бўлади. Кейин кўлларини биқинига кўйиб жилмаярқав, ўзини жуда кичик ва ниҳоятда танноз фаҳмлайди. Узоқ ойнага тикилади.

Холдан чиқиб келган Белла Чарлзунинг килиқларини тамоша қилиб туради. Белла — эллик ёшлардаги негр хотин. Белла Лэнгдонлар оиласида йигирма тўрт йилдан бери яшайди ва бу оилада анча қалр-қиммат топган бўлиб буни ўзи ҳам билади. Шунинг учун ўзини викор блан тутади. Эғнида оқиш пальто, бошида шляпа; Белла кўчага чиқиш тараддусида.

Белла. Ўзингга мунча маҳлиё бўлмасанг, қоқиндиқ?

Гоней (бурилиб). Бугун ўғлингиз келади-ку.

Белла. Унгача, болохонага чиқиб ўринни йиғиштириб қўйсанг?

Гоней. Хўп, мэм.

Белла. Болохонани йиғиштириб бўлганингдан кейин Лоллега қарашиб юбор, бугун овқатга ўрдак пиширамиз, яхшилаб тозалаш керак.

Гоней. Хўп, мэм...

Белла. Мен кетдим. Ўғлимни кутиб олиш учун станцияга бораман. Эҳтимол, ҳарбий формада, орденлар тақиб келар, қаяқ-қа? Орқа томон блан юргин деб неча бор айтишим керак сенга?!

Гоней бурлиб холл орқали чиқиб кетади; шу вақт сенатор Элсуорт Лэнгдон кириб келади. У етмиш ёшларда бўлиб селлари оқарган, омилона юзини қариллик ва хасталик ажинлари қоплаган. Узи бадавлат одам, бир вақтлар кучли сиёсий арбоб бўлган, энди ўтмишда бообрў бўлган ҳамма одамлар сингари ўзининг қариб қолганига тан беомойди. У, кўлидаги ҳассасига суяниб чиқади, кўзлари ним юмилган. Эғнида қора шоҳидан жилетка, олтин соатининг йўғон занжири икки томондаги чўнтақларидан осилиб туради.

Лэнгдон. Қани газета? Белла, газетани олиб кел! (Беллани кўриб қолиб.) Шу ерда экансан-ку.

Белла (*стол устидаги газетани олиб келиб беради*). Мана газета, сенатор.

Лэнгдон. Ўғлингни кўришга ошиқаяпсанми? Жексон элтиб кўядими!

Белла. Шундай, сэр.

Лэнгдон. Яхши. (*Креслога ўтириб газета ўқий бошлайди. Чўнтагидан чиройлик, катта кўзойнак олади.*)

Шу вақт зинапоядан шошсонича Женевра Лэнгдон тушиб келади. У, йиғирма икки ёшларда, назик, сочлари қора, чиройликкина қиз. Ўзи ўйчан ва гоҳо тез. Ҳозир айна шундай кайфиятда.

Женевра. Бироз шошмай тур, Белла!

Белла. Хўп, мисс Невви.

Женевра. Мен сен блан станцияга бирга бораман.

Белла. О, йўқ, мисс Невви. Сизни боришингиз мумкин эмас.

Женевра. Бема'ни гап. Мени Бретт блан фаҳрланмайди деб ўйлайсанми... Салом, ота. (*Отасининг пешонасидан ўлади.*)

Лэнгдон. Ташаккур.

Женевра. Кетдик, Белла.

Лэнгдон. Невви... (*Женевра тўхтаб қолади.*) Менимча станцияга бормасанг ҳам бўлади.

Женевра. Нима учун?

Лэнгдон. Қора одамни кутиб олиш учун ҳечким станцияга чиқмайди, агар буни эсингга солиб ўтсам Белла мени афу этар...

Женевра. Нима, одамлардан андиша қиласанми? Бечора сенатор Лэнгдон!

Лэнгдон. Бормайсан дедимми, бормайсан.

Женевра. Кечир, ота, бормасам бўлмайди... Агар бу бошқаларга ёқмаса на чора, гап қилишса қилишар, кетдик Белла. (*Белла хайрон қараб қолади.*)

Белла. Биз эҳтиёт бўламиз сенатор. Станцияда Неввини машинадан туширмайман. (*Белла Женевра орқасидан чиқиб кетади. Лэнгдон кўзойнагини тақиб газета ўқишга тутишади.*)

Алисанинг товуши (*зинапоядан*). Эртанг хайрли бўлсин.

Белланинг овози (*холлда*). Сизники ҳам мисс Алиса!

Зинапоядан Алиса Лэнгдон тушиб келади. Алиса ўп тиз икки ёшда, истараси иссиққина жуван. Ўзига ишончи зўр ва анчагина меҳри-шафқатли аёл.

Алиса. Яхшимсан ота? Гоуард қаёқда?

Лэнгдон. Сўнгги ахборотларга кўра, айвонда нонушта қилаётган бўлса. Бу шимолликларнинг галати одати бўларкан, қизиқ, овқатни ялангда ейишади. Уларга на чибин халақит (*сегидю га на пашша*).

Алиса (*отасининг бетидан ўлиб*). Қалай, отажон, тузуқми-сан ўзинг? Бу қадафажойиб кун бўлмаганига ҳам анча бўлувди.

Лэнгдон. Улгудай хунук, ҳсят иссиқ, ўтган кунлардан ҳеч фарқи йўқ. Синглинг Бреттни кутиб олгани станцияга кетди.

Алиса. Невви?!

Лэнгдон. Ҳа.

Алиса. Бу бизга бирор кор-ҳол етказадими?

Лэнгдон. Демак сен бунӣ ма'қул кўрасан?

Алиса. Албатта йўқ. Яхши бўлмапти. (*Кўча эшигининг кўн-фироси чалинади.*) Эй худоё, бўлса-бўлмаса бу Рой! Уни жинимдан баттар ёмон кўраман, нега бугун каллай саҳарлаб келди экан? (*Гсмэй холдан ўтиб кетади.*)

Лэнгдон. Агар ҳечким очмаса, балким қайтиб кетар.

Максуэллнинг товуши (*холдан*). Салом, Гоней!

Максуэлл Рой киради. У қирқ беш ёшларда, икки юзи қип-қизил, қаерга кирсам ҳурматим баланд, мени ҳамма қабул қилади" деган ўзига ишончи зўр, маҳаллий жамоат ўртасида "куч", кундан-кун обрўйи ошиб бораётган адвокат.

Алиса. Салом, азизим Рой!

Максуэлл. Азизим Алиса, кундан-кун очилиб кетаяпсан.

Алиса. Киравер Рой. Сени келармикин деб чап қовогим учаятувди.

Максуэлл. Қотирдинг. Биз жануб аёлларининг мана шу қилиқлари учун яхши кўрамыз-да... Салом, сенатор! Ўз оёгингиз блан юрганингизга хурсандман.

Лэнгдон. Кўп курки товуқдай қақақлайберма.

Максуэлл. О, бугун дейман, жуда кайфлари чоққа ўхшайди.

Лэнгдон. Хўш, бугун кимнинг жўжасини шўрвангга босдинг? Сенинг асабий, заиф каллангга яна қанақа ташвиш тушиб қолди?

Максуэлл. Ҳазилни ҳам боплайсиз, ҳақ гапни гапирдингиз. Бир савоб иш қилиб қўяй деб келдим. (*Алисага.*) Бу кун негрингиз Бретт келадими?

Алиса. Шундай.

Максуэлл. Мен бир гап айтмоқчиман, бундан мамнун бўларсан, деб ўйлайман. Сен унга кўп яхшиликлар қилдинг, дорил-фунунни тамомлашга имкон бердинг, яна нималарнидир ҳам қилдинг...

Алиса. Жуда соз. Қани айт, нима гап ўзи?

Максуэлл. Кеча меникига поп Ричардсон келди. (*Лэнгдонга.*) Сиз уни танимайсиз, сенатор, у бу ердаги негрларнинг ҳаммасидан кўра бизга садоқатлироқ киши. (*Алисага.*) У, мендан: Бреттни негрлар мактабига директор қилиб тайинласак, бунинг учун мактаб кенгашининг бошқа а'золари ўртасида бўлган обрўйингиздан фойдалансангиз деб сўради.

Алиса. Бунӣ ўзи айтдимиди?

Максуэлл. Биз Ричардсон блан шундай қилсак деб ўйловдик. Шундай қилиб, кеча кечқурун мактаб кенгашининг мажлиси бўлди, Бреттни директор қилиб тайинлашни таклиф қилдим. Табиий, ҳечким қарши бўлмади.

Лэнгдон. Азиз меҳрибоним Рой! (*Алисага.*) Бу гап сенга мактаб кенгашини пеш қилиб келибти-да.

Алиса (*Лэнгдоннинг сўзига эътибор бермай*). Жуда оқилона иш қилибсан, Рой.

Максуэлл. Хурсанд бўлишингни олдинданоқ билувдим. Ахир, обрўйимизни шаҳарда мана шунақа ишлар оширади-да.

Алиса. Афсуски, бу ишга Бретт боролмайди.

Максуэлл (*шошиб*). Тушинмайман. Мактаб директори бўлиш қора йигит учун хўрлик деб ўйлайсанми? Хўш, азиз авлиёларнинг хурмати, айтчи; бўлмаса уни қандай ишга чўтлаяпсан?

Алиса. У, Чикаго дорилфунунига кетади, у ерда диссертацияси устида ишлайди.

Лэнгдон. Нима?

Алиса. Биохимик бўлади.

Лэнгдон (*зўрға ўрнидан туради*). Эй худоё тавба! Бир стакан вино бер.

Алиса. Ота, биласанки, сенга ёқмайди...

Лэнгдон. Жаҳаннам! Вино бер деяпман сенга!

Алиса. Сервантда бироз виски бор Рой! Ўтир, ота.

Лэнгдон. Хўш, негр ўқиш-ёзишни билиб олгани учун уни фалсафа доктори қилиш керак экан-да.

Максуэлл (*Лэнгдонга бир стакан вино бериб*). Марҳамат, сенатор.

Лэнгдон. Раҳмат. (*Ичади, узини босиб олгач*.) Буни федератив ҳукумат бошлаб берди. Уни офицер қилиб етиштирди. Конгресс қонунига мувофиқ, у жентелмен бўлиб қолди.... Балки Бретт ўзгаргандир, бу хаёлингга келмадими! Европада оқ одамларни ўлдириб юриб ўзгармасдан қолмас. Қонун унга оқ танли одамлар этини найза блан алма-тешик қилишга ҳуқуқ бериб қўйди. У ҳар куни оқ одамларнинг парча-парча бўлиб осмонга совурилганини, оқ башараларнинг ўлим азобида тиришиб-буришганини кўрган. Шундан кейин, унинг қора виждонига нима бўлди экан? (*уртага ичимлик чўкади*.)

Максуэлл (*асабий*). Алиса, сенинг илғор ғоялариягни мендан бошқа ҳимоя қиладиган киши йўқ бу шаҳарда. Нега энди, ўзимизнинг саводли негрларимиздан бирини аллақабёққа жўнатиб юборамиз? Агар ҳамма негрлар шимолга кетишни ўйлаб қолсалар, биз нима блан қоламиз? (*Айвон томондан Гоуард Меррик киради*). У қирқ ёшда. Новча, қадди-баста келишган, қилиқлари пойтахт кишилариникига ўхшайди.)

Алиса. Салом, Гоуард! Қалай вонушта қилдингиз?

Гоуард. Жуда соз. Бу боғда сосиска шуқадар хушбўй, кофе шуқадар тамли эдики, нимасини айтасиз. Бугун куннинг нақадар гўзаллигини айтмайсизми?

Алиса (*кулимсираб*). О, албатта, гўзал!

Лэнгдон. Обу-ҳаво тўғрисида гапни бас қилайлик энди. Мистер Меррик бу бизнинг қариндошимиз, мистер Рой Максуэлл.

Гоуард. Танишганим учун бениҳоя хурсандман.

Максуэлл (*ўўталиб олиб*). Мистер Меррик, янглишмасам, сиз шимолдан, шунақами?

Гоуард. Тўғри.

Максуэлл. Ёзучисиз, шундайми?

Алиса. Бу шимоллик бўлишдан баттарроқ.

Максуэлл. Шунақа ҳамма нарсани очиқ гапириб қўядиган „ёмон“ фе‘лим бор. Сизнинг сўнги китобингизни ўқувдим... Биладанки, сиз бу ерда меҳмонсиз, беодоб бўлишни истамайман.

Алиса. Гапиравер, азизим Рой, одобсиз бўлишдан қўрқма!

Максуэлл. Раҳмат, ундай бўлса фурсатдан фойдаланиб қолай. Китобингизни холам блан жияним Фердинанд ҳам ўқувди.

Алиса. Бечора Фердинанд! Мен унинг саводли эканини билмас эканман.

Максуэлл. Мистер Меррик, сизнинг китобингиз бизнинг жанубга бўҳтондан бошқа гап эмас. Китобингизда бир персонаж, я‘ни жанубдан шимолга кетиб қолган қиз бор... Уни шундай тасвир қилгансизки... ахир бу жанубнинг барча аёлларига ўйланмай қилинган бир тухмат-ку.

Лэнгдон. Жиян дейман, нима қилай буни, бошлаб савалайми? Ё дуэлга чиқасанми? Ўз секундантини айтсин бўлмаса.

Максуэлл. Сенатор, гоҳо ҳазилингни ҳам ҳам қилиб бўлмай қолади.

Лэнгдон. Мен бадавлат одамман, қариндошларимга ҳам ёқмаслигимнинг сабаби шу эканини кўпдан биламан. Хўш, бу китоб сени нега ташвишга солиб қўйди? Ҳозирги замонда, ҳатто жанубнинг ўз ёзучилари ҳам жанубни ҳақорат қилмоқда. Бу улар учун қўлай мавқу. Улар ўзларига ёққан икки хил афсонани рўк-ч қилмоқдалар, ё биз, бир қўлимизга гулу, бир қўлимизга шамшир тутиб кеккайиб юрибмиз, ёки сасиган батқоқликда чириб кетаёпмиз деб айю-ҳаннос тортишади. Буларнинг иккиси ҳам ёлғон! Булар орасида қандай фарқ бор?

Максуэлл (*Гоуардга*). Ҳайронман, жанубга бўлган муносабатингиз шунақа экан, айниқса жануб аёллари ҳақида демоқчиман... буёққа нега келдингиз?

Гоуард. О, мен ўз ихтиёрим блан келганим йўқ. Алиса мажбур этди.

Максуэлл. Чинданми?...

Алиса. Чиндан, Рой. Нью-Йоркга борганимда бу нотаниш олифтани ўзимга ром қилиб олдим.

Гоуард. Бу бир адабий зиёфатда рўй берди.

Лэнгдон. Бу адабий зиёфат деганингиз нимаси?

Гоуард. Бу шунақа одамлар йигиники, ўлгидай ичишади, маст бўлишгандан кейин зиёфат қилган ёзучининг китобини мақташади.

Максуэлл. Аяса йчмайдику.

Гоуард. Шубҳасиз. (*Алисага*.) Балки шунинг учун ҳам китобим сизга ёқмаган.

Максуэлл. Китобингиз ёқмади, деб айтдимиз?

Алиса. Ҳа, айтдим.

Гоуард. Айтганда ҳам қандай, жуда ёмон ёзучи экансиз деди. Шундан кейин, Алисани ҳам зиёфат қилишга тўғри келди ва шундай қилдим ҳам. Овқат маҳалида жануб ҳақида биз тортишиб

қолдик.. Шундан кейин Алиса мени буёққа, жанубга келишимни илтимос қилди.

Максуэлл (*дахшат длан*). Нима? (*Алисага бурилиб.*) Наҳотки шундай қилдинг, Алиса?

Алиса. О, шундай қилдим.

Лэнгдон (*Гоуардга*). Мана, икки ҳафтадан буён шуердасиз. Энди жануб ҳақидаги фикрингиз ўзгардими? Ё ҳали ҳам Ричмондни забт қилиш учун генерал Грантга ёрдам қилаяпсизми?

Гоуард. Менку, ҳа—деярдим-да. Хўш, ўзингиз нима дейсиз?

Алиса (*Максуэлл блан Лэнгдонга*). Кеча кечқурун шимолдан келган мана шу шаккок меҳмон, бизни масхара қилган жанубнинг мана шу ашадий танқидчиси, батамом таслим бўлди. Биласизларми, буни таслим бўлишга нима мажбур этди? Ой нурию, оқ гуллар.

Гоуард (*Максуэллга мулоҳи*). Хўш, энди нима дейсиз, бу холагиз блан бечора қариндошингиз Фердинандни қаноатландирадими?

Максуэлл. Ҳарқолда, сизнинг ақлли одам эканингизга уларни ишонтираман. Биласизми, гап шундаки, биз жанубни яхши кўрамиз, у блан фахрланамиз. Унга ишонамиз... Албатта, бизнинг ҳам олдимизда ўз проблемаларимиз бор, буни сизга айтиб ўтирмайман, лекин биз, сизга айтсам, буларни бажаришга ҳаракат қиламиз.

Лэнгдон. Рой келаси йилга конгрессга сайланишни чўтлаб юрибди. Мана шунинг учун ҳам, эрталабдан буён бу ерда машқ қилаяпти.

Максуэлл. Сенатор ҳазилни яхши кўради. Тўғри, чинакам конгрессга сайланишга ҳаракат қиламан. Бунга иштиёқим зўр. Мисол учун негрлар масаласини олинг. Энди ҳозирги негрлар ҳам илгариги негрлар эмас, — қаерга қарасанг ҳарбий завод. Албатта, бу савдогарлар учун яхши, аммо, биласизми, малайликка дурустроқ негр топиб бўлмай қолди. Сўнгги тўрт ой ичида, холам бир эмас, тўртта ошпазни бўшатди. Қаттиқ-қуруқ гап қилдингми, иш тамом, ҳамма нарсани ташлаб кетиб қолишади. Уруш аҳволимизни жуда танг қилиб қўйди, оқ ёшларимизнинг кўпи урушга кетди. Кўрмайсизми, биз томонда оқлардан кўра, энди қоралар кўпроқ. Бунинг нақадар оғир эканини сиз ҳам тушунарсиз деб ўйлайман.

Гоуард (*мулоҳи*). Албатта, тушунаман.

Максуэлл. Мистер Меррик, бир вақтлар келиб жануб ҳақида катта бир китоб ёзарсиз деган умиддаман, чинакам, ҳаққоний китоб.

Гоуард. Жоним блан.

Максуэлл. Амин бўлингки, биз ҳақиқатдан қўрқмаймиз. Сиз, жануб фойдасига ишлаётган ва жанубни ҳамма учун дилбар қилишни истаётган одамлар ҳақида ёзинг. Ишимизга ёрдам беринг. Алиса ва менга ўхшаган одамлар ҳақида ёзинг. (*Олисдан паровоз овози эшитилади.*)

Алиса. Секин Рой. Поезд келаяпти. Бретт шу поездда келеди.

Максуэлл (*соатиға қараб*). Тс-тс, йигирма минут кечикиб келаяпти.

Алиса (*Максуэллни қўлтиқлаб*). Сени кузатиб қўяман, Рой.

Максуэлл (*Сўнги марта Гоуардга*). Агар маҳаллий шароитни тушунишда сизга... ёрдам... бераолсам... (*Алиса судраб олиб чиқиб кетади*.)

Лэнгдон (*ўрнидан туриб*). Тентак, манқа! Тўғри, бизнинг ўз олдимизда проблемаларимиз бор, аммо буларни на Рой бажараоладию ва на Алиса. Бизга куч керак, лекин ҳозир бизда куч йўқ, кўриб турибманки менга ишонмайроқ қараяпсиз. Сиз жануб аристократини Нух замонидан қолган деб ўйларсиз, балки бундан кўра нодон деган сўзни ма'қулроқ кўрарсиз? Тўғри, мен шунақаман. Фикримча тарих менга қарши. Лекин мен, то ўлгунимча олий ирқнинг тозалиги ва имтиёзи учун курашиб ўтаман.

Алиса (*уйга киради*). Отажоним, тагин бироз вино қуйиб берсам ичасанми?

Лэнгдон. Хайронман, бугун менга жуда меҳрибон бўлиб қолдинг?

Алиса. Чунки... бугун...

Лэнгдон (*Креслага ўтираркан ғудраб*). Нега энди қорашақшақдай ғужраясан, тилингдан „бугун“ тушмай қолди. Алиса, оркамга бекинма.

Алиса (*штоат блан*). Хўп, отажон.

Лэнгдон. Сен бу йигитга куёвга чиқмоқчимисан?

Алиса. Ҳамма гап шунда-да...

Лэнгдон. Фаҳмлавдим-а. Эрталаб бу ерга кирганингадаёқ фаҳмлавдим. Ўзи; кўзинг, юриш-туришинг „мен шу йигитга тегаман“ деб турувди... Меррик, қани бери келингчи... (*Гоуард яқин келади*.) Мен сизни билмайман. Ота-онангизни ҳам танимайман. Билишимча ота-боболарингиз дўдилардан бўлса керак. Брок, энди бундай нарсаларнинг аҳамияти қолмади. Сиз қизимга ўйланмоқчимисиз? Пул учунми?

Гоуард. О, пул менинг учун икки пул.

Лэнгдон. Ёзган китобларингизга пул тўлашадими?

Гоуард. Агар романимда иштирок қилганлардан бирортаси „йўқ“ деб қўйса, мана шу сўзнинг ўзи уч доллар туради. Қани айтингчи, сэр, пул тўғрисида бу қадар кўп гапириш аристократга ярашадими?

Лэнгдон (*Алисага кўз қирини ташлаб*). Гапга анча чечан. (*Гоуардга*.) Сиёсий ақидангиз?

Гоуард. Демократман.

Лэнгдон. Жуда соз. Илгари уйланганмисиз?

Гоуард. Ҳа, уйланувдим.

Алиса. Нега буринроқ айтмадинг менга.

Гоуард. Бунга жуда кўп вақт бўлди. Эсимдан ҳам чиқиб кетган эди.

Лэнгдон. Ажрашканмисиз?

Гоуард. У вақтлар йигирма икки ёшда эдим. Келин эса мендан ҳам ёш эди. Ҳадемай менинг прозам жонига тегди шекилли, шундан кейин, у бир ярамас шоир блан қочиб кетди.

Алиса. Гўё ҳечнарсга бўлмагандай бепарво гапирасан-а.

Гоуард. Агар сен унинг бирорта поэмасини ўқиганингда эди, сен ҳам бепарво гапирар эдинг.

Лэнгдон. Назаримда, Алисани ҳам бирга олиб кетсангиз керак? Шимолда турарсизлар?

Гоуард. Бунинг зарурати йўқ.

Алиса. Балким биз, ярим йил бу ердаю, ярим йил Нью-Йоркда турармиз.

Лэнгдон. Овоққа тушганмисиз?

Алиса. Ота, суд қилмоқчимисан? Мунча дилозори бўлмаганг. Бундан кўра Гоуарднинг кўнглини кўтарадиган бошқа гап қуриб кетиптими? Ҳеч бўлмаса менга уйлангач бахтли бўлишини айт!

Лэнгдон (*ишонч блан*). Тўғри, бахтли экан. (*Алисага қараб жим бўлиб қолади.*) Бу Лэнгдонларнинг тамом бўлиши. Бу ном яна бир қанча вақт яшайдию, аста-секин йўқ бўлиб кетади. Мана шундан кейин, Лэнгдонлар бир юз уч йил яшаган уй ҳам битади. (*Жилеткасининг чўнтагидан катта бир занжирли соат чиқаради.*) Буни сизга бермоқчиман. (*Гоуард соатни олади.*) Бу калитли, Юргенсон соати. Сиз бунақа соатни ҳеч кўрмагансиз. Бу отамнинг, мана бу портрети осиглиқ турган жентелменнинг, соати эди. Сувратдаги олтин занжир ҳам, мана шу қўлингиздаги занжир. Соат блан занжирни отамга унинг амакиси, Жанубий Штатларнинг вице-президенти, Александр Стивенс тақдим этган. Агар сиз соатнинг, қопқоғини очиб қарасангиз унда: „Номус ўлимдан қаттиқ“ деган ёзувни ўқийсиз. Аммо, сизлар учун бу сўзнинг аҳамияти йўқ, бир вақтлар биз учун „номус“ деган сўз ўлимдан қаттиқ эди. Сиз биздан хафа бўлманг, яхши йигит. Қариндошимиз Рой, ва ҳаробаликларда ўсиб ётган, я'ни конгрессда мажлисбозлик блан овора бўлаётган сассиқ алафлар учун ҳам, биздан койиманг. Булар, фақат бир вақтлар бўлиб ўтган олижаноб ан'аналаримизнинг соялари. Ҳа, бир вақтлар жануб, жануб эди, ўша кезларда у саҳоват ва олижаноблик макони эди. Вақти келиб, соатга қарганингизда, бизни яхши ният блан эслаб қўйсангиз бас.

Гоуард (*та'сирланиб*). Раҳмат сизга, сенатор, аммо, соатингизни қабул қилаолмасман, деб қўрқаман.

Лэнгдон. Олинг, олаверинг. Менинг ўғлим йўқ, сизга бермай кимга берай.

Алиса (*Лэнгдонни ўпиб*). Меҳрибон отажоним!

Лэнгдон. Болагинам, бундай маросимларда қилинадиган нарсаларни қилаолмадимми?

Алиса. Отажон, бу ҳаётингга сўзлаган барча нутқларингни энг сараси, агар бу конгресс ҳисоботига кирмай қолса жиноят бўлади.

Лэнгдон. Никоҳ қачон бўлади?

Алиса. Икки ҳафтадан кейин. Ёт кишилардан ҳечким бўлмайти, ҳатто холам блан Фердинанд ҳам.

Лэнгдон. Яна холангни жазаваси тутарканда. *(Эшик очилгани эшитилади, бир лаҳзадан сўнг шошиб Женевра киради.)*

Женевра. Бретт келди! Бретт келди! Ана ўзи! Мен унга катта эшикдан киравер, дедим. Мана ўзи. Ростдан ҳам ажойиб бўлиб қолибдими? Лейтенант Бретт Чарлз!

Белла ўғли Бретт Чарлз блан кириб келади. Бретт — йигирма олти ёшларда, — келишган негр йигити. У ҳарбий формада салобатли, босиқ, ёшига нисбатан анча кексароқ кўринади. У, уйга киради. Белла эса мағрур, уни остонада кузатиб туради.

Алиса. Хуш келибсан, лейтенант! Эсон-омон келганинг учун хурсандмиз.

Бретт. Раҳмат сизга, мисс Алиса. *(Лэнгдонга).* Салом, сенатор!

Лэнгдон. Қани гапир, қалай урушдинг?

Бретт *(кулимсраб)*. Буни бир-икки оғиз сўз блан айтиб бўлармикин, сэр.

Женевра. Ярадор бўлгани сра билинмайди, оёғим боягидек дейди. *(Белла олдинга ўтади.)*

Белла. Ўғлим олти бор жангга кирипти, оёғининг ўн етти еридан яраланибдию, бут-бутун. Худо ўзи асраган!

Бретт. Тўғри айтасан, онажон. Мен блан бирга худо ҳам ажойиб окоплар қазиди.

Алиса. Бретт, бу киши мистер Меррик бўладилар.

Бретт. Сизни кўриб шод бўлдим, сэр.

Гоуард *(қўлини чўзиб)*. Хуш, кайфлари чоғми, лейтенант? *(Кўл бериб кўришади.)*

Лэнгдон *(уларнинг қўл беришиб кўришганига ижирганиб)*.

Бретт, мистер Меррик шимолдан бўладилар. Китоб ёзади.

Гоуард. Тўртта орден-а. Бошингиздан кўп нарсаларни кечиргандирсиз, дейман.

Бретт. Бугун мен бу чақаларни онам учун тақиб олудим. Поездда йигитлар, бу чақалар блан сени дангал қиморга тикиб юборса бўлади, деб кулишувди.

Алиса. Кәмтарлик қилма, Бретт. Орденларинг блан фақат онанг эмас биз ҳам фахрланамиз. Ўтир, Бретт! *(Бретт диванга ўтиради.)* Анча озибсан.

Бретт. Бироз.

Алиса *(ёнига ўтириб)*. Қарибсан ҳам. Кўриб турибман. Атиги уч йил ўтдию анча қарибсан... ажойиб хатлар ёзиб турдинг...

Белла. Ўғлим, мисс Алиса юборган посилкаларнинг ҳаммасияни олдингми?

Бретт. Онажон, ҳаммасини олдим. *(Алисага.)* Ажойиб посилкалар юбордингиз, мисс Алиса.

Женевра. Бретт, Италиядаги уруш жуда ҳам даҳшатли бўлгандир. Қўрқмадингми?

Бретт. Дастлаб қўрқинчли бўлади, холос.

Алиса. Балким, Бретт бу ҳақда гапиришни хоҳламас, азизим? Эҳтимол буларни тезроқ унитиб юборишни истар?

Бретт (*Алисага қараб, босиқ овоз блан*). Ҳарқанча бўлса ҳам, бу ҳақда гапиришим мумкин, мисс Алиса.

Лэнгдон. Бретт... одам ўлдираётганимда ўзингни қандай сездинг-а?

Бретт (*бироз жим туриб*). Сэр, мен одам ўлдираётганимда фақат ўз ҳаётимни асраётганимни сездим. Фақат мени ўлдирмоқчи бўлганларни ўлдирдим.

Лэнгдон. Ҳимм, ақлинг жойида.

Гоуард. Лейтенант, мен сиздан бирнарсa сўрасам майлими? Армия ҳаёти сизга ёқармиди?

Бретт. Бунга жавоб бериш қийин, сэр.

Лэнгдон. Қўрқма, гапиравер. Улар сенга яхши қарашмагандир?

Бретт (*эҳтиёткорлик блан*). Негрни армияда кун кўриши қийин... ҳатто у офицер бўлса ҳам. Шунга қарамай, мен армияда кўп нарсаларни кўришга ва қилишга муяссар эдим. Армия менга имтиёз берди, илгари менда бунақа имтиёзлар йўқ эди.

Лэнгдон. Имтиёз? Қанақа имтиёз?

Женевра. Жуда қизиқсизлара... Ахир бугун хурсандчилик қиладиган кун-ку... Ё Бреттнинг қаҳрамон бўлиб қайтганини тушунмаяпсизларми? Уни ҳатто, делегация кутиб олди-я.

Бретт (*кулмсираб*). Мисс Невви, олти-етти кишини делегация деб бўлмайди. Улар мени домланикига таклиф қилишди.

Белла. Улар Бреттни тўғри станциядан олиб кетишмоқчи эдилар, мен уларга: соат ўн иккигача ўғлим ҳечқаёққа бормади, зиёфат бўлса ҳали вақт кўп, аввало уйга борсин, уни мисс Алиса блан сенатор кутаяптилар дедим. Худди шундай дедим. (*Бреттга*.) Ўғлим, сен уерда, овқатдан сўнг, нутқ сўзлашинг керак.

Женевра. Мен унинг нутқини эшитсам, қани энди. Шаҳримизда биринчи бўлиб шуҳрат ордени олган Бреттгина, тушина-япсизларми?

Лэнгдон. Кўп валақлама!

Белла (*шошиб*). Юр, ўғлим, мисс Алисанинг рухсати блан яна ўша ёски уйингни ясашиб қўйдим.

Алиса (*ўрнидан туриб*). Мен ҳам бораман, агар мумкин бўлса..

Бретт. Рухсат беринг, сенатор.

Алиса. Зора менинг кутубхонам Бреттга манзур бўлса... (*Алиса чиқади, орқасидан Белла ҳам чиқади. Бретт нима қилишини билмай қотиб туради.*)

Лэнгдон. Бор, улар сенга гирди-капалак бўлиб юришсин.

Женевра. Бретт, уйга қайтиб келганингга хурсандмисан?

Бретт. Албатта, мисс Невви. Онам блан сизни вокзалда кўриб танамга сигмай кетдим. (*Бретт чиқади, Лэнгдон ўрнидан туради.*)

Лэнгдон. Меррик, „ҳамма нарса бўлиши мумкин“ деган гап бу уйдагиларга одат бўлиб қолган. Лекин бу менга ёқмайди. Биз ўзимизга ёққан нарсани қиламиз. Шуни бир билингки, жа-

нубда ҳечким негр блан қўл бериб сўрашмайди... Бизнинг оиладда қолмоқчи экансиз, бу урф-одатнинг фойдали эканини эслатиб ўтишга мажбурман. (*Айвонга чиқиб кетади.*)

Женевра. Отам шунақа эски одам. Бретт блан қўл бериб сўрашиб мени ниҳоятда хурсанд қилдингиз, сизни жуда-жуда яхши кўриб кетдим.

Гоуард. Отангиз гоҳо ўзини муғомбирона соддаликка солади. Негр блан қўл бериб сўрашишни ман' қиладиган жануб одатини мени билмайди деб уйлайди шекилли. Ахир мен истаган одамим блан қўл бериб сўрашим мумкин. Буни фаҳмламайди у.

Женевра. Демак Бретт сизга ёқади.

Гоуард. У умид юлдузи. Бундай одам блан яқиндан танишмоқ лозим.

Женевра. Ёзучи бўлганингиз учун шундай деяпсиз. Бу менга ҳам ёқади, хўш, бу нима деганингиз ўзи?

Гоуард. Бу нима деганингиз? Масалан кўчада кетаётганим да негр менга йўл бериш учун ўзини бир четга олишини сра кераги йўқ. Оқ одамни кўриб ўлганининг кунядан зўрға тишининг оқини кўрсатиб салом берса, мен алла-нечук бўлиб кетаман. Менга қолса: ҳой, бундай айирма ва қуллик рамзини менга ҳеч кераги йўқ, деб айтар эдим. Ахир оқ бўлганим учун айбдорманми? (*Ёлкасини қисиб.*) Бу ўлкада иттифоқ бўлиб яшашнинг иложи йўқ! Сени ан'аналар гип бўғиб туради. Бреттга ўхшаган одамларнинг борлигини билсанг киши анча енгил тортасан. Бу шундай деган гап.

Женевра. Ҳозир Бретт офицерлик формасида аллақандай ғалати ва анча салобатли бўлиб қолган. Болалигимизда бирга ўйнар эдик.

Гоуард. Бунга рухсат берилармиди?

Женевра. Шаҳримиздаги оқ болаларни сенинг тенгнинг эмас деб, отам улар блан бирга ўйнатмас эди. Мана шунинг учун Бретт блан ўйнар эдим, биз жуда қалин эдик.

Гоуард. Мен Бреттнинг яқин дўсти Алиса деб ўйлабман.

Женевра. Алиса айтдими? Тўғри, Алиса илгари унга ҳар кун ёрдам қилар эди. У вақтлар каттагина қиз эди. Алиса мендан саккиз ёш катта...

Гоуард. Сиз нечадасиз?

Женевра. Менми... О, муғомбир-эй, опамнинг ёшини билиб олмоқчимисиз? Агар сизга Алиса мени ҳали ёш, гўдак деган бўлса, тўғри айтибди, худо ҳаққи энди ўн учга кирдим. Хоҳлайсизми, Бретт тўғрисида тагин гапириб бераман? У, менга лаққа, чўртон, сазан балиқларини тутишни ўргатиб қўйган... Гаров ўйнайман, сиз чўртон балиқни тутолмайсиз. Илондан ҳам кўрқмасликка ўргатган. Захарли илондан ҳам кўрқмасдим, кўрсам дарров ўлдирардим. Биласизми, Бреттдан бошқа ҳечким бунақа фойдали ишларни ўргатган эмас.

Гоуард. Кутиб олгани нега битта ўзингиз чиқдингиз?

Женевра. Ўзим хоҳладим чиқишни.

Гоуард. Невви, ажойиб қайин сингил бўласиз.

Женевра. Нима, нима?

Гоуард. Мен уйланмоқчиман.

Женевра. Сиз Алисага уйланмоқчимисиз?

Гоуард (*кулмсираб*). Нега ажабландингиз?

Женевра. О, йўқ, мен шунчаки шошиб қолдим... Сизни табриклашим ё бўлмаса бирор бошқа иш қилишим керакмиди? Ё менинг бетимдан ўпиб кўясизми?

Гоуард. Менга сўнгиси ма'қулроқ. (*Юзидан ўпиб қўяди.*)
Хўш, Невви, ё чакки қилибманми?

Женевра. Менимча сиз қийин ҳолга тушиб қолибсиз. Эраккак ўзидан кўра ақиллироқ хотинга уйланса... Ё раббий, нима-лар деяпман? Биласизми, биз, Вашингтонда турганимизда Алиса турли-туман ғояларни юқтириб олган, кейин шимолга, ўқигани дорилфунунга кетди. Бу ердаги одамларнинг кўпи шимолга ла'нат ўқийди. Броқ, Алиса бошқаларнинг гапига парво ҳам қилмайди.

Гоуард. Дун'ёда бундан яхши фазилат борми?

Женевра. Броқ, Гоуард, Алиса ўта кетган ман-ман... опамни ёмонламайман, уни жуда яхши кўраман, броқ...

Гоуард. Гапиринг!

Женевра. Йўқ, ҳали ҳам анча валақлаб қўйдим.

Гоуард. Невви, кўнглингизда бор гапни айтаберинг.

Женевра. Гап шундаки, Алиса хўжайинлик қилишни яхши кўради. Ҳамма вақт... Агар сиз чилдирмасига ўйнамас экансиз, сизни четга суриб кўяқолади... Ифводан ёмони йўқ, тўғрими? Нималар деяпман-а. Балки мен онамга ўхшарман, шафқатли ва заиф. Лекин гоҳо мен ҳам дангал иш тутаман,

Гоуард. Ёмонлаётганингиз йўқ. (*Гоней холлга киради.*)

Гоней. Мисс Невви!

Женевра. Нима дейсан, Гоней?

Гоней. Белла менга бу ерни тозалаб қўй, деди.

Женевра. Нега турибсан бўлмасам, кир. (*Гоней уйга киради.*)

Мисс Алиса қайтгани йўқми?

Гоней. Тепадалар, мэм. Орқа томондан қайтдилар.

Женевра. Гоуард, чиқиб Алисага айтай, асли сиз меники эдингиз-ку, у илиб кетди. Агар у тегмаса ўзим тегаман сизга. (*Зинага қараб юради, кейин тўхтаб.*) Биласизми? Алисани жиловлаб оларсиз деб ўйлайман. (*Чиқиб кетади.*)

Гоуард унинг орқасидан қараб қолади, кейин сигаретта чекади. Гоней кулдон тутади, Гоуард қўлидаги гугурт қолдиғини кулдонга ташлайди.

Гоней. Раҳмат сизга, сэр.

Гоуард (*кулмсираб*). Марҳамат. (*Айвон томонга чиқиб кетади.*)

Бретт (*кириб*). Мисс Алисани кўрмадингизми?

Гоней (*ўзини йўқотиб*). Менга қаранг, сиз Бреттмисиз? Адашмадимми?

Бретт (*кулиб*). Сиз-чи?

Гоней. Шу ернинг чури қизи. Гоней! Карделия Тернер-нинг кенжа қизи бўламан.

Бретт. Эсимда, Карделия Тернер.

Гоней. Онам бўладилар. Биз Твин-Форкс ёнида турамиз.

Бретт. Мисс Алисани курмадингизми?

Гоней. Тепадалар, тушкунча кутиб турсанг бўлади. Унча кўп керилиб кетма. Қани айтчи, шунақа сирканг сув кўтармайдиган музмисан? Нима, менинг қаерим кам ундан?

Бретт. Гоней, яхши қиз экансиз, ўзингизни тутинг. Киши ўз қадрини билмоғи керак, хўпми?

Белла (*киради ва шошганича уларга яқинлашади*). Йўқол бу ердан қишлоқи!!

Гоней. Хўп, мэм! Хўп, мэм! (*Шошганича чиқиб кетади*.)

Белла. Ўғлим. Бу ярамас қиз, ўзига ҳам қилади, бошқага ҳам.

Бретт. Ҳали ёш, она.

Белла. Бретт, ўғлим, менинг саволимга жавоб бер! Бирор корбод қилиб қўймагин тагин.

Бретт. Нима деяпсан, она?

Белла. Ювош бола эдинг. Бўлакча бўлиб қолибсан, болам. Улар, оқлар буни тушинмайдилар... Нега бундай қиласан, сал нарсага тутақиб кетасан? Эҳтиёт бўл, ўғлим... Мистер Меррик сен блан қўл бериб сўрашганда сенаторнинг авзойини кўрдингми?

Бретт. Армиядаги энг яқин дўстим бир оқ офицер эди. Биз, у блан, Неаполдаги мусофирхонада бир тушакда ётдик. Буни сенатор кўрса нима дер эдийкин?

Белла. Жимми!! Бунақа гапларингни қўй ўғлим... Сен чоҳ ёқасида туриб жарга қараяпсан.

Бретт. Йўк онажон, жарга эмас, юқорига қараяпман.

Белла. Биз ҳақирларни худо ўзи севади, ўғлим!

Бретт. Йўқ! Энди ҳақирланганлар йўқ!

Белла (*ваҳима блан*). Тсс-тсс!

Бретт (*узини босиб*). Биз, бироз бўлса ҳам, ҳақиқатни кўрдик, она. Энди шундай қиламизки оқлар блан қоралар бирга яшасин, ҳамма жойда ҳақиқат бўлсин.

Белла. Ўзинга ортиқ бино қўйиб юборибсан, болам. (*Зинапоядан тушиб келаётган кимнингдир шарпасини эшитиб дарҳол гапни бошқа томонга ағдаради*.) Домланикига ҳеч ҳам борган эмасман. Эҳтиёт бўл, яна овқатни кўп еб қўйим бўкиб қолма.

Қўлида қўғирчоқ блан Женевра тушиб келади.

Женевра. Бретт, буни танияпсанми?

Бретт (*кулмсираб*). Танимай, албатта, мисс Невви.

Женевра. Кеча эски-туски соладиган яшиқни Белла блан титувдик, қарасам бу чиқиб қолди. Белла ташлаб юбормоқчи бўлди.

Белла (*Женевранинг қўлидан қўғирчоқни олиб*). Тўғри, мен ташлаб юбормоқчи эдим, броқ мисс Невви қўймади. Буни Бреттга сақлаб қўямиз деди. (*Кулади*.) Алҳамга ҳам ярамайди, юзининг ҳаммаёғи ямоқ. (*Женеврага беради*.)

Женевра. Буни Бретт ямаган. У вақт Бретт етти ёшга ҳам кирмаган эди. Бир нима бўлдию қўғирчоғимнинг юзини йиртиб олдим, шунда мени юпатиш учун ямаб берган эди. Эсингдами, Бретт?

Бретт. Албатта, эсимда, мисс Невви, Сарра-Эннинг юзини темир панжарага илиб олувдингиз.

Женевра. Сарра-Эн? Дарвоқи, биз шунақа ном қўювдик. Сарра-Энн.

Бретт. Мисс Невви, онам мен блан домланикяга борса майлими?

Женевра. Албатта, бор бирга, Белла.

Белла. Раҳмат сизга, мисс Невви. Ўғлимнинг нутқини эшитмоқчиман. (*Бреттга.*) Нутқингни ўйлаб олдингми?

Бретт. Ҳа.

Белла. Яхшироқ ўйлаб ол. Айтадиган гапинг бама'но ва ҳаққоний бўлсин, уқдингми? (*Чиқиб кетади.*)

Женевра. Мана шу эски, алвостни қўғирчоқ кўп нарсаларни эсимга солди... бир вақтлар биз жуда қадирдон эдик.

Бретт. Шундай, мисс Невви.

Женевра. Жуда мулойимсан.

Бретт. Кечирасиз, мисс Невви.

Женевра (*сабрсизлик блан*). Шунақа бўлма. Энди ҳамма нарсга ўзгарган, шуни ҳам тушинмайсанми? Мен бўлсам катта қиз бўлиб қолдим, сен ҳам йигит бўлиб қолибсан мана.

Бретт (*бироз жим тургач*). Шундай, мисс Невви.

Женевра. Илгари ҳам шундай ёлғиз қолган кезларимизда мени „мисс Невви“ деб айтармидинг? (*Бретт жавоб бермайди.*) Майли, Бретт, сен енгдинг. Сен оқлардан ҳечким дўст бўлаолмайди, деб ўйлайсан... Мен хато қилдим. (*Чиқади, Женевра холл ёнча етмай туриб Бретт сўз бошлайди.*)

Бретт. „Раҳим эт, кетма, сўзларингга интизорман“... (*Женевра тўхтади. Бретт сўзида давом этади, Женевра, битта-битта босиб, чеҳраси кулгин, оҳиста қайтади.*) Қалбимни асраган мана шу ерда, яшашим, ё ўлишим мумкин бўлган мана шу ерда, ҳаёт манба'и гуркираб оқмоғи, ё батамом қуримоғи лозим бўлган мана шу ердан ўз қалбимни қувғин қилмоғим лозимми!!“

Женевра. Бретт, эсингда бор экан-а. (*Бироз жим ўйлаб тургач ўқийди.*)

„Айт, ялинаман, ёлбораман,
Нима деганинг бу?

Сўзларингдаги ғазабни тушинмайман,
Майли, бас қил энди!“

Бретт. ... „Кимсан?“

Женевра. „Тоза ва виждонли хотининг, худойим“ (*Иккаласи кулишди*). Бу сўзларнинг ёдда қолгани қизиқ, Бретт. Нега олам шунақа қурилган, нега одамлар шундай қилишади? Ҳатто Беллага ўхшаган... ва гоҳо Алиса ҳам. Нега ҳамма жойда инсонларнинг

биродарлиги ҳақида сўзлашадилару, амалда эса бутунлай теска-
рисини қиладилар? (*Қовоғини солиб.*) Нега биз тўғрима-тўғри гап-
лашаолмаймиз? Нега? Мен бунга қўшилаолмайман. Сра қўшилаол-
майман!

Бретт (*унга қарамасдан*). Секинроқ, Невви.

Женевра. Сен ҳам шундай бўлишининг тарафдоримсан,
қани айт?

Бретт. Йўқ.

Женевра. Ундай бўлса нега?...

Алисанинг товуши (*зинапоядан*). Бретт! (*Женевра бошқа то-
монга юз ўгиради. Алиса киради.*)

Алиса. Бретт, мен сенга ғалати янгилик келтирдим. (*Женев-
рага*). Сен, ҳали ҳечнарсга деганинг йўқми?

Женевра. Йўқ.

Алиса. Жуда ғалати янгилик, Бретт. Чикаго дорилфунуни-
дан стипендия оласан. Энди диссертациянг устида ишласанг
бўлади...

Бретт. Шундай.. Бу қандай бўлди? Мен бунга ҳеч тайёр-
лик кўрмавдимку... (*Алиса стол ёнига ўтади*).

Алиса (*стол яшигидан олиб*). Мана. Ўтган кун хат олдим.
Улар сенинг аризангни олишлари бляноқ стипендияга киритишади.
(*Қовоғини узатиб.*) Армияда бўлганинг, шубҳасиз, катта ёрдам
қилди.

Женевра. Госпитальдан уйга қайтишингни ёзганигдаёқ,
Алиса ишга киришган эди.

Боғ томондан Лэнгдон блан Гоуард чиқиб келади.

Лэнгдон. Май ойи-ку, кун жуда қизиқ кетди. Алиса, меҳ-
монга маслаҳат берсанг, у сенинг гапингга кирар, ўзига оқ кийим
тикдириб олса.

Алиса. Ота, Бретт ҳозир университетга борадиган аризасига
қўл қўяди.

Лэнгдон (*креслога ўтираркан, масҳараомуз*). Жуда соз. Де-
мак, биз бу маросимнинг жонли шоҳидлари бўларканмиз-да.

Женевра. Гоуард, қаламингизни беринг, ёзучи ҳам шунақа
бўладими.

Гоуард. Ёзучилар қалам олиб юрмаслигини алла қачонлари-
билишингиз керак эди, Невви.

Алиса (*кулимсираб*). Ундай бўлса, Бретт...

Бретт (*қовоғини қайтариб*). Мисс Алиса, мен бунга қўл қўёлмай-
ман. Кечирасиз, Мисс Алиса, мен Чикаго университетида док-
торлик диссертацияси устида ишлолмайман. (*Лэнгдон дошини ор-
қасига ташлаб кулади.*)

Алиса. Ота..

Лэнгдон. Қизим, ҳозирги афтингни ҳечқачон увитмайман.
(*Бир лаҳзадан сўнг, ўзини босиброқ*) Бу қадар олижаноблигинг
блан Бреттнинг ўз планлари бўлиши эҳтимоллигини хаёлингга
келтирмаганинг қизиқ. (*Бреттга.*) Сенинг ҳам бирор ниятинг бор-
дир, шундай эмасми?

Бретт (*истамайроқ*). Шундай, сэр.

Лэнгдон. Ҳалиги, мисс Алиса қилмоқчи бўлган иш, сени унча қаноатлантирмайди-а?

Бретт. Бундай демоқчи эмас эдим, сэр.

Лэнгдон. Қани, гапир, қандай планларинг бор? Ё революция қилмоқчимсан? Тортинмай айтавер.

Бретт (*оҳиста*). Йўқ, сенатор, мен революция қилмоқчи эмасман. Фақат, жанубда қолиб негрлар мактабига директор бўлмоқчиман.

Лэнгдон. Гапларинг чакки эмас, аммо мен ер остида илон қимирласа биламан. Бу ердаги негрларни қўлга олиб улар ўртасида норозилик тугдирмоқчисан, уларнинг миясини ҳар хил, бўлмағур ғоялар блан булғаб, ғалаён кўтармоқчисан.

Бретт. Йўқ, сэр, мен уларга ёрдам бериш ниятида...

Лэнгдон (*Алисага*). Мен сенга нима девдим? Урушдан бир арава ажнабий назарияларни олиб келибди. Нонуштамни ётоққа олиб кирсин. Ётаман. (*Кириб кетади, аммо товуши эшитилиб туради*). Агар у ҳақиқатни гапирсами, сочларинг тикка бўлиб кетар эди, у ерда оқ хотин блан ётмапти дейсанми... (*Уртага ўнғайсиз жисмлик чўқади*.)

Алиса. Бретт, биз учун яхши бўлмади. Отам учун узур сўрайман

Бретт. Мени изоҳ беришим керак, мисс Алиса.

Алиса. Биз сен блан ҳамма вақт очиқ гаплашиб келганмиз... Букун эрталаб мистер Максвелл келди, мен унга: сени мактабга директор бўлмайди, деб айтдим.

Бретт. Аввало бу ерда, жанубда, жуда кўп ишлар қилиш керак бўлади.

Гоуард. Лейтенант, тушунмайман, нега негрлар умуман шу ерда яшашади, нима учун бу ердан бошларини олиб кетишмайди?

Бретт. Шунинг учунки: ватани шу ер. Кишилар ҳар қанча оғир яшасалар ҳам, ўз уйим ўлан тушагим деган гап бор. Каттабувим Селия хароб бир бостирмада туради, турмуши оғир, на ўқишни билади ва на ёзишни. Шундай бўлса ҳам бу ердан кетгуси келмайди, негаки шу ерда туғилдим, шу ерда ўламан, дейди.

Алиса. Бу блан катта бувингга ёрдам...

Бретт. Уч йиллик айрилиқдан кейин, қайтиб келаётганимда, йўлда ҳарбир нарсага диққат қилдим. Вагон ойнасидан биринчи пахта далаларини кўрганымда йиғлаб юборай дедим, ҳатто негрлар вагонига келаётганимни ҳам унутдим...

Алиса. Бретт, мен сени негрлар мактабининг қолоқ ўқитучиси бўлиб қолишингни истамайман.

Бретт. Аммо мен, бу ерда муаллим бўлиб қолишни истайман. Биласизми, армиядалигимда менинг асосий вазифам; солдатларимни, улар ажойиб ҳаёт учун урушаётганларига ишонтириш эди... Улар мени жинни дейишди. Ҳатто, ба'зилари нафрат блан қарашди менга. Бир хиллари эса, мени оқларнинг ювиндихўри, ба'зилари тўғридан-тўғри коммунист дедилар... Аммо йигитларим мени ерга қаратишмади, вақт келувдики, улар ўзларининг дов'юррак

эканликларини амалда кўрсатишди, фашистларга қарши шердек курашдилар.

Алиса. Лекин энди сен армиядан бўшадинг-ку...

Бретт. Фронгда биз аўр умидлар блан яшавдик... Келажак учун жон олиб жон бердик. Энди бошидан бошласак ҳам ўша умидлар амалга ошмоғи керак.

Алиса. Сен қобилиятлисан, Бретт. Бунинг учун ўзингга, худбинлик бўлса ҳам айтиб қўяй, қолаверса менга ҳам қарздорсан.

Бретт. Сиздан қарзим кўп, мисс Алиса. Броқ мен жанубда қоламан, мисс Алиса. Агар менга мактабни беришмасалар, увақт пахта далаларида батрак бўлиб ишлайману, кечалари негрларни ўқитаман.

Женевра. Менимча, Бретт, тўғри айтади. Киши биров айтганиви эмас ўз хоҳишини бажармоғи лозим.

Алиса. Невви, бунинг сенга даҳли йўқ.

Женевра. Йўқ? Даҳли бор. Яхшиси, Ройга телефон қилиб унга Бретт мактаб директори бўлиб қолишни истайди, деганинг дуруст.

Алиса (*бир лаҳзадан сўнг*). Нима қилсам экан, Гоуард?

Гоуард. Яхшиси Ройга телефон қил.

Алиса. Сен ҳам Бретт ҳақ деб ўйлайсанми?

Гоуард. Йўқ. Ахир киши ўз истагини қилишига халақит бермоқчи эмассан-ку? (*Алиса бироз ўйчан туради-да кейин телефонга қараб юради.*)

Алиса (*телефонга*). Уч-тўрту, етти. (*Холлда Гоней пайдо бўлади.*)

Гоней. Мисс Алиса, Лолла ҳаммани нонуштага чақираяпти.

Алиса. Раҳмат, Гоней. Ҳозир кирамиз... (*Гоней чиқади. Телефонга*). Бу Алиса Лэнгдон. Мистер Максуэлл борми?... Салом Рой... Рой, менимча Бретт мактаб директорлигини олса жуда соз бўлар эди. (*Бреттга қараб*). Шундай, Рой, фақат сенга ўхшаган одамларгина ўз сўзида турадилар. Хўп бўлади, Рой, тузук, ўзинга айтаман... катта раҳмат, хайр. (*Турубкани қўяди, Бреттга*) Мистер Максуэлл, хотиржам бўлсин, ўрин Бреттники деди.

Бретт. Раҳмат сизга, мисс Алиса.

Алиса. Маош ҳақида ҳеч нарса демади...

Бретт. Йилига беш юз доллар.

Алиса. О!... Ўзимиз ҳам бирор нарса қилармиз.

Бретт (*хурсанд*). „Агар ўзимиз ҳам бирор нарса қилгудек“ бўлсак, у ҳолда даставвал янги мактаб солишимиз керак.

Алиса. Мактаб ҳам бўлади. Тўғри айтасан, бир янги мактаб солиш зарур. (*Белла қўлқоп кийиб чиқиб келади.*)

Белла. Худоё тавба, шу қўлқопни ўн йилдан бери кияман, қани йиртилса, Вашингтондан кетаятганимизда олувдик бу савилни. Лолла нонуштани тайёрлаб қўйди.

Алиса. Кетдик, Гоуард, кетдик, Невви. Белла хотиржам бўл, ҳамма нарса аввалгича қолди. (*Бреттга бурилиб.*) Бретт шу ерда қолади.

Белла. Ўзингга шукур. Ўғлимни эсон-омон қайтардинг, энди

унга инсоф бер, бу ерда ҳам тани-жонини соғ қил, биз ҳам унга кўмак берайлик. Мисс Алиса блан уни парвариш қиламиз.

Алиса. Иккавларинг ҳам яхши ўйнаб-кулиб келинглар. Бретт сен уларга янги мактаб тўғрисида гапир. Биз сенинг орзунгни амалга оширишга тиришамиз. (Алиса, Женевра, Гоуард чиқишади.)

Белла. Нега бунақа галати қарайсан? Нималарни ўйлаяпсан? Бретт. Эр киви ўйлаётганда сен заифсан, қўлингдан ҳеч нарса келмайди...

Белла (унинг қўлидан қўғирчоқни тортиб олади). Йўқ! Йўқ! Гапирма бу гапларингни! Бундай нарсаларни хаёлингга ҳам келтирма! Қулоқ сол, ўнг қулоқ, сўл қулоқ эсингдан чиқарма! Қора қораю, оқ-оқ! (Кейин шошиб қўғирчоқни саватга ташлайди. Бретт жимгина кузатиб туради. Белла асабий, титраган ҳолда бурилади ва ўзини зўрғ-босиб туриб, қўлқопини кияди.) Юр, ўғлим. Тағин домланикига кеч қолмайлик.

Парда

ИККИНЧИ ПАРДА

Декорация ўшанинг ўзи. Орадан бир ҳафта ўтган, кун пешиндан оққан пайт. Сенатор Лэнгдон ўз креслосида ўтирипти, ёнидаги стол устида шляпаси. Белла патвусда дори блан стакан олиб киради.

Лэнгдон (бошини кўтариб). Падарига ла'нат шу дорини! Қаердан ҳам шамоллаб қолдим? Кун ўлгидек иссиқ, пишиб кетдим, оёғим бўлса муз кесак-а.

Белла. Ҳовлига чиқиб ўтирсангиз яхши бўлмасмикан, сенатор?

Лэнгдон. У ернинг пашшаси блан гули қурсин. Гуллар ҳам очилиб моғорлаб кетди. (Қофе столчасидаги ихчам қилиб ўралган кичкина тугунчага диққат блан қарайди).

Белла. Мистер Рой тўяна юборишти.

Лэнгдон. Барвақт, никоҳ эртага.

Белла (ўйланаркан тугунчага қарайди.) Мавлуд кунлари юборадиган кумуш қошиқлардан бўлса ҳам ажаб эмас.

Лэнгдон. Тўйга ҳам ўхшамайди. Нима дейсан, Белла? На меҳмонлар келади ва на шампанский ичилади, тўйдан кейинги саёҳат ҳам гумон.

Белла. Мисс Алиса, уруш бўлаяпти, энди тўй саёҳатига ҳам чиқмаймиз дейди.

Лэнгдон. Хотини эридан баттар... У Алисанинг уйига кўчиб кирса керак... агар шу э'тиборга олинмаса, ҳаётларида ҳечқандай ўзгарш ҳам бўлмайди. Энди эски хашаматлар, тўй-тамошолар йўқ. Мисс София блан менинг никоҳим ҳали ҳам эсимда. Отам биз учун алоҳида вагон буюртирди. Тараддудимиз биткунча вагон бизни кутиб турди. Вагон эса гуллар блан ажойиб қилиб безатилган эди, биз Орлеанга етиб боргунча, уч нафар музикачи мисс Софянинг жуда яхши кўрган куйларини чалиб боришди.

Белла. Киройи тўй бўлса шунақа бўлса.

Лэнгдон. Гоҳо келиб-кетиб турамиз, дейишаяпти. Барибир Нью-Йоркга кетиб қолишади, кейин ҳеч ҳам келишмайди. Буку-эрта Невви ҳам кетади. Белла, сендан бошқа ҳечкимим қолмайди, биргина суйнчиғим сенсан.

Белла. Ҳақ гап! (*Кўча эшигини очилгани эшитилади. Холга Женевра киради ва зинапоя блан сўрашмадинг ҳам, қизим.*)

Лэнгдон. Мен блан сўрашмадинг ҳам, қизим.

Женевра (*қайтиб уйга киради*). Яхшимисан, ота!

Лэнгдон. Қаерда эдинг?

Женевра. Бир ёққа борувдим. (*Сигарет чекади.*)

Лэнгдон. Кеча кечқурун қаерда эдинг?

Женевра. Кеча кечқурунми?...

Лэнгдон. Буёққа кирганингни билмадим-ку.

Женевра. Уйда йўқ эдим.

Лэнгдон. Суяб юбор, Белла, боққа чиқаман.

Белла. Яхши сенатор. Офтоб соатининг ёнига чиқиб ўтир-сангиз бўлар...

Лэнгдон (*шляпасни кийиб.*) „О, жентелменлар, ҳаёт умри қисқа“. (*Белла ўрнидан туришга ёрдам беради*). Ёшларнинг биздан бегона бўлиб кетгани уёқда турсин, Белла, энди тўнглик ҳам қилишади,

Женевра. Кечир мени отажон. (*Ўнади.*)

Лэнгдон (*унга тикилади ва хўрсинади*). Нега сен очик гапир-майсан? Нега мендан ўз сиригнни яширасан? (*Дераза томонга юрди. Женевра қўнғироқ ёнига келади ва ипидан тортади. Бирдан, Белланинг ўзига тикилиб турганини пайқаб бурилади.*)

Женевра Ахир, сендан афу сўрадим-ку, отажон... (*Лэнгдон айвонга чиқиб кетади.*) Белла, нега сўнгги кунларда менга ғалати қараб қолдинг?

Белла. Сиз бирор нарсангизни йўқотдингизми?

Женевра. Ҳа, энг яхши лаб бўёғимни йўқотиб қўйдим.

Белла (*чўнтагидан лаб дўёғини чиқазиб*). Шуми?

Женевра. Шу. Раҳмат, Белла. Қаердан топиб олдинг бунин?

Белла. Сиз ўз буюмларингизга эҳтиёт бўлинг. Ғалати жойларда қолиб кетаяпти. (*Женевра ҳайрон бўлиб унинг орқасидан қараб қолади.*)

Гоней (*кириб*). Чақирдингизми, мэм?

Женевра. Ҳа, чақирувдим. Бреттни кўрганинг йўқми?

Гоней. Йўқ, мэм.

Женевра. Уйда йўқмикин, билмадингми? (*Сервантга боради ва вино қуяди*).

Гоней. У, Ҳовлиқма жаноб, менга қачон келиб, қачон кетишини айтмайди.

Женевра (*бирдан унга қараб*). Топиб айт, менга учрасин.

Гоней. Хўп, мэм. Аммо гапимга қулоқ солармикин. Кундан-кун ҳовлиқиб кетаяпти, жуда ўзига бино қўйиб юборган. Мени оёғининг учида кўрсатади.

Женевра (*жаҳли чиқиб*). Кўп валақлама! Бор!

Гоней. Хўп, мэм.

Женевра (*ўзини босиброқ*). Бор энди, топиб айт.
Гоней (*чиқаркан*). Хўп, мэм! (*Газета ўқиб Гоуард киради.*)

Женевра. Салом, Гоуард.

Гоуард. Аҳа, мен ҳам ўйловдим. Ёлғиз ичаяпман денг.

Женевра (*стаканга қараб кулимсираб*). Ёлғиз ичса кишининг жуда хўрлиги келар экан.

Гоуард. Йўқ, хўрлигингиз келмай қўяқолсин. Менга ҳам қўйинг.

Женевра. Манг! Мен ҳечқачон ичган эмасман. Ўзим ҳам билмайман, нега қўйдим.

Гоуард.. Отангиз қани? Ўрта аср пропагандаси блан кўнглини бир кўтариб қўяй дедим.

Женевра. Гоуард, тавба, бу рўдапо газетани келтириб нима қиласиз? Буни ҳечким ўқимайди.

Гоуард. Мен жон деб ўқийман. Бу мени сизларнинг жамиятингиз блан таништирди. Шўрлик ферманинг бошига нималар тушганини, кампир мисс Роулэндсоннинг оёғи тузалиб қолганини шу газетани ўқиб билдим. Вилоятларда чиқадиған газеталарнинг саҳифаларида босиладиған майда-чўйда материаллар ҳам асраб келинған ёр мактублари сингари хўзурли бўлади. Броқ, бош мақолалари тамом бўлак оҳангда. (*Женеврага газетани узатади.*)

Мана, ўқинг! „Бизнинг негр-ветеранларимиз“. (*Женевра газетани ўқийтганда.*) Буларнинг мақсадига тушунаолмадим. Улар ўзларини гўё виждонли қилиб кўрсатмоқчи бўладилару, аммо ҳар-бир жумласидан дўқ анқийди. „Биз негр-ветеранларимизни севамиз, албатта улар ҳам бизни севадилар. Уруш вақтида улар ҳарбий кийим кийиш имтиёзига эга бўлдилар, лекин биз блан улар ҳам-товоқ бўлишни минбад ўйлашмасин, илло, биз уларга италян деҳқонлари блан француз радикаллари эмасмиз. Бу ер—Америка. Бизнинг ан'аналаримиз муқаддас, биз булар блан фаҳрланамиз“.

Женевра. Аҳмоқлар! Ҳамма вақт шунақа бема'ни нарсаларни ёзипади. (*Газетани ерга ирғитиб ташлайди.*)

Гоуард. Бема'ни дедингизми? Йўқ, эҳтимол бу Бретт нутқи-га бир жавобдир. Эҳтимол, негр болаларининг ҳам Бреттга ўхшаб кетмасин деб қўрқишар. (*Газетани олади.*) Гаров уйнайманки, отангиз ўқиса бема'ни демайди. Қаерда ўзи?

Женевра. Боғда. Биласизми, Гоуард, эртага отамдан никоҳ фотиҳаси оласиз, тагин, бунга путир етмасин.

Гоуард. О, ҳайронманда. Назаримда мени у бир томондан ёмон кўрадию, бир томондан ўлгудек ёқтиради ҳам.

Женевра. Сизга бувамнинг соатини бериб қўйгани учун катта пушаймонда, дейман.

Гоуард. Олганимга мен ҳам пушаймонман, қаерга қўйдим, у ла'натини, ҳеч тополмаётибман ўзини ҳам. (*Холл томондан Бретт киради, у ҳали ҳам ҳарбий формада.*)

Бретт. Мени чақирдингизми, мисс Невви?

Женевра. О, Бретт! (*Асабий.*) Сени нимага чақирганимни ўзим ҳам билмайман, ҳа, айтганча... ҳечқиси йўқ. Кейинроқ ўсимга тушиб қолар.

Гоуард. Бироз туринг, Бретт, мен ҳозир чиқиб кетмоқчиман. (Чиқаркан Женевра.) Ишқилиб, сенатор, мендан соат неча деб сўраб қолмасин-да... (Женевра Гоуард чиқиб кетишини кутиб туради, кейин сумкасидан бир конверт олади).

Женевра (кулимсираб). Мана, Бретт, олдим, иш ўнгидан келди. Ўзимни хуфиёна иш қилаётган кишидек сездим. (Бретт конвертни олади ва унинг ичига қарайди). Юмшоқ вагонга олдим, боришга ҳам, қайтишга ҳам бўлади. Пулнинг ошкани конвертда.

Бретт. Раҳмат, Невви. Катта раҳмат... суриштиришмадими?

Женевра. Йўқ! Темир йўл вакили мени ўзига олаяпти деб ўйлаган бўлса керак... Атлантика — конференцияга кетаётганингни Алисага айтдингми?

Бретт. Йўқ ҳали. Душанба куни кечқурун кетаман-ку.

Женевра. Ундан руҳсат сўрамайсанми?

Бретт. Руҳсат?

Женевра. Бундай демоқчи эмас эдим, мен фақат, бу унга ма'қул тушмас деб ўйловдим...

Бретт. Алиса йўқ демайди, агар куёвга чиқмаганда ўзи борар эди.

Женевра (шубҳа блан). А?.. у ерда узоқ турасанми?

Бретт. Конференция уч кун давом этади. (Уялиб.) Билет олиб берганингни учун раҳмат.

Женевра. Бир марта раҳмат бўлса айтдинг, тағинми?

Бретт (қат'ий). Кечирасиз, ҳозир чиқиб кетганим тузук. (Эшикка томон юради)

Женевра. Бретт!!! (Бретт тўхтайдди.) Нега асабийлашяпсан? Ё юмшоқ вагонга киритмайдилар, ё бирор кор-ҳол бўлармикин деб қўрқаяпсанми?

Бретт. О, йўқ! Ҳечқандай кор-ҳол бўлмаслиги керак. Мен ҳали ҳарбий формадаман-ку.

Женевра. Бўлмаса нега бундай қиласан?

Бретт. Ўзим...

Женевра. Кеча кечқурун жудаям ўйнадик, букун яна қовонгидан қор ёғиб қолипти... Шу ҳам қилиқ.

Бретт. Кечирасиз, мисс Невви.

Женевра. Тавба, яна „мисс Невви“лаб қолибсан... Мен биламан, биз хунук иш қилдик... йўқ... шуқадар гўзал, жозибали оқшом эдик, дарё бўйини айт, бирам чиройли, роса сайр қилдик, яйрадик, аммо бу биз учун тақиқ эди... Даҳшатли бир ҳол-а? (Қўққисдан.) Сен буни ҳато бўлди, деб ўйламайсан-ку?

Бретт. Йўқ.

Женевра. Ундай бўлса жуда соз. Букун ҳам борамизми, деб сендан сўрамоқчи эдим. Овқат-мовқат олиб ўйнаб келар эдик, қайиққа тушиб роса сайр қилардик.

Бретт (қат'ий). Йўқ! Йўқ! Невви! Йўқ!

Женевра. Нега энди, Бретт?..

Бретт. Бундай қилма, яхши эмас. Буни оқибати нима бўлишини билмайсан.

Женевра (бир лаҳза жим тургач). Сен буни ёнимиздан ўтиб

кетган машинадан гумонсираб гапираялсанми? Балки бизни кўриб қолишгандир, деб қўрқаялсанми?

Бретт (*ғамгин*). Кўришди. Броқ танишмаган бўлсалар керак. Женевра. Машина шуқадар тез ўтиб кетдики бизни пайқашлари ҳам мумкин эмас эди. (*Сабирсиз.*) Ҳечқиси йўқ. Ахир биз болалигимизда, эл кўзида очиқ ошкор ўйнар эдик-ку...

Бретт (*жуда эҳтиёткорлик блан*). Невви, бир вақтлар сени мисс Невви демай, бошқа ном блан атаган кезларимни энди уни-тишинг керак... йўқ, энди биз, ҳатто дўстлашаолмаймиз ҳам. Энди бу гал, мендан нега деб сўрама.

Женевра, Хўп. Нега?

Бретт. Йўқ, йўқ! Бу мумкин эмас, ҳатто шер юрак бўлса ҳам мумкин эмас. Кеча, кундузи, марка олай деб почтага кирувдим — чол Джон Вейлин ўша ерда экан, мен унга: „мистер Вейлин, марҳамат, сэр“ демаганим учун, мени линча судига берман деб дўқ урди. Фронтида Америка офицери эдим, бу ерда қора негрман. Мен ба'зи нарсаларнинг ма'носини унитибман шекилли.

Женевра. Чол Вейлин блан нима ишим бор?

Бретт. Улар негрдан неманики кутса ҳаммасини қилдим. Армиядан қайтдим у оқ аёлнинг „изига“ тушдим...

Женевра. Бретт...

Бретт. Балки мен блан қандай муомила қилишни энди тушинарсан.

Женевра. Сен, гўё мени қўрқитмоқчи бўласан, Гўё сен ётсану, сендан қўрқишим керак...

Бретт. Сен менга дилбар эдинг.

Женевра. Аммо бир вақтлар менга: „Мен сизни севаман“ деган энг яхши киши сенсан.

Бретт. Мен бундай деган эмасман, лекин энди дейман. Худо ўзи қўлласин мени. Броқ дейману, бундан сўнг минбад, яна қайта тилга олмайман. Ҳатто дилимда ҳам қайтармайман... Мен сени кўпдан, ўзимни таниганимдан бери севаман.

Женевра. Бретт! Бу гапларинг учун ўқинмайман, ҳечқачон унитмайман. (*Бироз жим тургач.*) Менга қара, Бретт! Қўлимдан фақат биргина иш келади холос, бу ердан кетаман. Атлантдан қайтиб келганимда мени бу ердан тополмайсан.

Алиса зинапояда пайдо бўлади ва секин пастга тушиб келади. Устида янги, чиройлик қилиб тиктирган кўйлак.

Алиса (*хурсанд*). Қани ҳалиги, бизнинг куёвча?

Женевра. Боғда.

Алиса (*дераза томонга юради*). У ерда нима қилаяпти?

Женевра. Отамга хира бўлаяпти.

Алиса (*дераза ёнига бориб чақиради*). Гоуард, буёққа кир! (*Деразадан қайтиб*). Никоҳ бўлмай туриб, расми келин ўз сарпосини куёвга кўрсатмагуч эди, ҳар қалай бу яхшвликка кўринсин. Кўрсатмай Десам, ичим пишиб кетаяпти. (*Бреттга*) Бретт, рост айт, қалай? Сенга ёқадими?

Бретт. Жуда ҳам, мисс Алиса! Чинакам ажойиб қилиб тикибди.

Алиса. Раҳмат. Раҳмат, кўнглим тоғдек кўтарилди. (Богдан Гоуард чиқади. Алиса унга бурилади.) Қани, Гоуард. Сен нима дейсан?

Гоуард (ҳайрон). Нимани?

Алиса. Вой тентак эй, кўйлакни-да!

Гоуард. А, кўйлакни... ўзингга ёқадими?

Алиса. Қалай, дурустми? Сенгачи?

Гоуард. О, жуда. Қани айланчи... (Алиса айланиб кўрсатади.) Эгаси ҳам жойида.

Алиса. Невви, сени ҳам бир нарса дейишинг керак. Сенга ёқадими, йўқми, айт, бўлмаса юрагим торс ёрилади.

Женевра (самимий). Жуда ажойиб, Алиса! Бугун жуда-жуда очилиб кетибсан. Ўзинг хурсандмисан?

Алиса (ўпиб). Хурсандман, бахтиёрман. Худди тушимга ўхшайди. Бир кун келиб, сен ҳам шундай бахтиёр бўласан. Балки, сен менчалик узоқ кутмассан. Бирон йигит келадию... ана ўшанда.

Женевра (ҳаяжонланиб). Қўйсангчи, бундай дема.

Алиса. Нима бўлди, жоним?

Женевра. Йўқ, бундай дема, зинҳор бундай дея кўрма!

(Ўзини зўрға йиғидан тутиб юзини иккинчи томонга буради ва зина блан чиқиб кетади. Алиса унинг орқасидан қараб қолади, кейин ҳайрон бўлиб Гоуардга тикилади.)

Алиса. Одатда одамлар тўй куни йиғлашар эдилар, мен буни билардим. Невви бўлса бир кун илгари бошлади. (Кўкқисдан.) Ё унга бирор нарса бўлдимикан-а?

Бретт (шошиб). Ҳечнарса, мисс Алиса. Биласизми, мисс Невви сиз куёвга чиқиб кетсангиз ёлғиз қоламан деб ўксиётган эди, шунинг учун... (гапни бошқа томонга буриб). Мисс Алиса...

Алиса. Хўш, Бретт?

Бретт. Сизга бир гапим бор эди.

Алиса. Йўқ, Бретт, менинг сенга гапим бор. Макссуэллнинг сўзига қараганда, янги мактабни қўлингга олибсан. Мактаб кенгаши янги мактаб қуришга ҳам қарор қилибти. Бунга нима дейсан? Сен шуни айтмоқчимидинг?

Бретт. Бу жуда яхши гап. Аксар негрлар, ҳатто доктор Хэйн ҳам, янги мактаб солиб беришмайди, деярдилар.

Алиса. Мактаб солингунча анча вақт ўтади.

Бретт. Ҳечқиси йўқ, фақат курсилар ўрнига парталар қўйилган, водопровод ўтказилган, ҳақиқий мактаб бўлса бас!

Алиса. Албатта, водопровод ҳам бўлади.

Гоуард. Икковингизни ҳам табриклайман.

Бретт. Мисс Алиса, мен сизга бошқа нарса демоқчи эдим... Атлантида бўладиган конференциядан хабарингиз борми? У ерга бутун жанубдан одамлар келади.

Алиса (парвосиз). Ҳа, хабарим бор. Газетада ўқувдим.

Бретт. Қоралар ҳам, оғлар ҳам келишади, ҳамма масалалар

кўрилади; энг яхши биволарни мактабга бериш, кўпроқ мактаб очиш. Сайлов солиғини бекор қилиш. Фрондан қайтган солдатларни иш блан та'мин этиш. Мен шу конференцияга бормоқчиман.

Алиса (*оҳиста*). Шубҳасиз, буларнинг ҳаммасига қўшиланман, Бретт. Сен буни биласан. Аммо, бу конференцияни чақирган кишиларга ишонмайман. Уларнинг кўпчилиги коммунистлар.

Бретт. Мен коммунист эмасман.

Алиса. Бунга шубҳам йўқ. Бретт, шахримиздаги кишилар нима дейишаркин? Буни ўйламай бўлмайди. Ассан негрлар тўғрисида гапираялман. Агар қоралар блан оқларни бирлаштирадиган бу конференцияга қатнашгудек бўлсанг, негрларнинг яриини сенга бўлган ишончини йўқатади. (*Бор томондан Белла чиқиб келади*).

Белла. Мисс Алиса, сизни сенатор чақирапти.

Алиса. Хўп, Белла. Ҳозир чиқаман.

Белла. Бечора чол, букун аҳволи тангроқ.

Гоуард. Та'бини тирриқ қилиб қўйдим шекилли.

Алиса. Ундай бўлса, бирга чиқасан, кўнглини кўтаришга ёрдам бер. (*Бреттга*). Аттанг, Бретт. Хафа бўлиб қолдинг шекилли-а? Лекин менинг гапимга ишонавер, бундай нарсаларни сендан кўра кўпроқ биламан. Ахир, сен бу ерда роса уч йил бўлмадинг! (*Гоуард блан чиқади*).

Белла. Нима тўғрида гапирди, мисс Алиса?

Бретт. Атланта бўладиган конференция тўғрисида. Боришимга кўнмаяпти.

Белла. Бораверасанми?

Бретт. Ҳа, боравераман.

Белла. Мисс Алисанинг гапига кирмай-а?

Бретт. Бу сафар кирмайман.

Белла дераза томонга кейин холга қарайди. Бреттга яқин келиб сўзлайди.

Белла (*ғазаб блан шип-шиб*). Яхши! Бор, Атлантга! Қаёққа хоҳласанг кетавер, катта кўча! Аммо, зинҳор, зинҳор қайта кўрма!

Бретт. Онажон!

Белла. Қайта кўрма! Йўқол бу шахардан! (*Чуқур қайғи блан*). Яна ўз халқингга ёрдам қиламан дейсан-а? Ҳали шуми қилган ишинг. Мен сени художўй, мўмин қилиб устирган эдим. Сен бўлсанг биринчи қадамингдаёқ оллонинг муқаддас қонунига оёқ қўяётисан.

Бретт. Онажон, қулоқ сол... Мен ёмон иш қилаётганим йўқ...

Белла. Хўш, қаерда эдинг кеча кечкурун? Қаерда эдинг... Твлинг тутилиб қолдимми?... лаб бўёғини чўнтагингдан топиб олдим... Қиз блан биргамидинг, айт... оқ қиз блан бирга-я?

Бретт. Хайр, нима бўпти бирга бўлсам?

Қўққисдан Бреттнинг юзига бир тарсаки солади. Бретт қимир этмай тураверади.

Белла. Ё дорга осилмоқчимисан? (*Узоқ жимлик*). Болам, мен сенга айтдимку. Келган кунингоқ, сени огоҳлантирувдим.

Бретт. Ҳечнарсa бўлгани йўқ, онажон. Ҳали бошлангани ҳам йўқ эди. Энди бутунлай тамом бўлди.. бутунлай!

Белла. Йўқ, сен ҳали шу уйда экансан, ҳали шу шаҳарда экансан, бу тамом бўлмайди. Шошқолоқлик ва ақилсизликнинг нималигини билмайди, деб ўйлайсанми мени?... Тақиқ этганини билатуриб оқ қиз блан юрасан. Бирортаси сезиб қолса борми, ўшанда... (*Узини босиб*). Бундан кўра фронтда ўлганинг минг марта яхшироқ эди... (*Чиқади*).

Бретт оҳиста сенаторнинг креслосига ўтиради. Шу вақт бис томонидан сенатор Лэнгдон чиқиб келганини пайқамай қолади.

Лэнгдон. Нега курсимга ўтирдинг? (*Бретт сапчиб туради. Лэнгдон орқасидан Алиса блан Гоуард чиқиб келади*). Нега шу чоқ-кача формангни ечмадинг?

Бретт. Армия ўттиз кун кийиб юришга рухсат берган эди.

Лэнгдон (*жаҳли чиқиб, бошидан шляпасини ечмай*). Лекин, мен рухсат бермайман. Ечиб ташла! Агар менинг уйимда турадиган бўлсанг ечиб ташла, уқдингми? (*Ётоқхонасига кириб кетади*).

Бретт. Майлими кетсам, мисс Алиса?

Алиса (*тез*). Бретт формангни кийиб юравер.

Бретт. Раҳмат, мисс Алиса. (*Чиқади*).

Алиса. Гоуард, сен оқибати нима бўлишини билишинг керак эди. Бу аҳмақона мақолани кўрсатиб чакки қилибсан.

Гоуард. Биласанми, нега аччиғланааяпти? Мақола унча кучли эмас, бўш дейди. (*Дизанга ўтиради*).

Алиса. Шундай экан, нега гашига тегдинг?

Гоуард. Отанг ўзи жуда антиқа одам. Кечирасан, азизим, балким унга иссиқ та'сир этгандир.

Алиса. Эҳтимол.

Гоуард. Балким жануб та'сир килаётгандир?

Алиса. Нима?

Гоуард. Гул жуда чиройлик ва нозик бўладию лекин илдизлари чуқур бўлади. Агар уларга қўққисдан кўзинг тушиб қолса кўрасанки... гуё бир-бирини гирибонидан бўғаётгандай чир-машиб, моташиб кетган... нега гапираяпман буларни? Берикел... (*Ётоқхонанинг эшиги очилиб сенатор чиқиб келади*).

Лэнгдон. Сра уйқим келмаяпти. Агар ҳозир ухлаб қолсам туни блан мижда қоқмай чиқаман. Бари бир бугун ухлаёлмайман.

Алиса. Бояқиш отам. Буёққа келиб бироз ўтир, курсингда.

Лэнгдон. Шу курсини кўрсам кўнглим айнийди. Овқат қачон бўлади? Соат неча бўлди азизим?

Гоуард (*қўл соатига қараб*). Учга яқинлашиб қолди, сенатор.

Лэнгдон (*унга мароқланиб қарайди*). Назаримда менинг совғамни олиб юриш малол келганга ўхшади, қўл соатингизни таъиб юрибсиз.

Гоуард. Иўқ, сэр. Гап шундаки...

Лэнгдон. Балки желатка киймаганингиз учун тақиб юрмасиз. Урф-одат ҳам ўзгариб кетаяпти.

Гоуард (*ўнғайсизланиб*). Очигини айтишга бироз хижолат тортаяпман, лекин уни қаергадир қўювдим...

Алиса. Гоуард...

Лэнгдон. Сиз соатни йўқотиб қўйдим демоқчимисиз? (*Қўнғироқ чалинади*).

Гоуард. Ётоғимда бўлса керак, негадир тополмаяпман.

Алиса. Гоуард, буюмларингни пола-портиш ташлаб юрасан.

Лэнгдон. Азизим, бу кишидан ўпкалаб бўлмайди. Соатнинг унчалик аҳамияти йўқ, шунчаки, оддий бир ҳадия-да... (*Гоуардга*). Хижолат тортманг.

Гоуард. Илтифотингиз учун ташаккур, сэр. Лекин ўзимни кечиролмайман, аминманки соат ётоғимда...

Лэнгдон. Албатта, албатта. Ётоғингизда...

Алиса. Ҳад'яни ҳам йўқотадиларми. (*Гоней холлдан ўтиб кетади. Кейин Макссуэлл киради*).

Максуэлл. Салом, Алиса, салом Меррик! Қалайсиз сенатор? (*Лэнгдон бир нималар деб гудранади*). Қалай шоди-хуррам кунларига тайёрлик чакки бўлмагандир? Сиз кўп бахтли экансиз, мистер Меррик.

Гоуард. Ташаккур.

Максуэлл. Сиз жуда олғир чиқиб қолдингиз. Модомики Алисанинг кўнглини эгаллабсиз, демак чакана эмассиз. (*Алисага*). Менинг арзимас ҳад'яни олгандирсан, деб ўйлайман.

Алиса (*чўчиб Гоуардга қарайди, мулойимлик блан*). Ажойиб ҳад'я юборибсан, Рой! Худди бизга кераклик нарса экан. Ҳозиргина Гоуардга айтиб турувдим, умримда бунақа нарсани кўрмаганман, деб... (*Гоуард дарҳол тугунчани олиб ёстиқ остига яширади*).

Максуэлл. Раҳмат, бувим Гаскеллдан шуқадар хурсандманки сра қўяверасиз, бечора, ҳаққа жон таслим қилаётиб, менга-тўрт дюжина жажжи қошиқчалар қолдириб кетувди. Яхши қялган экан, мана асқатиб қолди. Қалай, ё гапим чаккими? (*Йўталлади*) Алиса, келажак-шоди хуррам кунларига доғ туширишни истамайман, лекин бу ҳақда сен блан гаплашиб олишим зарур, албатта зарур.

Алиса. Ёраббий!

Максуэлл. Бу гапни орқага ташлаб бўлмайди. Гоҳо ўз вақтида айтилган бир сўз ҳам...

Алиса. Нима гап ўзи, гапир, Рой!

Максуэлл. Бретт. (*Уртага жимлик чўқади*).

Лэнгдон. Албатта, энди бунга ҳар тарафдан эшитаверамиз.

Алиса. Менингча Рой блан ҳолироқ гаплашсам бўларкан. Агар биз боққа чиқиб сузлашсак қарши эмасмисан?

Лэнгдон. Мени аччиғи келади деб қўрқаяпсанми? Қўрқма, унимни ҳам чиқармайман.

Максуэлл. Барибир, қачон бўлмасин, сенатор эшитмай қолмайди. Бутун шаҳарда дув-дув гап...

Алиса. Ерабий, нима бўпти?

Максуэлл. У қайтиб келгандан бери бу биринчи булаётган шов-шув эмас... Бизнинг кўнгилчанг қораларга, негрларни яккалаб қўйиш-ма'навий хато ва албатта бу узоққа бормайди—деган нутқидан кейин бу шов-шувлар авж олди. Бундан ташқари менга айтишдики...

Алиса (*юмошқ*). Бу сўзларни илгари ҳам эшитганман. Бретт Ричардсон эмас, ҳаммага икки букилиб салом бергани. Лекин Бреттнинг бирор кишига зарар етказганини билмайман.

Максуэлл. Кеча, овқатдан кейин, нима қилганини биласанми?

Алиса. Йўқ.

Максуэлл. Мен худди мана шу нарсани айтгани келдим.

Алиса. Нима қипти?

Максуэлл. Қараки, халқ кутубхонасига кирипти...

Алиса. Нега энди кирмасин?

Максуэлл. У, хўроздай кеккайиб, тўппа-тўғри кўча эшигидан кириб борипти. Ҳамма кўрипти бунни.

Гоуард. Кирган бўлса неажаб? Ҳайронман.

Максуэлл. Сэр, сиз бунни тушунмайсиз. (*Алисага*.) Айтишларига қараганда, тўғри мисс Чатэм олдига бориб дўқ урган. Китоб бер, деб талаб қилган эмиш. Бечора мисс Чатэмнинг эҳсонаси чиқиб кетибди, ўзини зўрға тутиб: сендан, ё бўлмаса сенатордан хат олиб келган-келмаганини сўрапти. Мисс Чатэм унинг чўнтагида қурол бор эди деган эмиш.

Алиса. Бўлмаган гап!

Максуэлл. Улар шундай дейишяпти.

Алиса. Бреттда қурол нима қилсин.

Максуэлл. Автомат тўппонча олиб келган бўлиши мумкин.

Гоуард. (*мулойим*). Ҳайронман, нима учун ҳамиша автомат тўппонча дейишаркин?

Максуэлл (*совуққина*). Автомат—немисларнинг машҳур қуроли... (*Алисага*) Ҳарнечук унинг чўнтагида автомат тўппонча бор эди, дейишяпти. Бўлмаса китоб ололмас эди, дейишяпти. Улар, мисс Чатэм кўрққанидан дир-дир титраб, китоб полкаларига зўрға етиб борипти, дейишяпти. Мисс Чатэм кутубхонада ундай китоб йўқ, деб айтишга ҳам кўрққан эмиш, негаки Бретт мисс Чатэмнинг орқасидан дума-дум бораверипти. Мисс Чатэм китоб беришга мажбур бўлипти, уларнинг айтишларига қараганда, мисс Чатэм ҳаёти қил устида қолган эмиш.

Алиса. Ўзинг мисс Чатэм блан сўзлашдингми?

Максуэлл. Йўқ Уйда ётипти. Уни кўрпа-ёстиқ қилиб ётқизиб доктор чақиршипти. (*Алиса кўнғироқ ипини тортади*.)

Алиса. Рой, бўлмаган гап, мисс Чатэм тентак, шаллақи хотин, бунни ўзинг ҳам биласан...

Максуэлл. Тўғри, мисс Чатэм камбағал хотин, лекин у, биз-

нинг му'табар оилаларимиздан бирига мансуб. Бу ҳақ гап. Улар энди одамлар кутубхонага киришга қўрқишади, дейишаяпти.

Гоуард (*босиқ*). Мистер Макссуэлл, кимлар бўлди ўша сирли „улар“?

Максуэлл. Нима дедингиз?

Гоуард. Сиз ҳарбир гапингизни „улар дейишаяпти“ деб тутатаёписиз, мен уша уларни кимлар эканини билмоқчи эдим.

Максуэлл. Ҳамма..

Гоуард. Уларнинг айтишига қараганда ўша воқиа юз берганда, кутубхонада бўлганлардан биронтасининг номини айтаоласизми?

Максуэлл. Йўқ, аниқ билмайман, кимдир...

Гоуард. Ўзим ҳам шундай деб ўйлавдим-а.

Максуэлл (*узини босиб*). Сиз, маҳаллий аҳолининг тўғри сўзлигига шубҳаланасизми?

Гоуард. Ҳа, шубҳаланаман. Ўша сирли „улар“нинг ҳаммаси ёлғончи. Сиз ҳам ушаларнинг бири. (*Максуэлл ғазаб блан қотиб қолади. Гоней киради*).

Алиса. Гоней, Бреттня чақириб юбор, буёққа кирсин.

Гоней. Хўп, мэм. (*Чиқади*).

Максуэлл. Мистер Меррик, мендан узур сўрашингизни илтимос қиламан. Сиз мени ёлғончи дедингизми?

Гоуард. Худди шундай. Ёлғончисиз! Ҳозирнинг ўзида бир арава ёлғон гап қилдингиз. Балким беихтиёрдир, ҳарҳолда ёлғон гапирдингиз.

Максуэлл (*Лэнгдонга*). Сенатор, уйингизда, бундай нарсаларга қандай чидайсиз?

Лэнгдон (*ҳорғин*). Мистер Меррик жануб кишиларининг назокат ва одатларини билмайди. Ўтмишдаги гиламфуруш боболаридай, бу ҳам сафсата сотишни яхши кўради.

Гоуард. Сенатор Лэнгдон, кеча овқатдан кейин ўзим кутубхонада бўлувдим. „Нью-Йорк Таймс“ газетасини бу шаҳарда фақат ўша ердан топиш мумкин экан, холос. Бретт келганда ўша ерда эдим. Воқияни ўз кўзим блан кўрганман.

Алиса. Ундай бўлса нега менга айтмадинг?

Гоуард. Сенга айтишни ҳеч ҳам ҳожати йўқ эди, чунки азийдиган ҳечнарс, мутлақо ҳечнарс бўлгани йўқ. Ахир сен ҳозир Рой айтиб берган ваҳималарга ўзинг ҳам ишонмаётисанку.

Алиса (*оҳиста*). Бретт кўча эшигидан кирдимми?

Гоуард. Ҳа, кўча эшигидан кирди. У мисс Чатэмдан Қўшма Штатлар олий суди Холмснинг янги биографиясини сўради. Эҳтимол бу мисс Чатэмга ёқмаган бўлса, лекин у қўрқиб эс-песини ҳам йўқотгани йўқ.

Алиса. Орқасидан дўма-дум эргашиб юрдими?

Гоуард. Кузатиб борди, агар бирга бормаганда, мисс Чатэм нарвонсиз китоб ололмас эди.

Алиса. Ўшанда кутубхонада бирор киши бормиди?

Гоуард. Эсимда бўлса, у ерда бошқа бир кампир ҳам бор эди. Тушундим. Ҳамма гап ана ўшандан чиққан. Бретт кетган-

дан кейин, ҳалиги ҳатин мисс Чатэм олдиға борди, улар иккаласа энгашиб олишиб, нималарнидир пичирлашди, энди бўлса бутун шаҳарда дув-дув гап... шундан кейин, мисс Чатэмнинг кўнгли кетиб қолди" деган гап тарқалган.

Максуэлл (*Бретт кириши блан.*) Сен балога қолдинг, бола! Алиса. Рой, бас энди. (*Бреттга.*) Ҳечқандай бало-палоси йўқ, Бретт.

Максуэлл. Агар буни кеча кечқурун билганимда, касофати мактабнинг учун ўйлаброқ қўл кўтарардим.

Алиса. Рой, бор энди, илтимос қиламан. Буни, икковимиз Бретт блан сенсиз ҳам гаплашиб оламиз.

Максуэлл (*хафа*). Энди албатта, кетганим тузук. (*Ғамгин Лэнгдонга қарайди.*) Сенатор ўзини тутоладию, мен йўқми?

Лэнгдон. Конгресснинг бўлажак а'золари ўзларининг жиззадай жиззаноғини чиқарган блан мурод ҳосил қилиб бўлмайти. Мақули бомбани керак вақтида портлатиш фойдалироқ.

Максуэлл (*кетмоқчи эди, кейин тўхтаб Гоуардга тикилади ва дағаллик блан*). Ўзингизга ишончингиз зўр экан, мистер Меррик. Яхши, оқилона гаплар қилдингиз. Аммо шуни айтишим керакки, сиздан кўра мисс Чатэмнинг сузларига кўпроқ ишонаман. (*Кетади. Алиса Бреттга қарайди.*)

Алиса. Бретт, кеча кутубхонага борибсан, шу ҳақда бутун шаҳарда дув-дув гап.

Бретт. Ҳали шунинг учунми, мистер Макссуэллнинг: „катта-балога қолдинг“ дегани.

Алиса. Сен кўча эшигидан кирган экансан, мисс Чатэм шуни кўниртириб гап-сўз қипти.

Бретт. У ерда қоралар кирмасин деган ёзув йўқ экан. Буни кирмасимдан олдин текширувдим. (*Лэнгдон қовоғли солиб жим туради.*)

Алиса. Демак, билиб-туриб кирибсан-да?

Бретт. Буни қонун ман' қилмаган деб ўйловдим.

Алиса. Аввал мenden маслаҳат олсанг бўларди.

Бретт. Кечирасиз, мисс Алиса, наҳотки жамоат кутубхонасининг остонасини босмоқ учун ҳаргал сиздан маслаҳат сўрасам?

Алиса. Албатта йўқ... Аммо... қадамимизни эҳтиёт бўлиб, оҳиста ташламоғимиз керак.

Бретт. Нега оҳиста? Агар биз бир ерда тўхтаб турар эканмиз, орқага кетамиз.

Алиса. Шунинг учун ҳам шов-шув кўтариш шартми? Ўн икки ёшингдан бери доимо китоб олиб келасан. Ҳаргал олдимга келардинг, хат ёзиб берардим, бориб олардинг. Шундан яхшиси борми?

Бретт. Энди мен бола эмасман, мисс Алиса. Мактаб директориман.

Алиса. Балким сен ҳақдирсан. Мени на мисс Чатэм ва на бошқаси қизиктиради. Аммо бу сен учун хавfli ва биз учун кўнгилсизликдан бошқа гап эмас. Бретт, сен ҳақми ё ноҳақми, ҳарнечук бундан кейин сенга кутубхонадан китоб керак бўлиб қол

са, марҳамат... мендан хат ёздириб ол. (*Бретт жавоб бермайди.*)

Бретт (*жим тургач, одоб блан Алисага бурилди*). Мисс Алиса, бордию менга кўча эшигиданми ё орқа эшикданми киришга тўғри келиб қолса, ҳар гал маслаҳат сўраб олдингизга келишга ва'да беролмайман.

Алиса. Яхши, Бретт, кетсанг бўлади. (*Бретт кетмоқчи бўлади*).

Лэнгдон. Бир пас тўхта! (*Бретт тўхтайди*.) Гонейни чақириб юбор.

Бретт. Хўп бўлади, сэр. (*Чиқади*).

Шуон тепадан Женевра тушиб келади. Бретт блан Женевранинг кўзлари бир-бири блан тўқнашади, Бретт ерга қараб чиқиб кетади. Женевра уйга тушади ва Бретт туфайли рўй берган бу оғир ҳолатни дарҳол фаҳмлайди.

Женевра. Нима бўлди сизларга?

Алиса (*паришонлик блан*). Ҳеч, Невви.

Лэнгдон (*кескин*). Меррик, соатни йўқотгансиз, деб ўйлолмайман. Бирор ким ўғирлаган уни.

Гоуард. Топилиб қолар. Айб менда, ўзим ҳам тузук-қуруқ қидирганим йўқ.

Лэнгдон. Эҳтимол.. лекин аминманки уни Бретт ўғирлаган.

Алиса (*ҳаяжон блан*). Ота!

Женевра (*қўрқиб Алисага қарайди*). Алиса, нималарни деяпти?

Алиса. Жим, Невви!

Женевра (*Лэнгдонга*). Ота, ахир бундай сўзни айтиш даҳшат-ку. (*Гоней киради*).

Лэнгдон (*хотиржам*). Буёққа кел, Гоней.

Гоней. Ҳозир, сэр.

Лэнгдон. Мистер Меррикнинг уйини кеча сен тозаладингми?

Гоней. Мен тозаладим, сэр. Яхшилаб тозалаб қўювдим.

Лэнгдон. У ерда занжирли соат кўрмадингми?

Гоней. Мистер сенатор, яна ҳаммаларинг соатни мени олди деб ўйлаяпсизларми?

Алиса. Йўқ, Гоней. Ҳечким ҳечқандай соат олгани йўқ.

Лэнгдон. Кеча мистер Меррикнинг уйига ким кирди?

Гоней. Худоё тавба, мистер сенатор, ким кирганини билмайман. (*Шанғилаб*). Худо ҳаққи, мистер сенатор, ҳечқанақа соат кўрганам йўқ!

Лэнгдон. Ўпкангни бос, Гоней, биламиз сен яхши қизсан. Сени ўғри қилаётганимиз йўқ. Ўзингни бос. Уйлачи, мистер Меррикнинг уйига яна кимни кириши мумкин?

Гоней (*иккиланиб*). Масалан, Бретт.. кирувди.. аммо соатни Бретт олди деялмайман.

Алиса (*қовоғини солиб*). Гоней, бунга ҳозир ўйлаб топдинг.

Гоней. Йўқ, мэм. Рост. Белла кеча Бреттга; „тепага чиқиб эски деразани тузатиб қўй, ёпилмай қолибди“ деди. Бретт тузатиб қўйди.

Лэнгдон. Раҳмат, Гоней, энди бўлди, боравер! (У кетмоқчи бўлганда уни яна тўхтатади). Гоней, бу ҳақда Белла блан Бреттга оғиз очакўрма.

Гоней. Хуп, сэр. Қўрқманг. Мистер Ҳовлиқма кейинги кунларда мен блан унча гаплашмай қўйган. (Чиқади.)

Лэнгдон (Алисага). Хуш, мен сенга нима девдим?

Алиса. Ота, бу бўлмаган хаёл.

Лэнгдон. Мана уни ҳамма вақт оппоқ қилишинг шунга олиб келди.

Женевра (Алисага). У нима деяпти, нима деяпти? (Лэнгдонга газаб блан.) Сенинг бу қилигинг жуда ҳам хунук.

Алиса. Ўзингни бос, Невви!

Женевра. Кўрмайсанми, у нималарни ўйляпти?

Алиса. Биламан, Бреттда айб йўқ.

Лэнгдон. Айб йўқ, минг ла'нат! Мен бунақа нарсаларни дарров сезаман. Сен буни тушинмайсан. (Кўкрагига муштлаб.) Сезиб турибман. Буни мана бу еримда сезиб турибман.

Алиса. Беҳуда гап!

Лэнгдон. Агар менинг тажрибам сенда бўлса, сезгининг нималигини сен ҳам билардинг. Мен унинг уйини тинтиб чиқаман.

Алиса (тез унинг қўлидан ушлаб). Йўқ, тинтимайсан.

Лэнгдон. Қизим, ол қўлингни! Тинтийман дедим, тинтвийман.

Алиса. Ота, яхши эмас.

Лэнгдон. Торт қўлингни! (Чиқади.)

Женевра. Бирга кир, Алиса! Тинтигани қўйма!

Алиса. Бу уйда ҳечқачон бунақа шармандалик бўлмовди. (Лэнгдон орқасидан чиқади.)

Женевра. Наҳотки Алиса Бреттнинг уйини тинтишга йўл қўйса?!

Гоуард. Нима гап ўзи? Ҳечнарса бўлмайди.

Женевра (Гоуардга қарамай). Одам осганларини ҳеч кўрганмисиз?

Гоуард. Ҳечқачон.

Женевра. Бир кун мен кўрганман. У вақт ўн уч ёшда эдим. Менинг кўрганимни ҳечким билмайди, ҳатто Алиса ҳам. Бу даст-ёнинг нариги ёғида бўлувди. Кўнглим ёлғизликни тусадую, якка ўрмонга бордим. Бир вақт шов-шув, ур-тўпалон бўлиб қолди... қарасам мен томонга бир гала одамлар келаяпти... уларни кўриб бекиниб олдим. Лекин ҳаммасини кўриб турдим. Уни уравериб эзиб ташлашяпти, усти паррон, конга буланган, бўйнида чилвир... Улар уни дарахт остига олиб келишди, уня осиб қўйишгандан кейин улар аввалгидан ҳам қаттиқ хаҳолаб кулишди. У эса ипга осилган кўгирчоқдай саланглаб турар эди. Кимдир уни қуриқ шиша блан урди. Эркаклар, гўё уни тез ўлиб қолганига, энди қайтиб уни осишолмаганларига алам қилгандай, роса сўкишди. Балким, мен бечора қора жасадни унитарман, аммо уни осган баътараларни ҳечқачон унитолмайман. Худо ҳаққи отам ҳам ўшаларга ўхшайди. Агар у, ҳозир кириб Бреттнинг уйини тинтиса, бу ҳам ушанақа суд деган гап. У, бундай раҳимсизликдан ҳузур қилади.

Гоуард (*дадил*). Сиз Бреттня яхши кўрасиз. (*Жимлик.*)

Женевра. Гоуард сиз жуда содда экансиз. Шунақа, тушунмаймиз. Бу ҳақда оғиз очишнинг ўзи хавфли. Ажабо, бунақа ишда айбланган хотинларнинг бошига нималар солинишини билмайсизми? Ундан, негрдан ҳам баттар жирканишади!

Гоуард (*мулоҳим*). Мен ўз сўзларимни қайтиб олдим.

Женевра. Энди бунинг учун бир стакан вино ичсам ҳам арзийди.

(*Гоуард сервантдан вино қуяди. Женевра ўтиради. Гоуард олиб келиб тутади.*)

Женевра. Қўлим титраб кетаяпти. (*Оҳиста ичади.*) Мен ўз виждоним олдида номусли бўлишни истайман... У жуда ажойиб одам Гоуард. Кошки сиз унинг нақадар қувватли, нақадар шафқатли эканини билсангиз эди... (*Алиса блан Лэнгдоннинг товуши эшитилади.*)

Алисанинг товуши. Бундай дема, хизматчилар эшитса...

Лэнгдоннинг товуши. Тўғри, бу кундан ҳам равшан.

Алисанинг товуши. Ота!

Лэнгдоннинг товуши. Алиса сен полицияни чақир!
(*Чиқишади.*)

Алиса. Йўқ.

Лэнгдон. Жуда соз, ундай бўлса ўзим чақираман. (*Телефонга қараб юради.*)

Алиса. Ота, бироз сабир қил. Бордию, соат топилиб қолса, унда нима қиласан? Сезгинг бунга нима дейди? Ўсал бўлиб қолмагин тагин? Эсингда бўлсин, Бретт ялангоёқ батрак эмас, уруш қахрамони. Яна кейин ундан узур сўраб юрмагин. (*Лэнгдон ғазаб блан қарайди.*) Ана ўшанда нима дейсан?

Лэнгдон (*бир лаҳзадан кейин, ўзини босиб*). Ўзинг биласан, полицияни ўзим ҳам чақирим мумкин, лекин, сени чақирининг истар эдим. (*Ётоғига кириб кетади.*)

Женевра. Ёрабий, у мақсадига етаман деб ўжарлик қилаяпти.

Алиса (*енгил тортиб*). Афсуски, отамнинг гумон қилишига бир чаккаси Бреттнинг ўзи сабаб. Бреттга бир бало бўлган. (*Гоуардга.*) Сен эшитувдинг, Бретт мендан конференцияга борсам майлими, деб сўравди. Ўшандаёқ у мени алдаган экан.

Женевра (*ниҳоятда эҳтиёт бўлиб, Алисага*). Қандай қилиб алдаган?

Алиса. Поезд билети чўнтагида туриб... (*қўлидаги қонвертни кўрсатиб.*) Отам бу билетни сезиб қолди, бунинг устига, у билетни столининг устига ташлаб қўйибди.

Женевра. Ундай бўлса нега уни алдамчи дейсан?

Алиса. Биз Бретт блан сўзлашганимизда конференцияга бормасликка рози бўлувди.

Гоуард. Кечирасан, жоним, лекин унинг рози бўлганини мен эшитмавдим. Унга бормагин деб, сен айтдинг. Бунинг фарқи катта.

Алиса. Қўйсангчи, Гоуард!

Гоуард. Мен фақат масала ониқроқ бўлсин деяпман.

Алиса. Эҳтимол бу масалани қандай изоҳ қилишга боғлиқдир. Бўлмаса у, менга нега билет олганини айтмади? Қандай қилиб юмшоқ вагонга билет олди экан?

Гоуард. Бу шунақа қийинми?

Алиса. Ҳа, унга ҳечким билет сотмайди.

Женевра (*бемалол*). Мен олиб бердим.

Алиса (*унга бурилиб*). Сен?

Женевра. Мен! Бретт менга пул берди, станцияга бориб ўзим олиб бердим.

Алиса. Невви?!

Женевра. У мендан илтимос қилди.

Алиса (*қўрқиб*). Невви, буни ҳечким билмайдими?

Женевра. Ҳали ҳечкимнинг билмаслиги керакми?

Алиса. Нега энди бирдан Бреттга ёрдам қилишни ўйлаб қолдинг.

Женевра (*қизариб*). Балким сен Бреттга менгина хўжайин деб ўйларсан!

Алиса. Невви!

Женевра. Гап шундақа! Биз ёшлигимизда ҳам сен эўпидинлик қилардинг! Унга нима қилиш кераклигини ҳамма вақт ўргатиб турасан! Қўй энди, у нима хоҳласа ўшани қилсин.

Алиса (*қовоғини солиб*). Гапларингга тушинмайман. Мутлақо тушинмайман. Мен Бреттни чақираман.

Женевра (*шошиб*). Кераги йўқ, Алиса, кераги йўқ. Яхши эмас.

Алиса. Менимча унинг изоҳ бериши лозим. (*Қўнғироқ томон юради.*)

Гоуард. Тўхта Алиса. (*Алиса тўхтайдми.*) Сенга айтиб қўйишим керак. Агар мен Бретт бўлганимда эди, мен сендан... (*Гоуард бирдан сўзини кесиб қўяди, Белла киради. Унинг қўлида патнус, патнусда конвертга солинган хат. Унинг юзи бўздай оқарган, парвосиз.*)

Белла. Сизга, мисс Алиса.

Алиса. Ташаккур. (*Унга билет солинган конвертни беради.*) Белла, буни Бреттнинг уйига олиб кириб столининг устига қўй!

Белла. Хўп, мэм. (*Чиқади.*)

Гоуард. Сени шунақа бировларнинг нарсасини олиб чиқиш одадинг борми? Бунинг учун ўзингни оқлайоласанми?

Алиса (*хатни очиб*). Йўқ, мен ўзимни оқламайман. Нега Бретт мен блан очиқ гаплашмайди? Илгари ҳамма сирини менга айтар эди. Тушинолмаймаман, нега менинг хоҳишимга қарши Атлантга бормоқчи? Майли, мен унинг йўлини тўсмайман. Аммо... борса ана ўшанда... гаплашаман. (*Жим бўлиб қолади. Юзи тумтаяди*) Ёраббий!!!

Женевра. Нима экан, Алиса?

Алиса (*конвертни кўзидан кечириб*). Имзоси йўқ, адреси ҳам.

Женевра. Қанақа хат экан бу?

А л и с а (дўғиқ овоз блан хатни ўқийди). „Алиса Лэвгден! Сиз негрга ўйнашсиз! Сиз блан ҳечким олишмоқчи эмас, негаки сизнинг пулингиз кўп. Аммо, эҳтиёт бўлинг! Кеча кечқурун, ўрмондан чиқиб келаётганингизда, қора болангиз Чарлз Бретт блан кўрдик. Эҳтиёт бўлинг!!!“ Ким ёзса ҳам аҳмоқ одам ёзилти.

Гоуард. Хатини ҳам жўрттага бузиб ёзган. (*Женеврага қарайди. Женевра ҳаяжонда*). Бирорта аҳмоқ ёзгани аниқ.

Женевра (*ваҳмасини зўрға босиб*). Энди нима қилмоқчисан, Алиса?

Гоуард (*Женеврадан кўз узмай*). Нима ҳам қиларди, хат слагини унитлади қўяди.

А л и с а (*ҳайрон*). Йўқ, ҳеч ҳам унитмайман. Ёиз бу аҳмоқни кимлигини билмай қўймаймиз... Ҳозир Ройни чақираман.

Женевра. Йўқ! Чақирма! (*Алиса тўхтаб қолади, бурилиб Женеврага тикилади. Женевра зўр ташвиш блан сўзиса давсам этади.*) Ўтинаман сендан, чақирма уни, Алиса!

А л и с а. Невви, жинни бўлдингми?! Менга шуқадар дўқ қилсину, мен индамай турай, шундай қилсам яхшими, Невви?

Женевра. Алинаман, Ройни чақирма. (*Алиса унга бир қараб қўяди, кейин телефонга боради.*) Бреттнинг ҳурмати учун сендан сўрайман, чақирма! Унинг бошига тушган шунча балолар ҳам етар. (*Алиса телефон трубкасини олади*). Хатни ким ёзган бўлса ҳам баря-бир, ҳечнарсаси қилолмайди! Исботи йўқ! Ҳечким ишонмайди! (*Алиса тўхтаб қолади. Оҳиста Женеврага қарайди, бирдан шубҳаланабошлайди*).

А л и с а. Женевра, кеча кечқурун қаерда эдинг? (*Женевра индамайди.*) Айт қаерда эдинг?

Женевра. Бирёққа борувдим.

А л и с а. Қаёққа, айт!

Женевра (*бўшашиб*). Кинога. Кинода эдим...

А л и с а. Кинода? Қанақа картина экан?

Женевра. О, сен кўргансан, Фредерик Марч... бу фильмда...

А л и с а. Фредерик Марч ўтган ҳафта бўлувди-ку?

Женевра (*бўшашиб*). Шунақами?

А л и с а. Бретт блан бирор ерга борганмидинг?

Женевра. Ҳа, борувдим.

А л и с а. Илгари ҳам борармидинг, айт, куйдирма мени!

Женевра. Йўқ.

А л и с а. Кеча кечқурун у блан сени кўришдимми?

Женевра. Афсуски... кўришди.

А л и с а (*чуқур қайғи блан*). Афсуски!.. Қандай қилиб бординг? Ё сени у мажбур қилдимми, а?

Женевра. Йўқ, мажбур қилгани йўқ. Ўзим таклиф қилдим. Биз дар'ё бўйини айлангани бордик.

А л и с а. Кечаси? Ёлғиз? Айлангани?

Женевра (*ғам емай*). Ҳа.

А л и с а. Гапимга бирор кимса ишонади деб ўйлайсанми? Мен ўлсам ҳам ишонмайман.

Женевра. Нега энди ишонмасин?

Алиса. Сен уни ҳимоя қилмоқчисан!

Женевра. Албатта.

Алиса. Нима учун ҳимоя қиласан уни?

Женевра. Менга ёқади.

Алиса (*шипшиб*). Невви! Ахир уни сен ёнингга ҳам йўлатмас эдингку?! Ёрабий! Сен бунга мон'илик қилишинг керак эди.

Женевра. Мен унга мон'илик қилмадим, чунки у менга яқинлашгани ҳам йўқ.

Алиса. Ёлгон айтаяпсан.

Женевра. Йўқ, рост.

Алиса. Бўлмаса менга нега илгарироқ айтмадинг! Нима учун мендан яширишга уриндинг?

Женевра. Тўғри, лекин аҳмоқлик қилдим, асли яширадиган ҳечнарсга ҳам йўқ эди.

Алиса. Ундай бўлса нега кўрқиб кетдинг? Ё уялдингми?

Женевра. Йўқ, уялганим йўқ. Рост гапираяпман! Бутун гапни очиқ айтишим мумкин. (*Оҳиста, алам блан*). Мен энди тушумдим, агар... у... агар.. у мени қучоқлаганда... мен унга қаршилик қилмас эям. Балким хурсанд бўлардим.

Алиса. Синглим... синглим!..

Женевра (*соддагина қилиб*). Шунақа, мен уни севаман шекили.

Алиса. Бас!.. гапирма бу гапингни! (*Курсига бориб ўтиради.*)

Женевра. Нега сенга айтмай, мен уни севаман!

Алиса. Бундан кўра ўлганинг яхши эди.

Женевра. Ҳа, ўлганим яхши эди, иш бирёқлик бўлар эди. Аммо энди ўлишни истамайман... Фақат буердан кетаман.

Алиса. Тавба, қандай қилиб бу мажорани илгари сезмадим! У қайтиб келган кун... сен уни кутиб олдинг...

Женевра. Аминманки Ройни ҳам, бошқаларни ҳам чақирмайсан. Мени фош қилмай туриб Бреттни ҳечнарсга қиллолмайсан. Бу ҳечҳам қўлингдэн келмайди. Нима бўлганини тушунасану, кейин ҳаммасини унутасан. (*Алисанинг олдига бориб унга тикилади. Алисанинг елкасига қўлини ташлайди.*)

Алиса (*ундан четланиб*). Яқинлашма менга!

Женевра (*бироз жим тургач*). Яхши, мен сенга яқинлашмайман. (*Бурилиб зинапоя томонга юради.*)

Гоуард. Икковига ҳам ачинаман, икковига ҳам.

Алиса (*оҳиста унга назар ташлаб*). Қандай қилиб бунга бепарво қарайсан? Биласанми бунинг оқибати нима бўлади? У, жинни бўпти. Ақлини йўқатган... Бўлмаса нега бундай қилади? Йуқ! Уни мажбур этган! Албатта мажбур этган, экс ҳолда бундай бўлмас эди. У сяхирлаб олган уни.

Гоуард. Бас қил!

Алиса. У сяхирлаб олган.

Гоуард. Нима деятганингни ўзинг билмайсан.

Алиса (*ўрнидан туриб уёқдан-буёққа юради*). Албатта! Мен бунинг биринчи кунидек сезишим керак эди... Ёрабий! Қандай қилиб фафлатда қолдим-а? У, пок, ҳали кўзи очилмаган қизалоқ эди. Қандай қилиб уни ўзига яқинлаштирди... Тўғри, бунинг олдиндан

ўйлаб қилган. У... У, ҳаммасини олдиндан ўйлаб қилган. Кутубхона, Атлантидаги конференция, ҳаммаси олдиндан ўйланган. Энди равшан, у ҳечкимни аямайди... Қўлидан келганини қилади... (Юришдан тўхтаб бирдан телефон олдига келади ва трубкани олади). Полиция бошлиғи Сэркин конторасини беринг!

Гоуард (Алиса томон қадам ташлаб). Алиса, ўтинаман...

Алиса. Қўй мени, аралашма, Гоуард.

Гоуард (яқинроқ келиб). Яхши бўлмайди, улар Неввини билиб қолишади.

Алиса (оғир азоб блан). Мен Неввини ҳимоя қилмоқчиман...

Гоуард. Сен ҳалок қиласан уни!

Алиса. Қутқариб қоламан! (Трубкага.) Сэркин!

Гоуард. Алиса, менга қулоқ сол!

Алиса (телефонга). Алиса Лэнгдон гапираяпти. Мен қамоққа олишларингни сўрайман... Тўғри, Бретт Чарлз. У, ҳозир бизникида... жуда соз. Тезроқ келишларингни сўрайман... Соат ўғирлаган! (Телефон трубкасини қўяди, ўзига тикилиб турган Гоуардга қарайди. Стол ёнига боради ва ўзини босиш ниятида сигарет чекади.)

Гоуард (хотиржамлик блан). Бу нақадар осон! Фақат полицияга телефон қилинса бас. Демак биз, соатни у ўғирламаганини инкор этамиз экан-да.

Алиса. Ўша ўғирлаган.

Гоуард. Ҳалигина Бреттни жуда яхши ҳимоя қилаётувдинг, энди бўлса бирдан ўғрига чиқариб қўйдинг.

Алиса. Сен бунақа нарсаларни тушунмайсан.

Гоуард. Тўғри, тушинмайман.

Алиса. У, бузилган. Унинг қўлидан ҳамма нарса келади. Соат ўғирлаш унинг учун ҳеч гап эмас.

Гоуард. Ҳа-а-а, энди тушундим. Демак, у оёғини синдириб олган зотли отга ўхшайди. Бечора отнинг оёғини синдириб олгани учун ачиниш мумкин-у, лекин уни тирик қўймаслик керак эканда. Уни отиб ташлашдан аввал бироз ўйлаш яхши бўлмасмикин?

Алиса. Отам ҳақ экан. У, Бреттнинг ўзгариб қолганини дарров пайқаган.

Гоуард. Мана энди, отангни бутун ёвуз ниятларига қўшилсан.

Алиса (совуққина). Отам, балким қариб қолгандир, броқ у ўз вақтида катта киши бўлган. Ҳечким ва ҳечқачон унинг олийжаноблигига шубҳаланган эмас.

Гоуард. Ўзинг айтаяпсан: „бир вақтлар“ деб, аммо сен бир вақтлар эмас, ҳозир, бизнинг кунларимизда яшаяпсан-ку. Ўтмишда отанг ким бўлмасин, энди у... Мен аввал отангни зарарсиз деб ўйловдим, энди билсам, заҳарли илон экан. Бреттни қаматиш хаёлига келган минутдан бошлаб гўё у занжирдан бўшаб кетганга ўхшайди. Касалини ҳам, куни оз қолганини ҳам мутлақо унитди. Ниҳоят унинг зўр муваффақияти сени қопқонига илинтирди.

Алиса. Гапириб бўлдингми?

Гоуард. Йўқ, эрталабгача гапирсам ҳам тугамайди. (Бирдан

Алиса йиғлаб ўзини диванга ташлайди.) Ма, бурнингни артиб ол!
(Дастрўмолини беради).

Алиса. Гоуард, сенга битта саволим бор, майлими?

Гоуард. Марҳамат. (Диванга ўтиради ва Алисага қарайди).

Алиса. Агар сен менинг ўрнимда бўлсанг, нима қилардинг?

Гоуард. Тўғриси яни айтсам билмайман.

Алиса. Агар сенинг синглинг бўлсаю, шу воқиа сенинг уйингда юз берса, айт, нима қилардинг?!

Гоуард. Аминманки, полицияни чақирмаган бўлардим.

Алиса (қат'ий). Айт!!! Нима қилар эдинг сен?!

Гоуард. Оқилона иш тутишга ҳаракат қилардим. Мен Бретт блан Неввини, бир-бирини яхши кўрганларини кўпдан бери пайқаб юрибман. (Ўрнидан туради.)

Алиса. Менга бир оғиз ҳам индамадинг!

Гоуард. Ҳа, индамадим.

Алиса. Нега?

Гоуард. Бу менинг ишим эмас, бу ҳақда сен ҳам бекорга оғиз очдинг, сенинг ҳам ишинг эмас эди.

Алиса. Йўқ, менинг ишим. Бу ҳар-бир оқ танли одамнинг иши. Бўлмаса қандай қилиб оқ ирқнинг тозалигини сақлаб қоламиз? Агар шундай воқиа юз бераркан биз уни қоралаймиз... Сен ҳайрихоҳлик қилаяпсан, кўнгли бўш аҳмоқ!

Гоуард (ғазаб блан). Сизнинг оилангиз бошлаган ур-йиқитга кўшилмаганим учун-да.

Алиса (аламли). Ур-йиқитга!

Гоуард. Ҳа, ур-йиқитга! Агар сенга ёрдам керак бўлса, суд эшиги олдида ўтирган безориларни чақир. Ана ўшалар ёрдам беради сенга! Сени хурсанд қилиш учун ҳатто Бреттни ҳам осяб беришади. Эҳтимол бу сени қувонтирар!

Алиса (ундан юзини ўгиради ва титрайди). Сен блан гаплашишни истамайман, йўқол! (Гоуард унга тикилиб туради, кейин қўлидан ушлайди).

Гоуард. Алиса... Алиса, азизим. Ўртамизда фақат биргина илинж қолди. Фақат биргина! Полиция келгач уни қайтариб юбор! Бреттни олиб кетмаслиги керак, у қамалиб қолса эртага мен никоҳга боролмайман! Полицияни қайтариб юбор! Биз Неввига ёрдам берайлик. Балким Бреттга ҳам ёрдам қилаолармиз. Худо ҳурмати маданий кишилар булишга уриниб кўрайлик.

Алиса (оҳиста). Мен ўз билганимни қиламан!

Гоуард. Ундай бўлса, мисс Алиса, бу гўзал жанубда—сизникида—тўрт ҳафта ўтказган ажойиб кунларим учун ташаккур. (Зинапоя блан чиқиб кетади. Шу вақт Лэнгдон чиқади ва уйни бир айланиб курсига ўтиради.)

Лэнгдон (Алисани қайғили эканинн билиб). Хўш, нима бўлди?

Алиса (зўрға). Ҳозир полиция келади.

Лэнгдон. Яхши.

Алиса. Бреттни қамайди.

Лэнгдон. Шунақа дегин...

Алиса. Ўзим чақирдим.

Лэнгдон (*эхтиёткорлик блан*). Қора малайнинг ҳуқуқи учун ҳозиргина олишиб турган шафқатли хонимга нима бўлди-а?

Алиса. Утинаман, ота, бас.

Лэнгдон. Эндигина негрларнинг жиноят қилишига ишонмай-турган олтинимга нима бўлди? (*Алиса йиғлаб отасининг олдига чўкалайди*).

Алиса (*ғамгин*). Ота! Ота! Эртага никоҳ бўлмайди...

Лэнгдон. Тушиндям, сени ўлиб турганингни билиб ўзини тарозуга солиб қопти-да. (*Алиса юзини ўгиради*.) Бунинг учун ачинаман деб айтаолмайман... сен менинг қизимсан, Алиса. Сенга ёқмаса ҳам шуни айтиб қўяй, сен менга ўхшайсан. Сенга худонинг ўзи ёр бўлсин... Хўш, полицияни чақиршга сени нима мажбур қилди?

Алиса. Бас, гапирмай қўяқол...

Лэнгдон. Яхши, бунинг аҳамияти йўқ. Сен шу ерда, менинг олдимда қоласан, энг муҳими шу. (*Унинг бошини силаб*). Эсингдами, кичкиналигингда, қачон мен сенатда сўзга чиқсам ҳамма вақт тепада ўтирар эдинг... сен мени дунёда энг мутабар киши деб билардинг... Онанг Парижда олиб берган оқ кўйлакни кийиб юрардинг. Президент Гардинг блан таништириб қўйганим эсингдами? Сен унга: мен сизни жуда ҳам ҳурмат қиламан деддинг. (*Алиса кулимсираб ўрнидан туради*.) Сен шу ерда қоласан! Мен блан бирга-а!

Алиса. Ҳа, ота. (*Бироз жим бўлиб*). Тепага чиқиб кўйлагимни ечиб тушай. (*Кетаёлиб*.) Нега кийдим, ўзим ҳам билмайман. Яхшия киймаганим дуруст экан. (*Лэнгдон Алиса кўздан ғойиб бўлишини кутиб туради. Кейин сервантга бориб ўзиге вино қўяди. Шошиб Гоней киради. У қўлини партуғининг чўнтагига тиқиб олган, ўзи эса шошган*.)

Гоней. Мистер сенатор, сиздан бир варса сўрасам мумкинми?

Лэнгдон. Албатта. Қани буёққа келчи, Гоней.

Гоней (*чўчиб*). Бир бало бўлганга ўхшайди. Сиз биласиз, мен тўғри қизман, мистер сенатор. Онам, Твин-Форксдаги қизлар ичида энг тўғриси-сан, дейди.

Лэнгдон. Кўп валақлама, гапир, нима дейсан?

Гоней. Мана... (*Чўнтагидан соат чиқариб беради*.) Мана шу соатми? (*Лэнгдон унга тикилиб қарайди*).

Лэнгдон. Бўйнинг узулгур, бу ўша соат эканини яхши биласан-ку, қаердан олдинг?

Гоней (*унинг назаридан қочиб*). Мен, сэр... ғалати... мен...

Лэнгдон. Бретнинг уйдан топдингми?

Гоней. Йўқ, сэр, йўқ! У ердан эмас... мен...

Лэнгдон (*қўлидан ушлаб*). Тўғриси айтмаганингда қўймайман. Сен бунинг ўша қора аблахнинг уйдан топгансан!

Гоней. Қўйворинг мени.

Лэнгдон. Тўғриси айт! Тўғриси айт ла'нати!

Гоней. Сенатор, вой қўлим, оғриб кетди!

Лэнгдон. Ҳали қўлим оғриди де! Айт менга, айт деяпман!

Гоней. Хўп, сэр, хўп. Ҳозир.

Лэнгдон. Тез бўл! Гапир тез!

Гоней. Ўша ердан, мистер Ҳовлиқманинг уйдан...

Лэнгдон (*хурсанд*). Ўзим ҳам ўйловдим-а! Баракалла, Гоней. (*Чўнтагини кавлайди.*)

Гоней (*ҳаяжон блан*). Шундай сэр, мен ҳамма вақт яхши бўлишни истайман.

Лэнгдон. Мана сенга ўн доллар, янги кўйлак олиб кий!

Гоней. Ростданми? Менга? Мистер сенатор.

Лэнгдон. Ё керак эмасми?

Гоней (*шошиб*). Керак, сэр, керак. (*Пўли олиб чўнтага солади.*) Раҳмат сизга, мистер сенатор. Раҳмат, раҳмат сизга! (*Асабий.*)

Энди кетсам майлими?

Лэнгдон. Майли, йўқ, тўхта!

Гоней. Сэр, руҳсат беринг.

Лэнгдон. Ҳозир у ла'нати блан юзлаштираман. Мисс Али-сани ўзим чақираман, сен уни чақир!

Гоней (*даҳшат блан*). О, йўқ, сэр!

Лэнгдон. Сен қўрқма. Фақат Бреттга тўғриси айтсанг бўлади.

Гоней. Мистер сенатор, у мени ёмон кўради. Мени нақ ўлдирар. (*Йиғламсираб*). Қўйворинг мени, уйимга кетаман. Твин-Форксга!

Лэнгдон. Нега қўрқаяпсан?

Гоней. Қўрққаним йўқ. Тирноқча ҳам кўрққаним йўқ. (*Йиғлайди*)

Лэнгдон. Бўлмаса нега йиғлайсан?

Гоней. Қани йиғлаганим, йиғламаяпман-ку.

Лэнгдон. Бўлмаса нима бўлди сенга?

Гоней. Ёлғон айтдим, жуда-жуда ёлғон... Бретт эмас... Унинг уйдан топганим йўқ.. у мени энди ўлдиради.

Лэнгдон (*ғазаб блан*). Қора аблаҳ! Нималарни деяпсан-а?

Гоней. Қўйворинг, мистер сенатор! Ўтинаман! Соатингизни қайтиб бердим-ку.

Лэнгдон. Ҳали шунақами? Бўлмаса ўзим ўғирладим-де?

Гоней. Йўқ, йўқ, топиб олдим. Топиб олдим деяпману сизга! Ертўладан топиб олдим.

Лэнгдон. Демак унга бераман деб ўғирлапсан-да.

Гоней. Йўқ, ўғирлаганим йўқ, ертўлада экан. Кирлар ора-сидан топиб олдим... яшириб қўйгим келмади. Миям айниб қолган экан ўшанда... бўлмаса..

Лэнгдон. Сенга ўғирлагин деб ўша ўргатдимми?

Гоней. Йўқ. йўқ.

Лэнгдон. Алжираб қолдинг, тилинг кесилгур!

Гоней. Ҳечким ўғирлагани йўқ!

Лэнгдон (*қаттиқ афсусланиб*). Ла'нати негрлар! Кимга ишон-ишингни билмайсан киши... Аммо уни қамалиши керак. Ла'нати негрлар!

Гоней. Сенатор, мен ёмон қиз эмасман, мен...

Лэнгдон (*унга тикилиб*). Менга қара, сен блан ишим йўқ...

Фақат мана бу қора тилингни тийсанг бас, уқдингми? Агар аҳмоқона оғзингни очдингми, сен ҳам овоқга кетасан. (*Эшик қўнғирроғи чалинади.*)

Гоней. Хўп бўлади, кетсам майлими? Энди ҳечқачон оғзимни очмайман. Улсам ҳам!

Лэнгдон. Очиб ҳам кўрчи, умрингни овоқда чиритай! Бор, эшикни очиб қўй. (*Гоней чиқмоқчи бўлади.*) Тўхта... дарҳол Бретт-ни топ, мени чақираяпти де... эшикни ўзим очаман. (*Лэнгдон эшик очгани чиқади. Гоней орқасидан қараб қолади, кейин шошганича чиқиб кетади.*)

Лэнгдоннинг овози. Марҳамат, жентелменлар!

(*Ўзининг иккита одами блан полиция бошлиғи Сэркин кириб келади. Сэркин, е калари кенг, юзлари дағал, қорни чиққан ва қўпол одам. Белида тўппонча. Чак Уоррен блан Боб Айзи — унинг ёрдамчилари — сочлари оқарган, кекса ёшдаги кишилар, уларда ҳам тўппонча.*)

Сэркин (*шляпасини ечиб*). Салом сенатор! Бизни мисс Лэнгдон чақирувди.

Лэнгдон. Марҳамат.

Сэркин (*бу ернинг ясадоғлигига танғирқиб*). Уйингиз чакки эмас экан, сенатор. Қалай йигитлар, тўғрими? (*Уоррен ма'қуллаб ҳуштак чалади.*)

Лэнгдон. Ғалати иш бўлди, жентелменлар! Қора бола соат ўғирлаган.

Сэркин. Қиммат соатмиди?

Лэнгдон. Жуда ҳам қиммат соат. Камида минг доллар турар. (*Уоррен яна ҳуштак чалади.*) Соат йўқолган уйга кирганлиги ҳақида гувоҳимиз ҳам бор. Ўзи шаҳардан кетмоқчи бўлган экан. Уйдан поезд билети ҳам топилди.

Сэркин. Менимча, шунинг ўзи ҳам кифоя.

Айзи. Ҳалиги ҳарбий форма кийиб, кеккайиб юрган негрми? Бу иш унинг қўлидан келади. Ёмон йигит баччағар.

Сэркин. Мен ҳам ундан шунақа нарсани кутувдим. У, бошқаларни ҳам бузаяпти. Хўп бўлмаса, қани ўзи?

Лэнгдон. Одам юбордим, ҳозир келади. Ҳатто у, ундан гумонсираётганимиздан ҳам беҳабар. Уни қўққисдан ушлаб оласизлар. Ҳозир буюққа келади. (*Учаласи ҳам арканинг орқасига ўтиб туришади. Алиса зинапоядан тушиб келади.*)

Алиса. Сэркин жаноблари?

Сэркин. Шундай, хоним.

Лэнгдон (*Алисага қарайди. Чертиб гапирлади.*) Утинаман жаноблари, у блан яхшироқ муомала қилинг.

Сэркин. Албатта, сэр, албатта.

Лэнгдон. Қамаш ордерини қизим олиб беради.

Сэркин (*Алисага мурожаат қилиб*). Шошилишининг хожати йўқ, мисс Алиса. Истаган вақтингизда олиб берасиз. (*Кулимсираб*). Бизда бир қанча негрлар ордерсиз ҳам қамалиб ётишипти. Яхшилаб боқаяпсиз, уларни ёмон йўлга юриб кетишларидан ас-

раб қолаяпмиз. Биламизки... (Шу вақт Бретт кириб келади. У, Сэркин блан унинг одамларини кўриб тўхтаб қолади. Уртага бир лаҳза жимлик чўқади.)

Сэркин. Гап шу. мен блан бирга кетасан, бола! (Айзи Бреттнинг орқасида пайдо бўлади, у Бреттга қочишга имкониёт бермайди, унинг йўлини тўсади, Сэркин Бретт қўлига кишан солмоқчи бўлади.) Қани, қўлингни тут! Тут қўлингни қора тумшук! (Бреттга томон юради.)

Лэнгдон. Тўхтаб жаноби! (Бреттга). Бунга жуда афсусланаман. Биз сенга ишонар эдик... Соатни олганингга иқрор бўлсанг гуноҳингдан ўтамиз. (Жавоб кутсади). Яхши, жаноблар. Бу блан гаплашиб ўтиришнинг фойдаси йўқ.

Бретт. Мисс Алиса! (Унга томон бир неча қадам басади.) Мисс Алиса, наҳотки соатни мени олди деб ўйлайсиз?... Майлими мени қамашса?... Мисс Алиса...

Сэркин қўлидаги кишан блан Бреттга қараб юради, Бретт қочмоқчи бўлиб интилади, бироқ орқасида турган Айзи уни ушлаб қолади. Бретт болаб туширади. Аммо, у яна қочмоқчи бўлганда унга Сэркин ёпишади. Бретт зўр бериб олишади, лекин учкишилашиб Бреттни йиқитишади. Сэркин тўппончасини қинидан чиқаради.

Алиса (даҳшат ичида диванга қараб бир неча қадам ташлайди). Йўқ! Йўқ! Йўқ! (Шу чоқ Сэркин тўппончасини нг сопи блан Бреттнинг бошига бир икки бор туширади. Зинапоядан шошганича Гоуард тушиб келади, Сэркин иккинчи марта Бреттнинг босишига туширмоқчи бўлганда унинг қўлидан ушлаб қолади. Сэркин четланади. Бретт қимирламай ётади. Сэркин. ўзгдан лампни, оғир нафас оларкан тўппончасини қинига солиб қўяди, Гоуардга аҳамият ҳам бермайди).

Сэркин. Қани, судранглар, йигитлар! (Ёрдамчилари ҳушидан кетиб қолган Бреттни судраб олиб чиқиб кетишади. Сэркин шляпасини олгач улар орқасидан чиқади. Гоуард Алисага бурилади. Унинг рангги оппоқ оқарган.)

Гоуард. Хўш? Энди кўнглингиз ўрнига тушдими?

Парда

УЧИНЧИ ПАРДА

Декорация ўшанинг ўзи. Ўша куни кеч соат тўққизлар чоғи. Чироғлар ёқилган. Дераза ойналари очик. Парда очилганда сенатор Лэнгдон сервант олдида вино куюётган бўлади, афтидан унинг кайфи чоғ. Холл томондан патнусда кечки свқат кўтариб Алиса чиқиб келади.

Лэнгдон (хурсанд). Кел қизим, қани мен блан ичиб юборчи. Алиса. Йўқ, ичмайман. (Қўлидаги патнусни кофе столига қўяди.)

Лэнгдон (вино қуйилган стаканни кўтариб). Бировларнинг ҳуқуқини ҳимоя қилишдан кўра, ўз имтиёзларидан лаззатланиш нақадар ёқимли эканини вақти келиб тушуниб оладиган, гўзал ва доно қизим, Алиса учун ичаман.

Алиса. Советмай, тухимни е!

Лэнгдон. Раҳмат, азизим. *(Стаканни стол устига қўяди.)*

Ўтмишимга тавба қилиб, ўлимимга рози бўлиб қўювдим. Энди уладиган аҳмоқ йўқ. Танамга энди иссиқ югурди. *(Алиса юзини иккинчи томонга ўгиради.)* Йигитингдан айрилиб қолганинг учун бир қанча вақт хафа буласан. Эпчил харидор... Қачон кетади? *(Диванга ўтиради.)*

Алиса. Билмайман.

Лэнгдон *(қошиқ олади.)* Нега Лолла овқатдан бир соат ялғари кетиб қолди?

Алиса *(ундан узоқлашиб)* Бошим оғрияпти дейди.

Лэнгдон. Эртага келса ҳайдаб юбор.

Алиса. Ҳайдамасак ҳам бўлади.

Лэнгдон. Нега?

Алиса. Агар бу уйда одамларни ўғирликда айбласалар, энди ўзингга ҳам ишонч қолмади, дейди.

Лэнгдон. Ла'нати негр!

Алиса. Тухумни е! *(Лэнгдон ейишда давом этади.)*

Лэнгдон *(қошиқни қўйиб)*. Белла қаёқда?

Алиса. Кўрмадим...

Лэнгдон. Бечора, жуда бахтсиз экан. Лекин бунақа нарсаларга дадил бўлиш керак. Белла бизни кечирар, ахир...

Алиса. Билмадим-да.

Лэнгдон. Белла топилмайдиган хотин. У, ўтмишимизнинг — садоқат ва саховатимизнинг гувоҳи. Унга ўхшаганлардан оз қолди. Унинг менга садоқати зўр.

Алиса *(бир лаҳзадан сўнг, қизишиб)*. Нега урдилар? У йиқилиб ётганда ҳам уришди. Нега улар мўнақа қилишди-а?

Лэнгдон *(унинг қўлидан ушлаб)*. Мен зулмни ёмон кўраман. Лекин негрлар жуда золим бўлишади. Агар уларга қиттак имконият бердингми, тамом, елкангга миниб оладилар. Уларнинг ўзларини кўп вақт қурбон бўлишига ҳам мана шу зўравонликлари сабаб!

Алиса. Ўлдириб қўйишларига оз қолди.

Лэнгдон *(Алисага тикилиб)*. Хўш, пушаймон қилаяпсанми? Балки уни бўшатиб юборишларини истарсан? *(Ташқари эшик қўнғироғи чалинади.)*

Алиса. Бу ҳақда гапириб ўтиришни ҳам ҳожати йўқ. *(Эшик томонга юради. Лэнгдон дивандан туради ва сигаретта чекади.)*

Алисанинг товуши *(холлда)*. Рой! Кир!

Максуэллнинг товуши *(холлда)*. Бу жуда ҳам ёмон бўлди. *(Максуэлл ҳаяжон билан кириб келади.)*

Максуэлл. Сунгги икки соат ичида ўндан ортиқ одам телефон қилди.

Лэнгдон. Сен, яхшиси оғзингни юм!

Максуэлл. Майор Бристоу ҳозиргина олдимдан кетди. Негрлар маҳалласидаймиш... Соатни у ўғирлаганига чинакам ишонасизми?

Лэнгдон. Тентак!

Максуэлл. Майли, нима десангиз денг, мен тентак! Брок, майор Чарл Бристоу тентак эмас. Куни блан менга телефон қилганлар ҳам тентак бўлишмаса керак. Менимча, сиз, сенатор, ари уясини кўзгаб қўйдингиз.

Лэнгдон. Куп вақиллама!

Максуэлл. Уруш қаҳрамони! Қаҳрамон дейишаяпти... У, урушда кўрсатган ботирлиги учун орден олган.

Лэнгдон. Уғри, батарин, хароми!

Максуэлл. Булмаса бемаслаҳат, қамаш ордерисиз нега олиб кетишди? Биласизми, бу жанжални ба'зи бир газеталар қандай изоҳ қилишади, ўйламадингизми буни? Ҳарбий формадалигига қарамай уни урушди дейишди менга. Бу қилиқ кўнларга ёқмайди. Менга ҳам!

Лэнгдон. Букун кундузи гапинг тамом бошқача эди-ку.

Максуэлл (*аросима блси*). Кундузи?

Лэнгдон. Ҳа, кундузи! Кутубхонага киргани учун айю-ҳаннос тортаятувдинг.

Максуэлл. Тўғри. Лекин уни қамайдилар, ўлгудек урадилар деб ўйламовдим. (*Алисага қараб.*) Алиса судияга телефон қилиб Бреттни тездан бўшатишни сўра. (*Лэнгдон аччиқ кулади.*) *Максуэлл ғазаб блан унга қарайди.*) Бу ерда куладиган ҳечнарсаяйўқ, ҳурматли сенатор!

Лэнгдон. Ўтмас, қирпа, шаллақи сиёсатчи. Ҳамма вақт сўлагини оқизиб юргани-юрган.

Максуэлл. Гапириш осон, сенатор...

Лэнгдон. Гапириш осон эмиш, ла'нат сенга! Мен қўлимдан келганини қилдим. Мен у ла'натини жиноят устида тутдим, қутилдим.

Максуэлл. Сенатор, сиз бу олижаноб уйда ёлғиз турасиз. Сизни маҳаллий жамоат блан менчалик алоқангиз йўқ. Сиз қанақа шамоллар эсаётганини сезмайсиз... (*Алисага жиддий*). Ҳали жуда кўп негр солдатлари қайтиб келишади. Биз буни ҳам назарда тутишимиз керак. Сенатор мени кўрқиб кетдинг деяпти, очигини айтсам—ҳа, кўрқиб кетдим. Биз уларни ўзимиздан нафратлантираяпмиз, улар биздан ўч олишга ташна. Мен ҳозир судия Свитуэлл олдига бораман ва Бреттни бўшатишни илтимос қиламан. Бу менинг бама'ни илтимосимни сизлардан кўра судия яхшироқ тушинар деб ўйлайман. (*Соатига қарайди.*) Тўққизу ўттиз минут, уни ҳозироқ овоқдан бўшатдириб кечки поезд блан жўнатиб юбораман. У бедарак бўлиб кетади. Минбад қайтиб келмайди, шундан кейин ҳечким шов-шув ҳам кўтаролмайди. Шу блан туя кўрдингми, йўқ бўлади қолади.

Лэнгдон. Сен ҳаммаёқни жим-жит қилиб қўйиб конгрессга сайланмоқчимисан. Мен ёлғизлигимни кўрсатиб қўяй сенга! Мен сиз сени эшак бозорига ҳам даллол қилишмайди, шунини бир билиб қўй, бола!

Максуэлл. Букуни воқнадан кейин сизнинг ёрдамингиз блан ҳам сайланишимга ақлим етмай қолди. Хайир! (*Чиқиб кетади.*)

Лэнгдон (*Алисага*). Чарчадингми қизим?

Алиса. Чарчадим, ота. Жуда ҳам чарчадим.

Лэнгдон. Бор, ухла!

Алиса. Кечинг хайрли бўлсин, ота. *(Чиқмоқчи бўлади, шу чоқ Беллани кириб унга ва отасига зўр нафрат ҳамда ғазаб блан тикилиб турганига кўзи тушади.)*

Белла *(оҳиста)*. Уни менга кўрсатишмади. Уч соат кутдим. *(Алисага калидларни узатади.)* Мана калидлар, энди бу ерда туролмайман, кетаман.

Лэнгдон *(эхтиёт блан)*. Белла, мен...

Белла. Менга гапирманг! Бир оғиз ҳам гапирманг! *(Кўкрагини ушлаб.)* Мана бу ерда оллонинг ғазаби ёнмоқда! *(Кетмоқчи бўлади.)*

Лэнгдон. Белла!... Белла, қара! *(Белла бурилиб унга жудол совуқ, бепарво қарайди.)* Бу ер сенинг уйинг-ку, мана; мен, Алиса. Сен ўзимизникисан *(Кулимсираб.)* Сенсиз мен нима қиламан? Ким менга ғамхўрлик қилади?

Белла *(Лэнгдон томонга бир қадам ташлаб)*. Тўғри, мен эдим сизнинг ғамхўрингиз. Кўп йиллар сизга ғамхўрлик қилдим. Дорилар ичирдим, чақирсангиз учиб ёнингизга келдим, хафа кезларингизда юпатдим, сизнинг барча инжиқлигингизни кўтардим. Сиз гўдак боладай инжиқ эдингиз, шундоқ, менинг меҳрим поёндоз эди сизга, поёндоз... Ҳориб-чарчаб, елкаларимни кўтаралмай қолганимда ҳам сўзингизни ерда қолдирмас эдим. Мен ҳеч бўйин товламас эдим, ўйлардимки, худо ўзи мени шу йўлга солган, деб. Брок, сиз ўғлимни қаматиб қўйганингиздан кейин бу йўлимдан қайтдим. Агар сиз, мени сиз учун ўғлидан кечади деб ўйласангиз заҳарли илонсиз, бефаҳм ҳўкисиз! *(Бурилиб чиқиб кетаркан)*. Энди мен бу ерда туролмайман.

Лэнгдон *(қўлидаги чекиб бўлмаган папиросига қарайди, папиросини ташлайди)*. Эсингдами, қачон келувди бизникига Белла... ўшанда у туппа-тузук қизча эди... Мана энди бўлса кетди. Ҳатто, Белла ҳам, биринчи синовдаёқ бизни ташлаб кетди.

Алиса. Билмакчиман, соатни чинакам Бретт ўғирлаганми, қани айт?

Лэнгдон *(қўрқиб)*. Нима?

Алиса. Соатни чинакам Бретт ўғирлаганми?

Лэнгдон *(унга қаттиқ тикилиб)*. Агар ўғирлаганига ишонмасанг нега полицияни чақирдинг? *(Алиса жавоб бермайди)*. Полицияни чақирган сенсан, мен эмас. Нега шундай қилдинг-а?... Нима бўлди ўзи? Бирор нарса бўлгану, мендан яшираяпсан. Нимани яшираяпсан мендан?

Алиса *(қат'ий)*. Соатни ўша ўғирлаган! Ундан бошқа ҳечким олмайди! Керак бўлса буни исбот қиламиз. Уғирлаган ўша! Уша!

(Алиса жим бўлиб қолади. Шу вақт холлда Женевра блан Гоуард пайдо бўлади.)

Лэнгдон *(қайғули)*. Мана бу икки одам блан гаплашишга тобим йўқ. Хайир, қизим. *(Ўз уйига кириб кетади. Гўё бу ерда Алиса йўқдай, уни парво ҳам қилишмай тушиб келишади)*.

Женевра. Қаерда бұлганимизни айтиб беринг Гоуард. Аминманки бу унинг кўнглини чоғ қилади.

Гоуард. Улар уни очиқ суд ҳам қилишмоқчи эмас, Алиса, ҳозирча сизлар енгдинглар... уни бизга кўрсатишмади. Сэркин жаллоднинг ўзи экан, Бреттни кафилга олмоқчи эдим, лекин полиция бошлиғи кўнмади: „Тумшугингни эзиб ташламасдан тезроқ жўнаб қол!“ деб жавоб берди менга.

Женевра (*Алисани диққат блан кузатиб*). Тушиндим, полицияни сен чақирибсан-да.

Гоуард. Биз адвокат қидирдик, бир эмас учтасининг олдига бордик. Улар бизни яхши қабул қилишди, ҳатто лейтенант Чарлзни қамашга ордер бўлмай туриб ушлангани ва қамоққа олинганини эшитишиб ҳайрон бўлишди. Улардан бири; „Афсус ва надоматлар“ айтдику, броқ бу ишни ҳеч қайсиси ўз зиммасига олмади,.. бизнинг ҳисобимиз шу букунга, аммо ҳали олдимизда бир гала вазифалар турипти. Эрталаб мен мусофирхонага кетаман. Агар рухсат берсангиз букунча шу ерда қолсам.

Женевра. Жуда тулки экансан, Алиса. Сен унинг „даҳшатли“ жинояти тўғрисида ҳақ гапни гапирмадинг, аммо бошқа айбни тўнкаб қаматдинг.

Алиса. Букун Бреттни озод қилишади. Уни кечқурун поездга ўтқазиб юборишади. Уни станцияга олиб боришади... шундан кейин иш тамом.. (*Стол устидаги патнусни олиб холл тамон блан чиқиб кетади.*)

Гоуард. Ана халос! Демак унинг айбини исбот қилолмасангиз айбдордан қутилишингиз керак эканда.

Женевра (*оҳиста*). Гоуард! Соат неча бўлди?

Гоуард (*соатига қараб*). Кеч қолдик, Невви.

Женевра. Бормасак бўлмайди, албатта боришимиз керак. Эҳтимол улгираимиз. Мен уни албатта кўришим керак. (*Холл томонга юради.*)

Гоуард (*унинг қўлидан ушлаб*). Кеч қолдик, поездга етолмаймиз. (*Аввал Невви шубҳаланади, кейин унинг ҳақлилиги ишонади.*)

Женевра (*мулоим*). Яхши, эртага кетаман.

Гоуард. Ҳазир бўлинг, Невви.

Женевра. Мен уни топмай қўймайман, албатта топаман. Бордию бунга йиллар керак бўлса ҳам истайман.

Гоуард (*унга ҳурсанд бўлиб қарайди*). Чинданми? Сиз уни топасиз. Кейин нима қиласиз?

Женевра. Кейин... (*Тутилиб қолади.*)

Гоуард. Кейин нима қилишни ўйламадингизми? (*Женевра жавоб бермайди.*)

Женевра. Унга тегаман. (*Бир лаҳза жим қолгач*). Агар у хоҳласа...

Гоуард. Невви, азизим!

Женевра. Бу осон иш эмаслигини биламан, бу жуда қийин.

Гоуард. Агар сиз „қийин“ сўзини босиб ўтишингиз лозим бўлган ғовлардан иборат деб ўйласангиз, ҳали туш кўраяпсиз, азизим.

Женевра. Бундан бошқа ҳеч чорам йўқ.

Гоуард (*оҳиста*). Оқларнинг барча гуноҳини ювиб юбормоқчимисиз?

Женевра. Мен нима бўлса ҳам унинг олдига боришни истайман. Мен унга: „Мен бу одамлардан воз кечаман, уларнинг зўравонлигини рад қиламан. Сен блан қоламан“ дейишни истайман... Тушунаяписизми. Гоуард? Оғир! Нима бўлса ҳам энди бу уйда бир кун ҳам туролмайман... Мен ҳам тунги экспрессга улгийман. Узатиб қўясизми? Нарсаларимни йиғиштиргани ҳали вақт бор. (*Тепага чиқиб кетади. Қаттиқ ҳаяжонланган Гоуард гиламга тикилганича қараб қолади. Холда Гоней пайдо бўлади. Киришга қўрқиб тургани билиниб туради, у шошади.*)

Гоней (*шип-шиб*). Мистер Меррик! (*Гоуард унга қаради*). Мистер Меррик, сиз сенаторни кўрмадингизми?

Гоуард. Кел бу ёққа, Гоней.

Гоней (*оҳиста кириб келади*). Сенаторга ишим бор эди. Агар ётган бўлса ҳам майли, бир нима қилиб кўрмасам бўлмайди.

Гоуард. Эрталабгача кутсанг бўлмайдим?

Гоней (*ҳўнграб*). Унга мана шу ифлос ўн долларни қайтиб беришим керак. (*Бақириб*). Сотқин пуллар... ифлос... шаҳарда негрларнинг гапларини эшитиб ер ёрилмадию ерга кириб кетмадим. (*Қизишиб*). Мен хоин бўлишни истамайман. У мени ёлғон айтишга мажбур қилди.

Гоуард. Гоней, Лэнгдон сенга ним учун ўн доллар берди?

Гоней. Соатни топиб олганим учун. Худо ҳаққи топиб олувдим.

Гоуард (*оҳиста*). Соатни топиб олдинг?

Гоней. Тўғри олиб келиб унга бердим. Кейин полиция келиб Бреттни олиб кетди. (*Пулни унинг қулига суқади.*) Манг, мистер Меррик, бунга сенаторга бериб қўйинг. Энди у чолни кўришга тоқатим йўқ. Овамнинг Олдига кетаман, жон деб қабул қилади. Утинаман, мистер Меррик, мана бу ифлос пулни олиб, менга жавоб беринг.

Гоуард (*пулни олади*). Яхши, Гоней, бериб қўяман.

Гоней. Раҳмат сизга, мистер Меррик. (*Тисланиб ўзоқлашади.*) Мен ёмон қиз эмасман, мистер Меррик.

Гоуард (*унинг орқасидан қараб қолади, кейин қўлигаги пулга тикилади, яхшилаб буқлайди, чўнтагига солмасдан туриб деволдаги Лэнгдон суратига қарайди. Мазсқ блан*). Балки мен хато қилаётгандирман, лекин, назаримда, қизариб кетдингиз. (*Пулни чўнтагига солиб тепага чиқиб кетади.*)

Саҳна бир лаҳза бўш қолади, кейин деразалардан бирида Бретт пайдо бўлади. Унинг боши боғланган, эгнидаси ҳарбий кастюм йиртилиб кетган, битта тугмаси тишмайди. У оғир нафас олади. Аввал, бир қур уйни кўзидан кечиради, кейин оҳиста холл томонга юради. Шу чоқ оёқ шарпаси эшитилади-да тездан ўзини терраса томонга тортади. Алиса киради, у чироқни ўчиради. Кейин унинг кўзи Белла тошлаб кетган калидларга тушади, уларни яшикка солиб қўяди. Кейин иккинчи лампани ҳам ўчиради, у, охириги лампани ўчирмасқчи бўлганда олисдан, жуда ҳам заиф, паровоз гудо-

ги эшитилади. Алиса тўхтаб қулоқ солади. Кўнгли нотинчланиб хумраяди.

Бретт (уйга кириб). Йўқ, мисс Алиса, мен поездга эмасман. (Алиса дарҳол қаддини тўғрилайди ва бурилиб ўзига яқинлашиб келаётган Бреттни кўради.) Улар мени поездга ўтказиб қўйишди. Агар қайтиб шу шаҳарда башарангни кўрсатсанг, осамиз, дейишди. Брок, улар ҳато қилишди, поезд жўнаб кетмасдан туриб кетиб қолишди.

Алиса. Хўш, нима керак сенга?

Бретт (ўзини зўрға тугиб). Нима бўлди, мисс Алиса? Энди биз гаплашаолмаймизми?

Алиса. Нега қайтиб келдинг?

Бретт. Мени биргина саволим бор сизга. Мен фақат; мени чинакам ўғри деб ишондингизми, шуни билмоқчиман. Айтинг! Қани?

Алиса (қат'ий). Кет бу ердан!

Бретт. Полицияни сиз чақирдингизми?

Алиса (бақириб). Йўқол бу ердан!!!

Бретт (босиқ овоз блан). Энди бўлди, мен шуни билмоқчи эдим... Одам ўз ўзини ҳимоя қилаоладия, негр эса йўқ. Одамда сезги бору негрда эса йўқ. (Ғазаб блан.) Ла'нат сизга, Алиса Лэнгдон! (Алиса тошиб стол ёнига боради ва телефон трубкасини олади.) Ҳали менинг саволимга жавобингиз шуми... Майли полицияга телефон қилинг... Майли оссинлар мени... (Телефон ишпи узиб ташлайди.) Яхши.. мана, охир сизнинг ҳаётингиз менинг ҳаётим блан тўқнашди. Агар душманнинг кимлигини билсам мен уни ўлдиршиш мумкин. (Алиса Бреттнинг юзига бир тарсаки туширади. Бретт унинг қўлидан маҳкам ушлайди, қимирлатмай қўяди. Алисанинг ҳанг-манги ўчиб қотиб қолади.)

Бретт. Йўқ, мен сизни ўлдирмайман, яшанг! Аммо, ҳар гал негрни кўрганингизда дир-дир титранг! (Белла киради, унинг қўлидаги тугуни тушиб кетади ва чопганича улғр олдига келади.)

Белла. Бретт, Бретт, ўғлим! (Зўр куч блан Алисани зўрға Бретт қўлидан ажратиб олади. Алиса кофе столига йиқилади. Белла ҳамон Бреттнинг қўлидан тугуни туради.) Бор, менинг уйимга! Уша ерда ўтир, чиқма буёққа! Зинҳор чиқакўрма (Бретт жим.) Эшитдингми, бор менинг уйимга! (Бретт кетади, Белла сервантга бориб бир стакан сув қўяди ва олиб келиб Алисага тутади.) Мана сув, ичинг.

Алиса. Даркор эмас, энди. Белла.. сен боравер.

Белла. Ачинаман сизга, гўзал саройнинг оқ бадан ҳоними, ачинаман. Сиз юксак, дабдабали сўқмоқ блан кетиб бораяпсиз... Яхши, мана шундай яшайберинг. Шундай қаринг. Қалбингиз тошга айлангунча, қудратли ҳукмронлигингиздан бошқа ҳечнарсангиз қолмагунча кишиларни жазолай беринг... (Чиқа бошлайди.)

Алиса. Белла.. (Белла тўхтайди.)

Белла. Демак худо биринчи ла'нат тошини отишни сизга буюрган экан-да...

Алиса. Лекин бунга йўл қўйиб бўлмайди.. Бундай нарсага сра йўл қўйиб бўлмаслигини ўзинг биласан.

Белла. Қани айтингчи, бундай нарсаларни бўлишига ким йўл қўймапти. Бундай нарсаларнинг ҳаркун бўлишига сиз қудратли оқ одамлар йўл қўйяпсизлар.

Алиса. Сен нима ҳақда гапираяпсан, айт, нима ҳақда?

Белла. Ҳеч бўлмаганда мана шу икки тоза юрак ҳақида... ер юзида чинакам ёвузлк бор, бу ҳар кун кўринаяпти. Хоҳлаган қора танли аёлдан сўранг, хоҳ чиройлигидану, хоҳ ёшидан. У сизга ана шу тоза, виждонлик оқ жентелменлар ҳақида гапириб беради.

Алиса. Бу томом бошқа гап, Белла.

Белла. Нега? Ё бизни асилзодалар ўртасидан ўзимизга жой талаб қилишимизга ҳаққимиз йўқми? Оқлар ҳам биз блан ётса бўлади, биз ҳам арзиймиз. Бунинг учун бизни жазойиммизни худонинг ўзи беради. (*Зинапоядан Гоуард тушиб келади. Бир наст иккиланиб туради, кейин тик Алисага келади.*)

Гоуард. Алиса сиз соатни Бретт олмаганини яхши биласиз. Бунга исбот керакми? Ўз ҳақингиздаги ҳақиқатни билишни истайсизми? Ё ҳали ҳам, отангиз ўйлаб топган бўхтонда қолаверасизми? (*Алиса жавоб бермайди.*)

Белла (*умид блан*). Мистер Меррик! (*Гоуард Лэнгдоннинг ёл оқ-хонасига бориб уни кенг очиб юборади.*)

Гоуард. Сенатор, марҳамат қилиб, буёққа чиқинг. (*Лэнгдон газаб блан чиқиб келади.*)

Лэнгдон. Алиса, марҳамат қилиб меҳмонга айт, ҳали бу уйда ҳечким ярим кечада менинг уйимга бостириб кирган эмас!

Гоуард. Менда сизга бир топшириқ бор, Гонейдан. Мана бу ўн долларингизни қайтиб беришимни сўради.

Лэнгдон (*қатиб қолади*). Ни-и-и-маа?

Гоуард. Мана, Гонейга берган ўн долларингиз. Ўзингизга қайтариб берди.

Лэнгдон (*Гоуардга тик қарайди*). Тушунмайман, нималар деб алжираяпти бу жаноб?

Гоуард. Сенатор, соатни қаерга яширдингиз?

Лэнгдон. Жинни бўпсиз!

Гоуард. Сенатор, соат сиздалигини яхши биламан. Агар ақлдан озмаган бўлсангиз, соатни қайтариб беринг менга. (*Лэнгдон Гоуардга қараб тураверади.*) Жуда соз. Демак уйингизни тинтишим керак экан-да? Буюмларингизни титишим? Караватингизни қидиришим?... Чўнтақларингизни титиб димоғингизни чоқ қилишим керак эканда?

Лэнгдон. Бу сизнинг қўлингиздан келишига ишонаман. Сизнинг бу қўполлингиз мени ажаблантирмайди... Агар соатни истасангиз, мана соат! (*Чўнтагидан соатни чиқаради.*) Мана... Олинг...

Алиса (*бир қадам ташлаб*). От!...

Лэнгдон. Шундай, мени ачинади деб ўйлайсизми? Йўқ, мен уни овоқда чиритиб юборар эдим... агар қўлимдан келса уни осар эдим.

Гоуард. Сиз ҳам шу фикрдамисиз, Алиса?

Лэнгдон. Соат ҳечнарсa эмас. Бретт тинчлигимиз учун ҳавф!

Гоуард. Отангиз ҳақ. Соат ҳечнарсa эмас. Агар соат бўлмаганда бошқа нарсани ўйлаб топар эди.

Алиса (*Беллага*). Белла, Бреттни айтиб чиқарсан буёққа.

Лэнгдон (*қалтираб юрабошлайди*). Нима? Нима дединг? Қайтиб келдимиз у?

Алиса (*жим тургач*). Бретт келди, шу ерда.

Лэнгдон. Йўқолсин бу ердан!

Алиса. Айт, кўрқмасин! Чақириб юбэр.

Белла Хўп, келсин деяпти, деб айтаман. (*Чиқади. Лэнгдон орқасидан қараб қолади*).

Лэнгдон. Менга қара, қизим. Бу қора аблаҳлар Европадан исён балосини юқтириб келишади, улар ўз қуроолларини бизга, ўз хўжаларига қарши қаратадилар. (*Қичқириб*). Сени огоҳлантириб қўяй, шамол тураяпти!

Алиса. Бас, ота!

Лэнгдон. Сенга айтаяпман, бўрон яқинлашаяпти.

Алиса (*дадил*). Ҳа!... Бўрон аллақачон бўлган. Энди қўлимиздан ҳечнарсa келмайди... Ўз қизинг...

Лэнгдон. Нима?

Алиса. Невви. Невви блан Бретт... (*Лэнгдон ҳайрон Алисага қараб қолади*).

Лэнгдон (*шип-шиб*). Йўқ! Ёлгон айтаяпсан! (*Бошини чайқайди*). Ё қодирини олам! (*Бретт чиқади*).

Бретт (*Алисага*). Онам сени чақираяпти, деди.

Алиса (*бироз жим тургач*). Ишонаманки, энди менинг гапларимнинг сенга таъсири ҳам бўлмайди.

Бретт. Юрагингизда борини айтинг, мисс Алиса.

Алиса (*оқиста*). Бизнинг фарқимиз бор, сени тананг қора, мен бўлсам оқ. Сени ўзимга тенглашга уриниб кўрдим, сенга меҳрим катта эди, броқ кўнглимда сен ёт эканингни сезар эдим. (*Бретт Алисадан юзини ўгиради*). Йўқ, фақат ётгина эмас, мен сенга тўғриси янги айтишим керак, юрагим сени мендан паст эканингни ҳар доим сезиб турар эди. Буни ўзимнинг олийжаноб ишларим блан тўсиб келдим. Мен ҳаққоний ва доно бўлишга уриндим, гоҳо бунга эришдим ҳам... (*Пауза*). Лекин, сен, менинг бу ўз-ўзимни алдаб юришимни бир зарба блан хароб қилдинг... ҳаммаси бир лаҳзанинг ичидаёқ ғойиб бўлиб кетди. Мен энди плантаторлар, оқ одамлар қонунига қайтдим. (*Пауза*). Айт, нима истайсан мендан? Бретт?

Бретт. Ҳечнарсa. Шунинг ўзи етади менга. (*Кетмоқчи бўлади*).

Гоуард. Лейтенант, бироз тўхтаг. (*Бретт тўхтайд*). Нега сиз мисс Алисага имкон беришни... истамайсиз?..

Бретт (*қизишиб*). Қанақа имкон? Сиз мени бирор нарса сўрайди деб уйлайсизми? Ё мен ўн минг доллар учун чек сўрайми? Ё ўғри эмаслигимга ҳужжат тилайми? Йўқ, менга энди хўжайинларнинг илтифоти керак эмас.

Алиса. Нима қиларимни ҳам билмай қолдим...

Бретт (*кўпол*). Қачон билувдингиз, ҳеч қачон билмайсиз. Сизга ўхшаган одамлар бор ерда ҳаммавақт полиция топилади.

Алиса. Бретт шаҳарда қолишинг мумкин!

Бретт. Мени дорга освишлари учунми? Сизнинг бундай илтифотингиз биз учун ҳақорат. (*Яна орага жимлик чўқади. Женевра кўлида чемадан тепадан тушиб келади*).

Женевра (*Бреттни кўриб қолиб*). Бретт! (*Унга томон юради*). Сенинг келганингни менга айтишмади ҳам, нима қилди сени улар? Бретт, азизим!

Бретт. Ҳаммаси жойида, Невви.

Женевра (*ҳаяжонланиб, атрофга кўз ташлаб*). Бретт, бизни бу ердан кетишимиз керак. Биз бу ерда бир минут ҳам қололмаймиз. Бу ҳавфли... кетамиз, сен блан бирга бўламан. Бир илож қилиб кувимизни кўриб кетармиз.

Бретт (*азоб блан*). Йўқ! Йўқ! Сен нималар деяганингни билмаяпсан.

Женевра. Жуда яхши биламан. (*Бретт ҳанг-манг бўлиб қолади*). Бретт, менга уйланишни истайсанми?

Бретт. Мен ҳечқачон сендан сўрамаган нарсани қилмоқчимисан. Менга тегасанми?

Женевра. Ҳа... (*Бретт аввал Женеврага, кейин Алисага қарайди. Женевра оҳиста бурилади. Алисанинг қути ўчиб дарғазоб бўзариб туради*).

Женевра (*Бошини чангаллаб, қакшаб диванга йиқилган Бретт томонга қарайди ва унга томон боради*). Бретт, сенга нима бўлди? Бретт, менга қара! (*Бретт оҳиста кўзини очиб унга қарайди*). Бретт ўтинаман сендан!

Бретт. Букун кундузи на сен ва на мен эр-хотин бўлишни ўйлавдик. Хаёлимизга ҳам келмавди. Агар бу ўша чоқларда мумкин бўлмаган экан, энди ҳам мумкин эмас. (*Бошини чайқайди*). Йўқ, Невви, йўқ!

Женевра. Бретт, биз ўз дун'ёмизни қураимиз!

Бретт. Фақат хаёлдагина. Вақт келиб кўзинг очилар, ана ўшанда эр блан хотин ўз дун'ёсини қураолмаслягини пайқарсан.

Женевра. Ажабо, мен сенга керак эмасми, Бретт?

Бретт. Сени бутун умрим севдим, лекин Европадан фақат уйланиш учунгина келган эмасман. (*Унинг кўлидан ушлаб*.) Сен дун'ёнинг бошқача бўлишини истайсан, дун'ё унча яхши қурилган эмас, мен ҳам бошқача бўлишни истайман. Аммо уйланишимиз дун'ё тузалади деган гап эмас.

Женевра (*оҳиста ундан узоқлашади, атрофга қарайди*). Нима ҳам дейман энди, нима бўлса ҳам ортиқ бу ерда тураолмайман... ахир, биз бунинг имкони йўқлигини илгаридан ҳам билар эдик-ку, шундай эмасми? Мен бу кўҳна ва эиқна шаҳардан кетаётганим учун ҳам хурсандман. Мен бирор ҳунарнинг пешини ушлашим мумкин. Ўзимга иш топиб оламан. Энди умримнинг фойдасиз ўтишини истамайман. Хайр, Бретт, мени севганинг учун хурсандман. Буни ҳечқачон унутмайман. Бу доим

юрагимга мадор ва қувват бўлади. (Гоуардга) Мен тайёр, Меррик, агар малол келмаса, мени узатиб қўйинг.

Гоуард. Албатта. (Женевра бурилиб Бреттга қарайди, иккиланади, кейин чиқиб кетади). Мен Неввини станцияга элтиб қўяман. (Холлга чиқиб Женевранинг чемоданини олади ва чиқади. Алиса Бреттга қарайди. Бретт стол устидаги соатни олади).

Бретт. Шу соатми? (Алиса жавоб бермайди). Ажойиб соат экан. (Соат қопқоғини очди ва ундаги ёзувни ўқийди): „Номус ўлимдан қаттиқ“. (Алисага тикилади, кейин соатни қайтиб беради. Эшик очилиб ётоғидан Лэнгдон чиқади. Бошида шляпа. Бреттни кўриб бирдан тўхтайди. Алисага).

Лэнгдон. Сен мени енгилди, деб ўйлайсанми? Бахтимдан айланайки: ҳавфни олдини оладиган одамлар бор. Албатта улар Рой ва унинг шерикларига ўхшамайди. Улар шу ерда. Улар қуролланиб вақт соатини кутиб туришибди. Улар курашга ва ўлдиришга тайёр, уларда қурол бор. Мен уларга пул берганман, яна бераман. Ушалар олдига бораман, менинг иттифоқчиларим ана ўшалар! (Чиқиб кетади).

Алиса. Ога! (Орқасидан қараб қолади, кейин оҳиста Бреттга қарайди).

Бретт. Энди тушундингизми?

Ма'руф Хаким
таржимаси

Т а м о м

Ю. ҲАМДАМ

БУЛОҚБОШИ ҚИШЛОҒИДА

Мустаҳкам хўжалик қучоғида

Андижондан Хўжаобод районига бориладиган йўл жуда манзарали. Паст-баланд адрлардан, узоқ бўлса ҳам яқин кўриниб турган қорли тоғлардан ўтиб, район марказига кириб борилади. Тошйўл жуда серқатнов.

Биз бормоқчи бўлган Булоқбоши қишлоқ советидаги Карл Маркс номли колхозни районнинг ёшидан-қарисигача билишади. Район марказидан шағал тўкилган, текис 7 километр йўлда юриб Булоқбоши қишлоғига кириб борасиз. Қишлоқнинг номи қулоғингизга чалиниши бланоқ, булоқ — сув сизнинг кўз олдингизда жилваланади. Қишлоқ ҳақиқатда ҳам баҳаво, бағри кенг, серсув.

Булоқбоши қишлоғида бир неча булоқлар бор. Шу қишлоқнинг кексаларидан Муллапарпи аканинг айтишича; 5 та — она булоқ, қишин-ёзин қайнаб тинмайди. Қиш кунларида бу она булоқларнинг суви илиқ бўлиб ёз кунларида эса муздай, тиниқ сув булоқбошидан қишлоқнинг ҳар бурчига оқиб боради. Муллапарпи ака бу сувларни та'рифлар экан:

— Қишда она булоқнинг сувларида қўл ювсангиз ҳам сесканмайсиз, — дейди.

Булоқбошининг номини яна иккинчи тур блан айтганда, Узулма — я'ни сув ҳеч тўхтамасдан оқучи булоқли қишлоқдир.

Пахта пунктидан ўтганингиздан сўнг Карл Маркс номли колхознинг ерлари бошланади. Биз колхоз ерларига кириб борар эканмиз, кўз олдимизда, Тошкентда бўлган катта йиғинларда ҳам ҳурматли жой олган, кекса пахтакор, шу Карл Маркс номли колхознинг раиси Тоштемир отани тасаввур қиламиз. Урта бўйли, тўла келган, қариб қолган бўлса ҳам, бели букчаймаган, оғзи-юзи тўла кулги, соч-соқоллари оқ-қора аралаш бу кишини кўз олдимизга келтираолдик. Пахта пунктидан икки километрча юргангиздан ке-

йин азим туп сада тагига жойлашган, янги типда қурилган колхоз идораси кўзга ташланди.

Идоранинг тепасига катта ҳарфлар блан вивиска ёзиб қўйилган. Цемент блан ишланган зинапоёлардан чиқиб колхоз идорасига кирдик. Бир неча хоналардан иборат бўлган бу бинода бизни очиқ юз билан кутиб олдилар. Мана бухгалтерлар, табельчиларнинг қўллари чўт устида ўйнайди, улар ҳар хил сифрларни чўтдан оқ қоғозларга кўчириб ёзадилар. Бригада табельчилари эса кечаги иш якунларини аниқ ёзиб бош табельчига ташлаб далага — иш бошига қайтиб кетаётдилар. Колхоз партия ташкилотининг секретари ўртоқ Мамадали Мадёров блан бизни таништирдилар.

— Келинлар, келинлар, — дея ўртоқ Мадёров бизни ўз кабинетида қабул қилди. У, колхоз партия ташкилотининг 1948 йил кўклам экин кампанияси даврида қиладиган ишлар планини кўздан кечириб ўлтирган экан. Мана планнинг айрим моддалари:

Оммавий-оқартув ишлари бўйича:

1. Агитаторларни белгилаш — 5 мартгача.

2. Агитаторлар блан кружок ўтказиб туриш — 11, 21, 30 март кунлари.

3. Агитаторларни колхозчиларга кўклам экин кампаниясида кўрсатадиган хизматлари даврида уларга лекция ва кўрсатма докладлар уюштириш — март ойининг 5 ва 25 кунлари.

План юқоридагилар каби бир неча моддалардан иборат. Ўртоқ Мадёров планнинг қандай бажарилаётганлиги блан бизни таништирди.

— Тоштемир ака кўринмайдилар, у киши қаёқдалар, — деб сўрадик биз ундан.

— У киши эрта-саҳарлаб дала бошига чиқиб кетганлар. Ҳали кечага томон келиб қоладилар. Бугун, маҳаллий ўғитларни далага қандай олиб чиқилаётгани ҳақида бригадирлар блан кичкина иш мусохабамиз бор, — деди ўртоқ Мадёров.

Кечқурун бригадирлар, колхоз активлари йиғилдилар. Икки-уч бригадирнинг кўклам экин кампаниясига тайёргарлик ҳақидаги ахборотини эшитгандан сўнг, раис Тоштемир ака партия ташкилотининг секретари Мадёровдан сўз сўради.

— Ўртоқлар, — деб сўз бошлади раис, — бугун биз, мана бригадирлардан Сайфиддин Мирбуваев, Салоҳиддин Холиқовларнинг ахборотини эшитдик. Бетларига айтишимиз керак, маҳаллий ўғитларни далага олиб чиқишдаги ишлари мутлақо қониқарсиз. Ахир, от-улов етарли бўлса, олиб чиқадиган ўғитларни теги бор бўлса, нега ўз вақтида олиб чиқилмайди, бунинг сабаби нима, Сайфиддин, — деб бригадирга қаради Тоштемир ака.

— Бригадир бунча шошасиз, ҳали вақт борку, деб кеча бешолтита одамлар ишга чиқишмади, — деди Сайфиддин.

— Уят сизга, ахир. сиз ишбошисиз, 3—4 одам ҳали вақт эрта деса сиз ҳам уларга қўшилиб жим тураверасизми. Уч-тўрт кундан бери планингиз бажарилмайди, — деб қизишди Тоштемир ака ва сўзида дагом этди.

— Неча йиллардан буён пахта планини бажариб ҳурмат олиб келамиз, сиз ишлаётгандай ишлаш бизга ярашмайди. Ахир шу колхозни бойитган, одамларни тўқ хўжаликка айлантирган бизнинг ўзимиз-ку. Сайфиддин бу йилги зўр ишга «Ўзибўлар» блан қарайдиган бўлсангиз, унда шу вақтдан айтиб қўйганингиз ма'қул. Ўрнингизга мустаҳкамроқ одамни ҳам халқ кўрсатиб бераолади, машинанинг роли шофернинг, ишнинг роли эса бизнинг қўлимизда, тўғрилиқда нажот кўп — деб, раис ўз ўрнига ўтирди.

Мусоҳаба қизиди. Бригадирлар кундалик ишнинг бориши ҳақида берган ахборотларига, ўзлари ҳам қониқмагандек, эртага бундан яхши ишлаш учун қат'ий сўз бердилар. Ҳосилот советининг раиси Буваназар ака сўзга чиқиб:

— Мана бугун 27 февраль. Эртага ҳурматли Йўлдош ота Охунбобоевнинг ўлганига беш йил тўлади. Мен унинг хотирасини эртага, 28 февральда, кунлик иш графикасини тўла бажариб нишонласак деб таклиф қилардим, — деди. Унинг таклифини ҳамма ма'қуллади ва ҳозирданоқ одамларни хабардор қилиш ва бу тадбирнинг амалий планларини белгилаб йиғилишдан тарқалдилар.

* * *

Карл Маркс номли колхознинг тарихи ҳақида биз Тоштемир ака блан узоқ суҳбатда бўлдик. У, кўз олдига бирнеча йилларни келтириб ҳикоя қилади:

1931 йилнинг январи сра ёдимдан кетмайди. 16 хўжалик, 8 та от, 61 гектар ер, «Январь» номида колхоз туздик, мени колхозга раис қилиб сайладилар. Астойдил ишлаб кичик хўжалигимизни кенгайтирабoshладик. 1933 йилда эса колхозни Карл Маркс номига қўйдик. Чидам блан меҳнат қилиб, бирнеча йиллар давомида колхозимизни мустаҳкам хўжаликка айлантирдик. 1945 йилга келиб 61 гектар еримиз 941 гектарга етди. 381 хўжаликка эга бўлдик. 8 та отимиз 180 та бўлди. Колхоз тузганимизда 1 та ҳам қора молимиз йўқ эди, ҳозир эса 140 бош қорамолимиз, 1000 та қўйимиз бор.

Сра-сра эсимдан чиқмайди. 1931 йили 61 гектар еримизга пахта экиб, ҳар гектардан 8 центнердан ҳосил олган эдик халос. 1940 йилда эса 710 гектар пахта майдонининг гектаридан 24 ярим центнердан ҳосил олдик.

Ўзингизга ма'лум, даҳшатли уруш бошланди. Урушга аввало сара йигитларимиз, Ватанни ҳимоя қилиш учун, йўл олдилар, биз эса азиз болаларимизни маҳсулотларимиз блан та'минлаб турдик. Совет Армиясига 24 та от бердик, 2 та автомашина юбордик, пахтамыз блан кийинтирдик, яраларига малҳам бўлдик.

Тоштемир ака ҳикоясини давом этдириб кўзига ёш олди.

— Ҳа, нима бўлди Тоштемир ака, кўзингизга ёш олдингиз, — дедик биз унга.

— Оталик-да, ўғлим, сиз ҳам биздай кексайиб бир неча болаларнинг отаси бўлганингизда биласиз. Отанинг меҳри ҳам онани-

кидан қолишмайди. Биз ҳам Ватан йўлида битта полвонимиздан ажраб ўтирипмиз, — деди у кўз ёшини артиб.

Биз унга тасалли бердик.

— Тушунаман, кўзимга ёш олгим келмайди, нима қилайки, азамат йигит эди, — деди Тоштемир ака.

— Шундай қилиб колхозга электр чироғи ҳам ўрнатиб олган экансизлар-да, — деб яна уни гапга солдик.

—Уруш тамом бўлиши олдиларида ўзимизнинг булоқ сувларига электростанция қурдик. Шу орқали қишлоқни ёритдик. Биринчи марта-электр ёнганда тўй-тўй бўлиб кетди.

Билимдон, деҳқончиликнинг ҳақиқий агрономи, Тоштемир ака блан қилган суҳбатдан кейин руҳан хурсанд бўлади киши.

Эртасига биз у блан далаларни кўрдик. Меҳнатсевар одамларнинг ғайрат қилиб ишлаётганларига шохид бўлдик.

Уктам звеносида

Юз центнерчи звено бошлиғи норғул йигит Уктам бу йил яна мўл ҳосил учун астойдил бел боғлаган. У республика ёш пахтакорлар кенгашидан қайтгандан сўнг, район ёш пахтакорларининг кенгашида сўзга чиқиб:

— Ўртоқлар, 1948 йилда ишимиз тамом бошқача бўлиши керак. Биз энди баҳоналарга ўрин бермаймиз. Уткан йил, 5 гектар еримизнинг ҳар гектаридан 73 центнердан ҳосил берган эканмиз, бу йил 100 центнердан кам ҳосил бермаймиз. Бизнинг звено блан мусобақа ўйнамоқчи бўлган ўртоқлар гапирсинлар, деди, минбар ёнига ўтиб тик турганча тураберди.

Кенгаш залини бир дақиқа сукут босди. Бу мард йигитнинг сўзлари залнинг кейинроғида ўтирган Майисхонда катта жасорат пайдо қилди. У қўл кўтариб:

— Менга сўз беринглар! — деди-да, президиумдан жавоб кутди. Раислик қилаётган район партия комитетининг секретари ўртоқ Ёдгоров:

— Қани, марҳамат, сўз сизга, — деди, Майисхонга.

Қиз сочини бошига ўраб олган. У, Уктамнинг сўзларидан, унинг чақиригидан ниҳоят таъсирланган кўринади. Майисхон сўз бошлади:

— Ўртоқлар, гапнинг ростини айтганда, мен бошлиқ бўлган звенонинг аъзолари кенгашга мени юбораётганда ўйнасанг илғорлар блан мусобақа ўйнагин дейишди. Чунки биз ўтган йили алам ичида қолганмиз. Колхозимиз ҳам, звеномиз ҳам, планни бажаролмай шарманда бўлган. Бу йил эса мени звено бошлиғи қилиб сайладилар. Утган йилги аламмиз учун, — деди ва қўлини тикка турган Уктамга узатиб, — Уктам ака, бўпти, сизнинг звенонгиз блан мусобақа ўйнаганимиз бўлсин. Ҳар гектаридан 100 центнердан деясиз. Биз чоғимизга қараб ҳар гектардан 80 центнердан қабул қиламиз. Хўп десангиз сўзимиз-сўз, — деди.

Кўпчилик орасида мусобақа шартномасига қўл қўйдилар.

Кенгашдан сўнг Майисхон нега ухласин, энди у тамом бошқа хаёл блан яшайди. Чунки 600 дан ортиқ ёш пахтакорлар мажлисида берган ва'дасини сра эсидан чиқармайди.

* * *

Ўтган йилгилардан ҳам кўра, бу йил Ўктам ишни яна қизитиб юборди. У кенгашда қўл беришган, мусобақа шартномасига қўл қўйган қора кўз, буғдойранг, бийронгина қиз Майисхонни сра унитмайди.

Ўктам бошлиқ звено ўтган йили яхши муваффақиятларга эришган. 5 гектар ердан 73 центнердан ҳосил топширган, берган ва'дасини уддасидан чиққан, энди бу йил, Майисхон блан мусобақа ўйнаган йили, мусобақа шартномасини бажаролмай қолса уят бўлади.

Ахир Ўктамнинг ўзи айтди-ку — «Номус ўлимдан қаттиқ».

Ўктам 5 гектар ерини икки мартаба ҳайдатди. МТС тракторчилари унинг ерида ҳайдав ўтказганларида у кеча-кундуз ухламади. Ҳайдов сифатини текширди. Ерни яхши ўғит блан ўғитладилар.

— Тўғрисини айтганда ўзим от-арава минишдан бўшамадим. Ерга қанча кўп ўғит солинса шунча фойда бўлади. Кенгашдан сўнг, икки метр чуқурликдаги, 500 метр масофадаги зовурни қазидик. Замбиллар блан ерларга 50 тонна тупроқ солдик.

Мен биламан, Майисхон ҳам жуда ғайрат блан ишлаётир, — деди Ўктам. — Мен-ку, ҳали унинг ишини бориб кўрганим йўқ. Лекин айтиб беришди. Қизи тушкур ҳам, кеча-кундуз тинмаёгган эмиш.

* * *

Далаларда навбахорнинг наш'аси келиб қолди. Ариқ-зовурлар тозалаб, ерларга ўғитлар олиб чиқиб солаётган азамат бебаҳо халқнинг меҳнатини кўрар экан, киши хурсанд бўлади. Майисхонлар, Ўктамлар бир эмас, уларнинг ҳарбири ўзбек халқининг 1947 йилда Ватанга берган ва'дасини бажаролмай пахтадан қаредор бўлиб қолганини биладилар. Улуғ Сталин олдида юзимиз ёруғ бўлсин деб қилаётган ғайратлари зойи кетмайди. Чунки улар меҳнат ширин ҳаёт келтиражати биладилар. Ўктамнинг звеноси 47-йилда 5 гектар ернинг ҳар гектаридан топширган 73 центнердан ҳосили учун 2 минг 834 меҳнат кунига ишлаб, 32 минг 527 сўм пул олди. Устама мукофот, 8 тонна дон, саноат моллари, чой, мой олдилар. Уларнинг турмуши яхши. Шунинг учун ҳам астойдил меҳнат қиладилар.

Ўктам ишда, курашда энгиб чиқадиган норғул йигит, унинг звено а'золари ҳам астойдил ишга берилган азаматлар, улар ишлаганда чинакам меҳнат қиладилар, бу йил уларнинг бош қашинга ҳам қўллари тегмайди.

Одамнинг қўли гул, боғ яратади

Бу колхоз боғлари блан ҳам машҳур. Ёз чоғлари азамат колхозчилар ўзлари яратган боғларида сайр қиладилар.

Ҳали боғлар гуллагани йўқ. Лекин, биз Карл Маркс колхозининг узумзор, анорзор, гулзор боғида бўлдик. Ишқомларда ҳали узум йўқ, лекин мўл узум ҳосил кўзга кўриниб тургандай. Утган ийли бу узум боғларининг ҳар гектаридан 220 центнердан ҳосил олинганини ҳикоя қиладилар.

Булоқбошининг шифобахш сувлари бу боғни ҳам обод қилган. Катта дарбозадан киришингиз блан тез оқаётган булоқ суви баҳри дилингизни очади. Тўлиб оқаётган ариқ бўйида қадди баланд шийпон солинган. Шийпон ёнида эса ҳовуз, ҳовузда эса баликлар, хуллас бу боғнинг боғбони ким десангиз шу азаматлар, ҳурматли Тоштемир аканнинг номини тилга оладилар. Ариқ бўйидаги қатор гуллар тупини айтмайсизми.

— Гуллар очилганда келинг, чаман бўлиб кетади, — дейди гул устаси Карим ота.

Колхознинг 13 гектар олмазори ҳам бор. Олмаларнинг қатор экилганлиги олмазорнинг яна ҳуснини очган.

Аҳдимиз — аҳд

Йўлдош ота Охунбобоевнинг хотирасига 28 февраль куни колхоз баҳорги ишларнинг бир кунлик графикасини тўла бажарди.

— Аҳдимиз—аҳд. Ишимизни ривож учун кеча-кундуз тинмаймиз. Бу йил яна мўл ҳосил учун бел боғлаганмиз, — деди Тоштемир ака.

Совет ҳукумати аҳдини бажарган меҳнат қаҳрамонларини ҳамиша ҳурмат қилади, уларни тақдирлайди. Тоштемир ака 1944 йилда Ленин ордени блан мукофотланди. Чунки у уруш йилларида Карл Маркс номли колхоз давлатга етказиб берган минг-минг тонна пахталарни ўстиришда оммага бошчилик қилаолди, меҳнатни уюштираолди. 1945 йилда эса «Ҳурмат белгиси» ордени олди, яна ҳурматга сазовор бўлди. Ўзбекистон Олий Советига бўлиб ўтган сайловларда Булоқбоши қишлоғида колхоз тузиб, ўз халқига фидойилик қилган Тоштемир ота Раҳимов 170-нчи Булоқбоши сайлов округидан Ўзбекистон ССР Олий Советига депутат қилиб сайланди.

— Мен умримнинг барини халқимиз учун хизматга бағишлаганман. Халқимизнинг хизматкориман, ўртоқ Сталиннинг депутат халқ хизматкори, деган сўзларини ҳамиша ёдимда сақлагайман; биз аҳдимизни бажариб келган одамлармиз. Чунки улуғ Сталин бизнинг ишимизни доимо кузатиб туради. Биз унинг меҳрибончилигидан миннатдормиз, — дейди Тоштемир ака.

Хушҳаво, Булоқбоши қишлоғидаги Карл Маркс номли колхоз а'золарининг шонли ишлари сатрларимиздан яна жой олгуси, албатта.

ЎТШШЛАР САҲИФАСИ

ЮСУФ ШЕРЖОН

ТРАКТОРЧИГА

Сталин номини ёд этиб дилга,
Қўлга қурол ушлаб элга онт ичдинг.
Ватан деб қайтмасдан бўрондан асло
Шиддатли жангларнинг қисматин ечдинг.

Тинди жанг. Бошланди биз кутган ҳаёт,
Қишлоқда, шаҳарда гигант қурилиш.
Далалар, кел дейди, қучоқ очади,
Бошла, деди деҳқон, зафарга юриш.

Бу йилнинг энг буюк саҳифасига
Келажак иқболи чизилган, дўстим.
Фаровон турмушнинг шу зафар йўли
Доҳи қўли блан ёзилган, дўстим.

Юр, колхоз боғларин қилайлик гулзор,
Кеча танкист, бугун тракторчисан.
Зафар байроғини кўтар кўкларга
Рульни маҳкам ушла, толма, ишла шан!

Қолхоз боғларида Ил'ич чироғи
Бахт қуёшидек нуруни сочсин.
Мардона бел боғла! Пахта мўл бўлсин!
Бу йил колхозимиз плани ошсин!

Урганч

ПУЛАТ МЎМИН

СТАЛИННИ ЧАҚИРАМИЗ МЕҲМОНГА

Яшнаган колхозимиз
Сталининг номида.
Турли узумлар пишар,
Ёз бўлса ишқомида.

Пахтазори ҳосилдор,
Чўзилган ҳар томонга.
Колхознинг бир боғи бор,
Донғи кетган жаҳонга.

Бу боғни парваришлар
Уста Ниез бобомиз.
Қўмаклашамиз ҳардам
Биз ҳам кичик бобомиз.

Кузда рўда теришиб,
Бирга қиламиз қўндоқ.
Бизнинг ишдан бобомиз
Хурсанд бўлади ҳар чоқ.

Ёз чоғи узумларни
Ташиймиз сават-сават.
Болдан ҳам ўтиб кетган,
Узумлар ширин-шарват

Даройи, чарос, кишиш,
Олтин каби ҳусайни
Мазасин тотган сайин
Эҳ, кўнглингиз тусайди.

Ишқомларда узумлар,
Ерга теккудай боши.
Буларга маза берган
Ўзбекистон қуёни.

Узумлардан сархиллаб,
Бобомиз блан бирга,
Кўп совғалар юбордик,
Москвага, Сибирьга.

Узоқ қутбда юрган,
Пионерлар, дўстлар ҳам,
Боғимиз майизидан
Улар кўришган баҳам.

Боғимизнинг доврўғи
Тарқалган ҳар томонга.
Шу ёзда чақирамиз
Сталини меҳмонга.

БЕГОВОД

Менга таниш дар'ё буйлари,
Фарҳод тоғи, ям-яшил ўтлоқ
Ешлигимни сенда ўтказдим.
У вақтда эдинг бир қишлоқ.

Адрларда лола терганман,
Баҳор бўлиб унганда гиёҳ.
Тол чивикли жийрон тойчоғим,
Менга эди севикли ҳамроҳ.

Алифбени — Ленинни сенда,
Кўзим очиб таниганман — мен.
Кичик парта, кўркем мактабим.
Ҳамон-ҳамон ёдимдасан—сен.

Энди кўрсам кўркинг ўзгача,
Қишлоқ эмас, бўлибсан шаҳар.
Жиловланган азим дар'ёдан
Ўлка бўйлаб ёруғ нур оқар.

Боболарнинг афсонасидан,
Та'рифингни биламан аниқ.
Орзуимиз рўёбга чиқди,
Ботир халқим махтовга лойиқ.

ҚУДРАТ ҲИҚМАТ

ИККИ ШЕ'Р

МЕҲНАТ ЛАВҲАЛАРИ

Тонгдан то шомга қадар,
Пахтазорни оралаб,
Қолхозчи — теримчилар
Пахта йиғар саралаб.
Сайхон дала тўшида
Тоғ-тоғ хирмон пахталар.
Водиларга шу'ласи
Тонг нуридек тарқалар.
Қишлоқ йўллари кафтдек,
Тутааш адр—қирғоққа.

Япроқларда ўйнар ел,
Ғир-ғир эсиб ҳар ёққа.
Машиналар устига
Оқ тепалар ортилган.
Қаноб арқонлар блан
Чандиб, пишиқ тортилган.
Қатта равон йўллардан
Қуюн сингари учар.
Пахта пункти томон
Гўёки қишлоқ кўчар.

Бувим блан Санобар
 Қурт тутишди баробар.
 Катта уйнинг тўрида,
 Ипак қуртлар сўрида
 Урмалашар вишиллаб,
 Тут баргин ер пишиллаб.
 Санобарнинг вақти чоғ,
 Барг келтирди бир қучоқ.
 Бувим деди: Ой қизим,

Энди сенга шу сўзим:
 Қуртлар кирди даҳага
 Ўрнак бўлиб Яҳяга
 Читирга тараддуд қил,
 Ўз ишингнинг кўзин бил!
 Бу йили биз уч марта
 Қурт тутиб, мамлакатга
 Топширамыз пиллани,
 Пилла эмас — тиллани.

МАВЛОН ИКРОМ

МЕХР

Она меҳри гўё кенг чаман
 Бола эса ундаги бир гул.
 Ота бўлиб парвона, боғбон
 Ўз боғига беради кўнгил.
 Эркалашар суюб ўғилни
 Қувнағил сен, бўталоғим, деб.
 Ва ўпишар жажжи қўлини
 Чақалоғим, қўзичоғим деб.
 Бола эси, қувноқ ва тетик
 Иккисига боқар галма-гал.
 Ҳали тили чиқмаган — чучук
 Алла нима дейди ҳар маҳал...
 Бола ўсар, улғаяр албат.
 Ватанига мард ўғил бўлар.
 Ота-она севгиси абад
 Гавҳар каби қалбида қолар.

Фарғова

ТАҒИЖИД ВА ПУЎБЛИЦИСТИКА

ҲОДИ ЗАРИФ

ЛУТФИЙ ВА НАВОИЙ

Улуғ мутафаккир Алишер Навоийнинг билмдон олим бўлиб етишуви учун ўзидан илгари ўтган олимларнинг фалсафий, ахлоқий ва тарихий асарлари қанчалик асос бўлган бўлса, буюк шоир бўлиши учун ҳам шунчалик кенг адабий бир замин бор эди. Урта асрларда мусулмон шарқининг кўпчилиги илмий ва адабий асарлари расмий тил ҳисобланган араб ва форс тилларида ёзилган, Навоий бу тиллардаги асарлардан мукаммал фойдаланган ва яхши фойдаланган. Ўзбек тилида илмий ва адабий ижодиётнинг (ёзма равишда) Алишергача қарийб тўрт юз йиллик тажрибаси ва традицияси буюк Алишерни ўз тилини улуғлашга, бу тилни камолатга эриштиришга ва шу тилда юксак бадиий асарлар яратишга етаклади...

Алишер Навоий ва унинг замондошлари томонидан ёзилган илмий асарлар туфайли билганимиз XIV ва XV асрнинг қатор ўзбек шоирлари ўзбек адабиётининг ривожланиши йўлида унумли хизмат қилдилар. Форс тилидаги илмий ва бадиий миросдан тўлиқ фойдаланган, ўзи ҳам шу тилда ижод эта билган бу туркигўй ўзбек шоирларига ўз она тилидаги шеърятни юксалтириш учун имконият ва адабий замин илгариги асарларга нисбатан кўпроқ эди...

Бу даврда ўзбек шоирларининг бир қанчаси дунёвий лирика яратиш йўлида тақдир этиларли анча иш қилдилар. Улар ўзбек тилида газалчиликни қизитиб юбордилар, ҳаётий аҳамиятга эга бўлган, ўтмишга нисбатан реал турмуш билан боғланган қасида ни ўзбек адабиётида жонлантирдилар. Шарқ классик адабиётидаги назирчилик татаббу' традицияси ўзбек поэзиясининг такомиллашувида катта роль ўйнади.

XIV—XV асрнинг биринчи ярмида ўзбек тилида пухта ишланган бадиий гўзал дунёвий газалларнинг бир қисми тўла ва бир қисмининг матла'лари (бош байтлари) бизга етиб келганки, булар авторларининг кучли шоир бўлганликларини кўрсатиб турадилар. Шу шоирлардан девонлари сақланиб қолган Амирий, Атоий, Лутфийлар ҳақиқий газални кенгайтириб юбориш билан бирга, форсий тилдаги газаллар билан тенглаша оладиган, мусобақалашадиган га-

заллар яратдилар, ўз шеърларини реал ҳаёт ҳақидаги тушунчалар, оригиналь ўхшатишлар блан безадилар ва бойтдилар. Бу ҳаракатда эса халқ тили, халқ мақоллари, эртақ ва афсоналари улар учун бой манба' бўлди.

Мана шу ўзбек шоирларининг зўр сан'аткори Лутфийдир. Бу олижаноб шоир ҳақида, оз бўлса ҳам, дастлаб ма'лумот берган Алишер Навоий бўлди, сўнг Ғиёсиддин Хондамир ва бошқалар. Лутфий ўзбек адабиёти тарихида муҳим ўрин тутган, ўзбек классик адабиётининг юксалишига катта хизмат қилган ажойиб сўз устасидир. Унинг ҳаёти ва ижоди ҳақида кенгроқ илмий текшириш ишлари олиб борилиши ва нашр этилиши кўпдан лозим бўлса ҳам, ҳозирча майдонда йўқдир, (ёки бизга ма'лум эмасдир).

Лутфий (1366/67—1465/66)¹ Темурийлар давлатининг марказларидан Ҳирот шаҳрининг четида Деҳканюр аталган ерда яшаб, фақирона турмуш кечирган. У, ёшлигидан билим олишга берилди, замонида ўқитилган фанларни ўрганди, йигитлик чоқларида дун'ёвий илмларни ўқиб, тўла таҳсил кўрди. Кейин машҳур сўфийлардан Мавлоно Шохобиддин Ҳиббоний блан яқин муносабатда бўлди.

Қўлимизда бор биргина девонига суяниб, шуни айтаолаемизки, Лутфий сўфийликдан ҳоли бўлмагани ҳолда, сўфизмнинг актив ташвиқотчиларидан бўлмаган бўлса керак, чунки унинг ғазалларида бу руҳ кўзга ташланмайди.

Лутфийдаги камтарлик, илм ва сан'ат аҳлларига ҳурмат-илтифот, ҳақ ва адолатни севучанлик, шафқат ва мурувватни улуғлаш каби инсоний фазилатлари уни, феодализм шоирларининг кўпларига характерли бўлган мансабдорларга ҳушомадгўй бўлишдан сақлаган. Лутфий ўз даврнинг улуғ шоири бўлгани учун уни саройга чақирган бўлганликларини гумон қилиш мумкин. Лекин бизнинг дастлабки текширишимизга кўра у, феодал саройининг дабдабаларига берилиб, у ердаги қарама-қаршилиқлар, ҳақсизликлар, жабр-зулм, фисқ ва фасодлар ичида бўғилишни истамаган бўлса керак. Бу сўзлар Лутфийнинг Ҳирот саройи блан ҳечқандай муносабати йўқ деган гап эмас, албатта. Аммо Лутфийни сарой шоири дейишга асос ҳам йўқ. «Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси»нинг I-нчи китобида (1941 йил) «Лутфий ўз умрини Темурийлардан Шохруҳ Мирзонинг саройида ўтказди. Ўзининг шўх ва сан'аткорона ғазаллари блан шоҳона ин'омлар олган бу шоир ба'зан сарой аҳли блан келишаолмай, ғамгин мисра'лар тизар эди» деб ёзилган. Лутфий ҳақидаги тарихий ҳужжатлар ва Лутфий шеърлари орасида бу фикрни тасдиқловчи ҳечқандай далили биз учратмадик. Бизнинг фикримизча, Лутфий девонида Шохруҳ Мирзога мадҳиядан иборат бўлган биргина қасидага суяниб, уни сарой шоири қилиб қўйиш, «ўз умрини Шохруҳ Мирзонинг саройида ўтказди» дейиш

¹ Лутфийнинг туғилган ва ўлган йили ҳақида ёзилган ма'лумотлар бири-бирига зиддир. Бу масалага аниқлик киритиш учун мавжуд қарама-қаршилиқлар ҳақидаги муҳокамаларимизни, бу мақоланинг ҳаммини тежаш тилаги блан, қисқартириб, алоҳида нашр этишни лозим топдик.

мумкин эмас. «Хрестоматия»да айтилган у фикрлар уйдирмадир. Лутфий газалларида ижтимоий фикрлар, ўз ҳаётидан шикоятлар борки, биз уларни кейинроқ кўриб ўтамыз. Сарой шоири ижодига қарама-қарши тушган бундай сатрлар «ба'зи сарой аҳли блан келишаолмай, ғамгин мисра'лар тизар эди» деган хаёлий хулосани ҳам тўқишни тақозо қилган. Утмишни ўрганганида бундай «фан-тазия» тарихий фактларни қалбакилаштиришдан бошқа бир нарса эмас ва шунинг блан бирга илмий асарларда ва дарсликларда жуда зарарлидир.

«Лутфийким, ўчун¹ хонларини илмади кўзга» деган биргина сатрнинг ўзи ҳам текширучини бу ажойиб шоирга бошқачароқ қарашни талқин этади.

Алишер Навоий, аслан Шаҳрисабзли ўзбекдан чиққан машҳур Хисрав Деҳлавийни «Маликул Калом», «сўз сан'атининг шоҳи» деганидек Лутфийга ҳам шу буюк баҳони беради. «Мавлона Лутфий ўз замонининг маликул каломи эрди, форсий ва туркийда назари йўқ эрди»².

Лутфий форсичани ўз она тили каби билган, «Зуллisonайн» («икки тилли») аталишга лойиқ забардаст шоирдир. Унинг, қасидагўй устод шоирлардан кўпининг мушкил ше'рларига форсий тилда назиралар боғлаганини, жавоб айтганини Навоий хабар беради³. Лутфий умрининг охирларида офтоб радифи блан форсича бир ше'р ёзган. Ше'рнинг матлаи (бошланғич биринчи байти) шундай:

«Э зи зулфи шаб мисолат сояпарвар офтоб,
Шому зулфатро бажойи моҳ дарбар офтоб».

Ма'носи: «Сенинг тун каби (қоп-қора) зулфингдан офтоб сояда парвариш топди, сенинг қора зулфларинг кучоғида (орасида) ой ўрнида қуёш туради».

Бу байтда шоир ёрининг юзини қуёшга, зулф ва сочларини қоронғи тунга ўхшатадики, бунда ҳечқандай янгилик йўқ. Лекин бу қуёш сояда парвариш топган дейдики, бу, ёрининг ёзи офтоб захмини кўрмаган, куймаган, оппоқ ва мулойим демак бўлади. Бу ерда яна чиройлик бир сўз ўйини бор. Юзнинг ўзи қуёш бўлатуриб у, қора зулфлар орасида яширинган, я'ни қуёш, қуёшдан бекинган. Одатда кечада ой бўлмоғи керак, лекин Лутфий қора зулфлар кучоғида ой ўрнида қуёш туради деб, ажойиб бадиий сатр яратади. Сўзни сан'аткорлик блан бундай ўйнатиш ҳар шоирга муяссар бўлмайти, албатта.

Бу ше'рга назира боғлаш учун XV асрнинг иккинчи ярмидаги Хуросон ва балки Маворауннаҳр шоирлари кўп уринганлар, ше'рлар ёзганлар, лекин ше'рнинг матлаини ҳечким Лутфийча гўзал

¹ Учун — очун сўзининг диалектал бир шакли бўлиб, дун'ё ма'носидадир

² Навоий — «Мажолисун-нафоис». Иккинчи мажлис.

³ Ўша ерда.

айтаолмаган! Бу фактнинг ўзи ҳам Лутфийнинг «маликул калом» лигига далолат қилади. Лутфийнинг камолатга эришган шоирлигини Навоий «Муҳокаматул-луғатайн»да ҳам бирнеча буюк шоирларга тенглаб, юксак баҳо беради. «... Форсигўй шуаро зуҳур қилдилар: Қасидада Хоҷоний ва Анварий ва Камол Исмоил ва Заҳир ва Салмонбек ва маснавийда устози фан Фирдавсий ва нодири замон Шайх Низомий ва жоду' Ҳинд Мир Хисравдек, ва ғазалда мухтари, вақт Шайх Муслиҳиддин Са'дий ва ягонаи аср Хўжа Ҳофиз Шерозийдекки, буларнинг та'рифи юқорироқ чун шаммай сурулубдур ва васфлариға қалам урулубдур». «... Сорт салотинидин ҳам султон Тўғрулдек ва Шоҳ Шижо'дек... сипоҳлар рангин аб'ёт ва ширин ғазалтёт айтдилар ва замонларида машҳур бўлди ва рўзгорлари аврокида мастур. То мулк араб ва сорт салотинидин турк хонларига интиқол топди. Ҳалику хон замонидин султони соҳибқирон Темур-Кўрагон замонидин фарзанди халафи Шоҳруҳ султоннинг замонининг охиригача турк тили била шуаро пайдо бўлдилар... Шуаро Саккокий ва Ҳайдар Хоразмий ва Атоий ва Муқимий ва Яқиний ва Амирий ва Гадойидеклар. Ва Форсий мазкур бўлгон шуаро муқобаласида киши пайдо бўлмади, бир Мавлона Лутфийдан ўзга»².

Алишер Навоий ўз илмий ва ижодий камолатининг чўққисида яшаб турган йилларида Лутфийга шу қадар юксак баҳо берган экан, бунда ажабланарли бир ҳол йўқдир. Бу баҳо тамом асосли эди ва Лутфий шунга арзир эди. Бунда ма'лум даражада муболиға ҳам бор, албатта. Лекин Навоийнинг Лутфийга бўлган ихлоси, ҳурмати ва замонининг традицияси шуни тақозо қилар эди.

Лутфий умрининг охирида ҳам форсича ше'р ёзиб турганлигини яна Навоий воситаси блан биламиз. Лутфий дун'ёдан «ўтар вақтида бу матла'ни деди, фурсат бўлмади тугатмоққа, васият қилдиким, Ҳазрат Маҳдумий нуран тугатиб ўз девонларида битсунлар деб, ул Ҳазрат ҳам тугатиб ўз девонларида битдилар. Ул матла' будурким, матла'»:

«Гар кори дили ошиқ боқафири Чин афтад,
Бех зонки бададхўйи бераҳм чунин афтад».

(«Ошиқ дилининг иши Чин кофирга тушиб қолса,
Бераҳм ва бадхўйнинг қўлига тушгандан бу яхшироқдир».)

Ҳақиқатад ҳам, Абдурахмон Жомийнинг ше'рлари тўпламида «афтаб» радифи блан етти байтдан иборат бир ғазал борки, матлан Лутфийникидир⁴.

¹ Навоий — «Мажолисун-нафоис». Иккинчи мажлис. Мавлона Лутфий.

² Алишер Навоий—«Муҳокаматул-луғатайн». Тошкент, 1940 йил, бет 39, 68.

³ Абдурахмон Жомий (7, 1, 1414—9, XI, 1492).

⁴ Қара: Куллиёти Жомий' (араб алифбасида).

Навойнинг «Насоимул—муҳаббат»ида Лутфий блан Абдурахмон Жомий ораларидаги самимий дўстлик ва ижодий ҳамкорликдан дарак берган, айти замонда Лутфийнинг зўр шогирдларини кўрсатадиган ажойиб бир воқияни ўқиймиз. «Тўқсон ёшидан тажовуп қилганидан ҳазрат Маҳдумий Наввара марқадаҳу нуран отига (яъни Жомий отига Ҳ. 3.) «сухан» қасида айтиб келтуруб эрдик, замонининг хушгўйлари барча хўблукға мусаллам тутдилар ва ул Ҳазрат дағи инсоф бердилар ва анинг матлаи будур»:

«Зиҳи ҳадис лабат қуту жону руҳи сухан,
Гули сухан чаман оройи бўстони сухан».

Ул ҳазрат шукургузорлиқ юзидин ма'зарат изҳори қилиб дедиларким, «бу ше'рни силаси (мукофоти — Ҳ. 3.) уҳдасидан биз чиқаолмаймиз, магар муқобалада ҳам қасидан Сизнинг отингизга айтқаймиз, Сизнинг кийган эски тўнингизни гадолик қилурмиз». Мавлона дедиларким, «Они Сизга осон қилурмизким, сила бўлгай» ул ҳазрат узурхоҳлик блан қисватни анга кийдурдилар¹.

Бу сўзлар Лутфийнинг форсгўйликда ҳам камолатга эришган ва замонасининг фазилатларига манзур кўпгина форсича ше'рлар ижод этган улуғ шоир эканлигини характерлайдилар.

Лутфийнинг форсича ғазаллари девон ҳолига келтирилмаган бўлса керак, ҳарҳолда улар бизга етиб келмаганлар.

Лутфий биринчи навбатда ўзбек шоирдир. Шунинг учун ҳам Навоий «форсий ва туркийда назари йўқ эрди, аммо туркийда шўҳрати кўпроқ эрди ва туркча девони машҳурдур» дейди. Туркий ше'рларининг девон ҳолига келтирилгани ва машҳурлиги нусхаларининг кўпайишини та'мин этганлар. Лутфий девони бизнинг замонимизгача етиб келган. Унинг ҳатто, Буюк Октябрь социалистик революциясидан кейин Тошкент котиблари томонидан кўчирилган нусхалари ҳам бор.

Лутфий лирик шоирдир. У, ше'рда туркий ва форсий адабиётдаги традицион тематикадан нарига ўтмаган бўлса ҳам, унинг ижодида ажойиб бир сан'аткорлик барқ уриб туради. Лутфий, ше'рда соддаликни севади, ше'рнинг ўқучига бориб етишини истайди. Лутфий ше'рлари, ма'ноли, чиройлик ифодалар, гўзал ўхшатишлар, ажойиб сўз ўйинлари, рангба-ранг бадиий бўёқлар блан ўйноқи ва оҳангдор ишланганликлари блан характерланадилар. Шунинг учун ҳам унинг ше'рлари Навоийнинг диққатини жалб этган эди, ва шунинг учун улар ўз замонида ше'риятни севучилар орасида кенг тарқалиб, мақтовларга сазовар бўлган эди.

XV асрда улуғ олим ва фозил кишилардан ҳисобланган, айти замонда форсигўй ва туркигўй шоир, Навоийнинг мураббиси — Саид Ҳасан Ардашернинг Лутфий ижодига катта ҳурмат блан қараши бечиз эмас эди. «Турк ва сорт орасида андин тамомроқ киши

¹ Ма'носи: Лабоингдан чиққан сўзлар, сўзнинг озиғи, жони ва руҳидир. Сўзнинг гули сўз бўстониини зийнатловчидир.

«Кўрмабдурмен»¹ деб Навоий томонидан катта тақдир этилган Саид Ҳасан Ардашер уйида «замонининг шуаро ва фузало ва зурафола-ри... шаҳарнинг созанда ва хонанда ва гўяндаси доим суҳбатда ҳозир бўлурлар» эди. Кеча кундузлаб одатланган давомли бу суҳбатларда кўп шеърлар ўқилар, адабий мунозаралар давом этар эди. Шу йиғинларда Лутфий ғазаллари мақталиб ўқилганини Навоий хабар беради. «Туркигўй шуародин мавлона! Лутфий алайҳирраҳма шеърларидан аб'ёт ўқурлар эди, ва бу матлаин та'риф қилурлар эрдиким.

«Назиклик ичра белича йўқ тори гисуйи,
Ўз ҳаддини билиб, елидин ўлтурур қуйди...»²

Бу матла'ни Навоий «Мажолисун-нафоис»да ҳам Лутфий ҳақида гапирганда намуна сифатида келтирган эди. Лутфий шеърларининг яхши билган Навоийнинг икки китобда ҳам айна матла'ни келтиришига сабаб «ёрнинг сочи шу қадар узунки, белидан пастга тушиб туради» деган содда фикрни чиройлик сўз оборотлари билан бадий гўзал ифода этилишидир. Я'ни ёрнинг бели унинг сочидан ҳам нозикроқдир, модомики бел нозик экан, у, сочга нисбатан му'табар саналмоғи керак, «му'табарлар тўрда-юқорида бўлиб, соч ўз ҳаддига кўра қуйироқда турмоғи керак. Чунки, юқори даражадагилар тўрда, қуйи даражадагилар қуйида ўтирар эдилар. Шоир ўз замонасидаги турмушда мартабага кўра ўрин олишдан фойдаланиб, оддий фикрни поэтик традиция асосида ҳусни та'лил билан далиллаб, (ҳарчандки бу далилнинг асосий сабаб эмаслигини яхши билса ҳам) чиройли шеърга айлантирган. Бу приём Лутфий шеърларида кўп учрайди:

«Кун тушда кўргали сени тушди заволга,
Ой тонгга қолди кеча боқиб ул жамолга».

Я'ни жамолнинг ўтакетган гўзаллигини — сенинг гўзал жамолингни тушда бир кўриш учун қуёш ухлагали кетди, ой эса тунда сенинг жамолингга боқиб, ҳайратда қолди» деб ажойиб оригиналь ифодалар яратади. Ҳусни та'лилини ўринли ва жуда усталик билан ишлатиш натижасида ажойиб муболаға ҳам пайдо бўлади.

«Юзунгдин лола ранг элтиб, уёлиб шаҳрға кирмас,
Анинг бўйнини киши боғлаб, кетурмагунча саҳродин»

Гўё лола ёрнинг юзидан қизил ранг олган, у, дилбардан уялгандан шаҳарда турмай, саҳрода бўлади, уни одамлар боғлаб (дасталаб) келтирмагунча, шаҳарда кўриш мумкин эмас...

Лутфий ўз шеърларида реаллик беришга интилади, реал турмушда бор ҳодисалар ва тушунчаларга кўпроқ э'tибор беради, я'ни фикрни реал турмуш билан боғлаш учун уринади. Ўхшатиш-

¹ Навоий — «Мажолисун-нафоис». Иккинчи мажлис. Саид Ҳасан Ардашер.

² Навоий — «Ҳолат Саид Ҳасан Ардашер».

лар, муболагалар ва образларни шу турмушдан, ёки халқ ўртасида қўплан сингиб қолган тушунчалардан олади, буларни жуда катта сўз усталити билан бадий безайди ва шунинг билан фикрнинг жозибали равишда тез сингишини таъмин этмоқчи бўлади. Шоир бу ҳаракатда халқ тилидан, халқ ибораларидан, фольклордан кенг фойдаланади...

Бизда ёш болалар ўйинлари орасида бекинмачоқ, ёки яшинмачоқ деган ўйин жуда кенг тарқалган. Лутфий ёрнинг оғзи ниҳоят даражада кичик дейиш учун шу ўйиндан фойдаланиб ёзади:

«Тилаб кўнгул сенинг оғзингни топмас,
Кичик учун магар ўйнар яшунмоқ».

Яна бир ғазалидаги:

«Кўнгулсиз этти кўзи ваҳ не бўлди, тенгри учун.
Дудоғидин мени бир сув уруб даво қилса».

байтида «ёрнинг жамоли мени беҳуш қилди, ёрим ўз дудоғидан менинг бетимга сув буркса, мен тузалар эдим» дейдики, бу халқ орасида ҳушдан кетганнинг бетига сув сепишдан фойдаланганини кўрсатади.

Хушёрликка ундаган «Қутилмаган бало оёқ остида» мақоли, Лутфий шеърида жуда ўринли ишлатилади.

«Ғофил ўлма ким, оёқ остидадур, э жон, бало».

Мақоллардан Лутфий жуда кенг фойдаланган. Унинг кўп ғазалларини халқ мақоллари безаб туради.

«Эл, юзига боқсалар ўлармен,
Хуршидни нетай, яшурса бўлмас».

Бу байтнинг иккинчи мисраи халқ мақолида «Қуёшни этак билан ёпиб бўлмайди», ёки «ойни этак билан ёпиб бўлмайди» шаклида машҳурдир. «Осмон узоқ, ер қаттиқ» мақолини Лутфий ғазалида:

«Ерга кирсам кошки, етмас ул ойга элик,
Мушкул аҳволе тушубтур, ер қатиқу кўк йироқ».

деб ўқиймиз. «Кўздан узоқ-кўнгилдан узоқ» мақолини:

«Кўздан йироқ бўлса, кўнгилдан йироқ эмиш».

Лутфийда мақолларни «ора-сирагина» эмас, балки ғазалнинг ҳамма байтларига ҳам сингдириб ишлатилганини кўрамиз.

Яхши бир нарсани махтаганда халқ ўртасида «ўликни тирилтиради» деган таъбир юради. Лутфий мана шундан фойдаланиб чиройлик бир тазод ишлаган:

«Ўлур тирик сени кўрса, вале ўлук тирилур».

Кишининг бошига тушган мушкуллар ҳаддан ташқари кўп ва оғир бўлса, «менинг юкимни тоғ ҳам кўтараолмайди» деган образли ибора халқ ўртасида машҳурдир. Бунни биз Лутфий ше'рида ҳам ўқиймиз:

«Сансизин қилмай таҳаммул нола қилсам, қилма айб,
Гар бу юк юкланса тоққа, келгай андин юз садо».

Халқ ўртасидаги ибораларни ғазалга сингдириш Лутфий учун жуда характерлидир.

Лутфий ўз ғазалларида ўқучига таниш афсоналардан ҳам фойдаланади ва бунни ўзи иқрор ҳам этади:

«Лутфий фироқинг эмгакини дафтар эткали,
Афсона бўлди эртагилар ишқ номаси».

Лутфий мутасаввуф олимдан та'лим олган, сўфийларни ҳурматлаган, дарвишона умр кечирган бўлишига қарамай, унинг ше'рлари асосан реалъ ҳаёт блан боғланган бўлиб, муҳаббат қўшиқлари дунё гўзалига атаб куйланган, Лутфийнинг бу хусусиятини характерлаш учун ғазалларидан бир неча сатрлар келтиришга тўғри келади.

«Сен ҳусн ила бойсен, санги чун фарз дурур ҳаж,
Қил, тенгри учун, ка'баи кўнглумни зиёрат».

Бу сатрларда шоир кўнглини ка'ба блан тенглайди. Шу жиҳатдан қуйидаги сатрлар ҳам характерлидир.

«Лайлатул — ме'рожининг шарҳи сочи тобиндадур,
Қоби кавсайн иттиҳоди қоши миҳробиндадур».

Ёки:

«Масиҳу Ҳизр эди оламда жонбахш,
Алар улдамдау бу дамда сенсен».

Шариаат талқинига кўра сув бўлмаганда тоза тупроқ блан таяммум қилиш мумкинки, бу таҳорат блан баробар саналади. Тоза тупроқ блан таҳорат қилишнинг жоиз бўлган сабабини, Лутфий, ёрнинг этаги тупроққа сургалиб, тупроқни тоза қилганидан деб ёзади.

«Ер уза этак судраб ўтубсен, онинг учун
Тупроқ ила ҳар қайта раво бўлди таҳорат».

Ерга бош қўйиб ибодат қилишни ёрнинг оёғи тупроқни табаррук қилганидан деб шоир катта жасорат кўрсатади.

«Қутлуғ аёғи ерга тегибдур, онинг учун
Эл ерга қўюб бош, қилур барча ибодат».

Мутассаввуфлар дун'ё гўзалига кўнгил бермасликка ундаган бўлсалар, Лутфий дун'ё гўзалидан завқ олади:

«Мени севди дебон ёзгурмағилким,
Сени ким севмаса, динға зиёнду».

«Ишқдин ман' этса зоҳид, бўлмағил машғул ҳеч
Ким эрур аҳмоқ жавоби—Лутфий, хомуш айламақ»

деб кескин сатр тўқийди. Дун'ё гўзалига муҳаббат боғлаш зоҳид учун зарарли дейди ва ўзини улар қаторига қўшмайди:

«Меҳроб қоши сори зинҳор боқма зоҳид,
Вайрон бўлур намозинг барча қазо қилурсен».

Шу байтлардан кейин Лутфийнинг яна бир ше'ридин икки сатрини эслатиш лозим бўлиб қолади:

«Қибладин, ёраб, ўлар ҳолатда эврулсун юзум,
Гар сенинг қошингдин ўзга бўлса меҳробим менинг».

Унинг яна бир гўзал ва характерли байтини келтирамиз:

«Не кетурдинг десалар, маҳшарда, Лутфий дун'ёдин,
Кўргузай бағримдағи новакларинг пайконини».

Қиёматга ишонган бу шоир, «махшар куни» дун'ёдин ортдирганим шу дун'ё гўзалининг севгиси деб жавоб бераман» деган экан, реалъ ҳаётга улуғ муҳаббат боғлаганини ва бунда мустаҳкам иродага эга бўлганини э'тироф этишга ҳақлимиз. Бу хусусиятлар у замондаги ҳоким тушунчага кўра нуқсон саналар эди. Шоир:

«Нуқсони кўп ҳар ишда бечора Лутфийнинг,
Дилбар жамоли васфида лекин камоли бор»

байтида, мутаассиб тақводор бўлмаганини ҳам назарда тутган бўлиши иҳтимолдан ҳоли эмасдир.

Лутфий ғазалчиликда ўзбек шоирларининг энг усталаридан бўлиб етишди. Ўз она тилининг нозикликларини яхши билиши ва ҳаммадан муҳими сўзни бадиний бўёқлар блан ишлатишда моҳирлиги, ғазал поэтикасининг қийин приёмларидан ғоят усталик блан фойдаланаолиши ше'рларини камолга эриштирди. Лутфийга қадар аруз вазнларидан фойдаланган бирқанча ўзбек шоирларининг ба'зи ше'рларида, зўракилик ва сун'ийлик сезилиб туради. Бу жиҳатдан Лутфий уларнинг ҳаммасидан ўзиб чиқди. У, ўзидан илгари

ўтмиш ўзбек шоирларига нисбатан, кўпроқ вазнларда ёзиш блан арузнинг вазн талабларига мос ўзбек сўзларини топиб, ишлатиш ва равонликни та'мин этди. Шунинг блан бирга ғазалда радифни ўзбек ше'рияда силлиқлик ва изчиллик блан та'мин этиш мушкул эди. Лутфий бунинг ҳам уҳдасидан чиқди, ше'рдаги оҳангдорликни кучайтирди, ҳатто, ба'зи ғазалларида сатрларнинг деярлик ҳаммасини радиф блан тизиб берди.

«Мени шайдо қилатурғон бу кўнгулдур, бу кўнгул,
Хору расво қилатурғон бу кўнгулдур, бу кўнгул,
Ўқтек қоматимизни қора қошлиғлар учун,
Мутгасил ё қилатурғон бу кўнгулдур, бу кўнгул,
Мени ёзғурма севар дебки, менинг ҳаддим эмас,
Ул таманно қилатурғон бу кўнгулдур, бу кўнгул.
Борма дерлар эшики сори дамодам, нетайин?
Кўп тақозо қилатурғон бу кўнгулдур, бу кўнгул.
Тора мўюнг ҳаваси бирла қаронғу кечалар,
Жонни савдо қилатурғон бу кўнгулдур, бу кўнгул.
Душману дўст аросинда мени ғофилни,
Бе сару по қилатурғон бу кўнгулдур, бу кўнгул.
Ўзгадин кўрмаки кўзунг ёшини, э Лутфий,
Айни дар'ё қилатурғон бу кўнгулдур, бу кўнгул.»

Бу ғазалда қарийб бир сатрнинг 8 мартаба қайтарилиши ва ҳар сатрда кўнгул сўзининг кетма-кет икки даф'а келиши жуда усталик блан ёқимли тушгани учун радифнинг ва тақрирнинг гўзал намунаси бўлаолгандир.

Лутфий ғазаллари бошдан-оёқ нуқсонсиз ҳам эмас, албатта. Унинг ба'зи ғазалларида, айрим сатрларда ножўя ўхшатишлар, сакталиклар, ора-сира зўракиликлар ҳам учрайди. Ўзбек тилида ғазалнинг тамом камолотга эришмаган бир даврида бундай ҳолларнинг бўлиши ҳам табиийдир. Иккинчидан, бир шоирнинг умр бўйи ёзган ҳамма ше'ри бошдан охирга қадар мукамал ва гўзал, нуқсондан холи бўлиши табиий ҳол эмасдир. Алишер Навоий Лутфийни юксак даражага кўтариб мақтагани ҳолда, жойи келганда ўринли ва ҳақли равишда танқид ҳам қилиб ўтади.

Лутфий ғазалларидаги сан'аткорлик Навоий — даражасига кўтарилаолган эмас, албатта. Лутфийда чиройли образлар, оригиналь образли ифодалар кўп бўлса ҳам, ғазалларида Навоийдаги чуқур мазмун, конкретлик кам кўринади, ундаги муҳаббат қўшиғи кўпроқ обстракт тусдаки, Алишер бу жиҳатдан ҳам устозидан жуда ўзиб кетган.

Лутфий эпик асар яратишга ҳам уринган кўринади. Унинг ўз замондошлари бу ҳақда ма'лумот қолдирмаган бўлсалар ҳам, у даврдан бизгача сақланиб қолган қўлёзма китоблар орасида «Гул ва Наврўз» номли романик ўзбекча бир дoston бўлиб, Лутфийга нисбат берилади. Алоий бинни Муҳиббий, Шайх Сулаймон ва бошқалар ўз асарларида луғат ва терминларни изоҳлагандан кейин

қисман «Гул ва Наврӯз»дан байтлар келтирилган ва деярлик ҳар бир мисолда бу асарни Лутфийники деб қайд этганлар. Ҳарҳолда ҳозир биз текшираётган масалада Алоий бинни Муҳиббийнинг асари энг му'табар манба' саналса бўлади. Чунки, унинг луғати энг эски манба'лардан бўлиши билан бирга (1560 йил), автор ўз луғатини тузишга киришишдан аввал Навоийнинг ҳамма асарларини қўлга киритган ва шулар қаторида Хуросон ва Моварауннаҳрнинг туркийғўй шоирларидан бир нечасининг ҳам асарларини тўплаганки, мисолларни шу асарлардан олганини ўзи сўзлайди¹.

Туркий «Гул ва Наврӯз»нинг Алоий бинни Муҳиббийдан анчагина илгари ижод этилганини шоир Мажлисий орқали биламиз. Мажлисий «Қисса Сайфулмулук»нинг муқаддимасида ёзади:

«Йигитлик вақти эрди, сўз манда,
Бор эрди бир «Гулу Наврӯз» манда.
Қилиб қуллуғ тавозе' ёр сори,
Боқиб турур эдим дилдор сори.
Тутуб эрдим, очиб кўрди ани ёр,
Ўқудию очилди боғ, гулзор.
Чу кўрди назм ноки турки тил ул,
Мани девонага кўрсатди бу йўл»

Бу сўзлардан онглашиладики, туркий «Гул ва Наврӯз» XVI асрнинг биринчи чорагида қўлларда ўқилиб юрган, жумладан Мажлисийнинг ўзида бўлган ва «Сайфулмулук» қиссасини ўзбек тилида ше'р билан ишлаб чиқиш учун «йўл кўрсатган», демак — кучли та'сир этган. Бу ҳол мазкур муқаддимада иккинчи мартаба тасдиқ этилади:

«Буюрдиким, «Гулу Наврӯз» назмин,
Анга мезон қилибон назм қилгин».

«Гул ва Наврӯз»нинг бизга ма'лум ягона нусхаси қўлимизда йўқлиги учун бу дoston ҳақида кенгроқ фикр юритиш мумкин бўлмади. Каттагина ҳажми ташкил этган бу асар замонининг адабий традициясига кўра аруз вазнида, Маснавий шаклида ёзилган бўлиб, тили Лутфийга характерли соддалик билан ишланган. Бу дostonдаги:

«Буюрдиким, бу гул фаслинда дарҳол,
«Гулу Наврӯз»нинг афсонасин сол».
«Тарих секкиз юз ўн тўрт эрди ҳижрат,
Қи на'ш этгим бу манзури муҳаббат»

сатрлари асарнинг 1411 йилда ёзилганини билдиради. Бу тарих дostonнинг шу бизнинг Лутфийники эканига ишончимизни мустаҳкамлайди. Ҳарҳолда Лутфийнинг «Гул ва Наврӯз»и XV асрда На-

¹ «Абушқа», бет 23.

воййга қадар ўзбек тилида дoston яратишнинг якка ҳодиса бўлмаганини яна бир марта тасдиқлайди.

Лутфийнинг таржимонлик йўлида катта бир хизматга бел боғлаганини Навоий воситаси билан биламиз. «Мавлононинг «Зафарнома» таржимасида ўн минг байтдин ортуқроқ маснавийси бор, баёзга ёзмаган учун шуҳрат тутмади» деб ёзади Навоий. Демак Лутфий машҳур тарихшунос Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» отли асарини (1424 — 25 йилда ёзилган) форс тилидан ўзбек тилига маснавий тарзида ше'р блан таржима этган. Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сини замонининг традицион талабларига мос ва китобхон фозилларига манзур бўладиган даражада ўзбек тилида таржима қилиш, катта ҳам мушкул иш эди; Навоийнинг бу таржимага э'тибор бериб қайд қилишига қараганда, Лутфий бу вазифани муваффақиятли бажарган деб ўйлаш мумкин. Броқ, шоирнинг бу хизмати ягона нусха ҳолида қолиб кетганки, ҳозиргача илм аҳлларининг қўлига тушмади, балки сақланмагандир ҳам.

Биз келтирган мисолларимиз Лутфийнинг XV аср сўз сан'аткори эканлигини ва уни «маликул калом» дейишда Навоийнинг ҳақли эканини кўрсатиб берар ҳам Лутфийнинг адабиётимиздаги ўрнини белгилашга ёрдам берар деб ўйлаймиз. Шундай забардаст бир шоир ше'рларининг ўз замонида кенг тарқалиши ва замондошлари ҳам ўзидан кейинги шоирлар ижодига та'сир этиши табиийдир.

Навоий «Хутбаи давовин» асарида девон яратган шоирларнинг устодларидан Хисрав Деҳлавий, Ҳофиз Шерозий, Абдурахмон Жомийларни юксак баҳо блан тақдирлаб ўтгандан кейин ёзади:

«Туркий алфознинг булоғосиндин Мавлоно Саккокий ҳам Лутфийлариким, бирининг ширин аё'етининг иштиҳори Туркистонда бегоят, ва бирининг латиф ғазаллиётининг интишори Ироқ ва Хуросонда бениҳоят дурур ва девонлари мавжуд бўлгай»¹. Демак Лутфий ғазаллари Хуросондан Ироқгача жуда кенг тарқалган. «Мавлоно Лутфий сўз лутфида ягонаи даврон эди. Ундан илгари ҳечким туркий тилда ше'рни ундан яхшироқ айтаолмаган эди», деб ёзади, Хондамир².

Алишернинг ше'р ёзабошлаган йилларида Лутфий 90 га кириб қолган тажрибали кекса шоир бўлганидан, Ҳиротда тезда ҳамманинг кўзига ташланган таланти ёш шоир Алишер Лутфийнинг диққатини жалб этган. Ёш ва кекса бу икки шоирнинг дастлабки учрашувлари қайси йилда ва қандай муносабат блан бўлганини билмасак ҳам, уларнинг бир-бирлари блан тез-тез кўришиб турганликларини, шундайин бир-бирларига ҳурмат ва илтифотлари катта бўлганини, Навоий ва Хондамирнинг асарларига суяниб, қат'ий айтаоламиз. «Бу фақир борасиға кўп илтифоти бор эрди ва фотиҳалар ўқур ва дойим волида мулозаматиға ризойи хотириға тарғиб қилур эрди» деб ёзади Навоий³. Шундайин Лутфийнинг

1 Навоий — «Чор девон», «Хутбаи давовин».

2 Ғиёсиддин Хондамир — «Мақоримул ахлқ».

3 Навоий — «Насоимул-муҳаббат. . .».

Алишерга ота ўрнида мураббийлик қилгани «Насимул муҳаббат» дан онглашилиб туради. Бу самимий илтифот ёш Алишер ижоди-га, унинг ма'навий йўналишига, ўз она тилини улуғлаб, шу тилда юксак бадий асарлар яратишдаги ҳаракатига, шубҳасиз, кучли та'сир этгандир. Лутфийнинг ёш Алишерга бўлган самимиятини кўрсатадиган ажойиб бир ҳикояни Хондамирнинг «Мақоримул-ахлоқ»ида ўқиймиз.

√ «Олий Ҳазрат (Навоий — Х. З.) ёшлари эндигина тўлиб, йигитлик даври бошланган пайтларда, бир куни Лутфий хизматига борди. Лутфий, «ўз нозик фикрларингизнинг натижаларидан юзага чиққан бир ғазални ўқиш блан бизни баҳраманд қилсангиз» деб илтмос қилди. Ул Ҳазрат бир ғазал ўқиди, унинг матлаи мана шу:

«Оразин ёпқоч, кўзумдин сочилур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким, пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлғач қуёш».

Мавлоний жаноблари бу алангали ғазални эшитиш блан ҳайрат денгизига чўмиб, шундай деди: «Воллоҳ, агар муяссар бўлса эди, ўзимнинг форсий ва туркий тилларида айтилган ўн-ўн икки минг байтимни шу ғазалга алиштирардим ва буни зўр муваффақият ҳисоблардим».

Ҳали ёш, лекин махсус шароитда, шоирлар ва олимлар орасида ўсган, ижодий фаолияти жуда эрта бошланиб, тез етишган иқтидорли Алишерга бу қадар юксак баҳо, биринчидан, Лутфийнинг ғоят ринд ва ўтакетган камтарлиги, иккинчидан ёш шоирнинг қудрати ва маҳоратига астойдил тан бериш ва мазкур ғазалнинг чинакам бадий юксак ше'р бўлишидадир. Уша замонда бир ёш йигитнинг туркий тилда шу даража мукамал бадий ва айни замонда дун'ёвий ғазал яратиши, шу йўлда умрини сарф этган кекса шоирни ҳайратга солиши ва қувонганидан чексиз офаринлар ўқиши табиийдир. Ўзбек адабий тили ва дун'ёвий ғазалнинг фаол курашчиси бўлган кекса Лутфий ўз адабий фаолиятининг самарасини Алишер Навоийда келажаги порлоқ умидлар блан барқ уриб турганини кўргач, ўз хазинасини бу ёш сан'аткорга бағишлашга тайёр эканини арз этишида ажабланарлик, ғайри табиий бир ҳол йўқдир. Унинг ҳамма бойлиги — қарийб бир асрлик умрининг меваси шу ше'рлари эди. Бу қадар илтифот — Алишернинг Лутфийга ҳурмат ва муҳаббатини оширди. Навоийнинг Лутфий ғазалларига боғланган мусамматлари ҳам шу самимий дўстлик ва муҳаббат натижасидир. Бу ерда яна шуни эслатиб ўтиш керакки, Навоий ўзигача ўтган ёки ўз замонидаги туркигўй шоирлардан, Лутфийдан бошқа, ҳеч бирининг ғазалига мусаммат боғлагани ма'лум эмас.

Навоийнинг «Чор девон»ида Лутфий ғазалларига боғланган мусамматлар, биз кўрган қўлёзмаларда, бешта бўлиб, булардан учтаси муҳаммас ва иккитаси мусаддасдир. Шулардан бир муҳаммас 1465 — 66 йилгача ёзилгани аниқдир. Бундан биз Навоийнинг ёш йигит чоғларидаёқ Лутфий ғазалларига мусаммат боғлашга

тиришганини ва бу мушкул адабий приёмни яхши эгаллаб, а'ло даражада бажарганини кўрамиз.

Ўзбек адабиётининг равнақи ва ўзбек адабий тилининг тараққийси йўлида жон куйдирган Алишер Навоийга XV асрнинг забардаст ўзбек шоирлари ва булар орасида, айниқса Лутфий ижоди зўр та'сир этди. Бошланғич ижодини традицияга кўра форс тилида бошлаган Навоийнинг ўз она тилини улуғлаб, дастлаб ўз она тилида ше'р айтишига биринчи та'сирни Алишернинг оила муҳитида излаш керак бўлади, албатта. Унинг тоғолари Мирсаид Кобилий ва Муҳаммад Али Ғарибийларга Навоийнинг ўзи томонидан берилган баҳо¹, ёш шоирнинг оила муҳитида умуман ше'риятда ва шу блан бирга қадим ўзбек тилидаги бадий сан'атга етакловчи омиллар мавжуд бўлганини кўрсатадилар. Лекин юқорида Хондамир ва Навойдан келтирилган ма'лумотлар Навоийнинг ўспирин вақтидан-оқ Лутфий блан учрашиб дойим ундан баҳраманд бўлганини билдирадилар.

Ёш Алишерга Лутфийнинг та'сири асосан реалъ ҳаётни севиш, дун'ё гўзалини улуғлаш, мутаассиб сўфийларнинг, зоҳидларнинг кишини реалъ ҳаётдан воз кечишга ундовчи тапвиқотларидан қочиш, ва айни замонда кишиликни орқага етакловчи бундай унсурларга қарши кескин овозлар блан тортинмай куйлаш, дун'ёвий ғазалга, уни такомул этдиришга бутун ижодий маҳоратини сарф этишда кўринади. Шунинг блан халқ тили, халқ та'бирлари, халқ мақол ва афсоналаридан фойдаланиш, этнографик деталларни ғазалга сингдириш, ўхшатишлар ва истиораларда реалъ ҳаётдаги мавжудот блан боғлаш ва ҳоказо бир кўп бадий приёмларда Лутфий та'сири сезилиб туради.

Лутфий ғазалнинг тематикасидаги тор рамкадан анчагина четга чиққан эди. У, ҳаётний манфаатларни ифодаловчи фикрларни ғазалга сингдирди, ижтимоий зарарли фикрлар ва қарашларни жасорат блан танқид қилдики, биз бунинг ёрқин намуналарини унинг ғазалларида ора-сира бўлса ҳам кўрамиз. Лутфийнинг жасорат блан бошлаган бу ижодий фаолиятини Навоий сўзсиз қабул этди ва ижтимоий фикрларни ғазалга сингдиришни ўзига хос ажойиб талант блан юқори даражага кўтарди.

Лутфий реалъ ҳаётга меҳр боғлади, дун'ё ғазалини севди, уни улуғлади деган эдик.

«Бурка'ни кутар, тенгри учун, эл сени кўрсун,
Бу ҳусни малоҳат яна қайси кун учундур?».

деган Лутфий яна бир ғазалида:

«То зулфунгиздин боғладим зуннор тарсолар киби,
Имоним ортар дам-бадам бу не ажаб зуннор зур».

¹ Навоий — «Мажолисун нафис». Иккинчи мажлис. Муҳаммад Али, Мирсаид.

деб ёзади. Унинг бунга ўхшаган жуда кўп сатрлари ўз замонасидаги тақволар чегарасидан ҳам чиқиб, шу дунёнинг лаззатларидан баҳраманд бўлишга интилганини кўрсатадиларки, бу сатрлари ёзиш учун катта жасорат керак эди.

Бундай сўзлар замоннинг «кюкори» табақасига, шубҳасиз, ёқмас эди ва шунинг учун унга танбиҳ ва насиҳатлар қилиниши табиий эди. Лекин шоир ўз фикрларида эркин ва мустақкам эканлигини куйлайди:

✓ «Лутфий қул эрмас, ҳамоно кўп насиҳат қилмангиз
Ким, анинг девона кўнгли ишқ фармониндадур».

Лутфий мустақил фикрли ва мустақкам иродали шоирдир. У, феодализм даврининг бир кўп шоирларига ўхшаб, замонасидаги подшолар, катта амалдорларнинг хушомадгўй маддоҳи эмас. Лутфий йўлидан борган дона Навоий ҳам хушомадгўйликни қоралайди.

✓ «Чун хушомад демакни бошласа фоти,
Ким, тутулса дами, кесилса тили».

Кўрасизки, Навоий хушомадгўйнинг дами ўчсин, тили кесилсин, деб устодига нисбатан яна ҳам жасоратли чиқади ва кескин сатрлар тўқийди.

Лутфий шеърларида нас'яхўрлардан нақд гўзаллар авло экани куйланади. Алишер ғазалларида ҳам унинг ўзинга характерли сан'аткорлик блан ишланган шундай байтларни ўқиймиз:

«Масканинг истар Навоий, нас'ф жаннат, аҳли зуҳд,
Мунча-ўқ, бўлур тафовут олиму жоҳил аро».

«Хури жаннат шаклидин ҳамдилрабо ҳуснинг латиф,
Хулди ризвондин дағи қўюнг саро бўстони хўб.
Дема бу оламда ул ой хўб, ё жаннатда ҳур,
Кўрмамиш мен ондағин, бори эрур мундоғи хўб».

«Ул санамға сажда қилсам, зоҳидо, худ не ажаб,
Бутпараст ўлмоқ кўп ортуқроқки, бўлмоқ худ параст».

Навоийда Лутфийёна шеърлар ва Лутфий фикрларининг инкишофини жуда кўп топиш мумкин. Лутфийнинг Навоийга та'сирини ўрганиш алоҳида катта тема бўлгани учун биз бу ерда ба'зибир мисоллар блан чекланамиз.

Лутфий «менинг ёрим дунёдаги гўзалларнинг энг гўзали» деган фикрни айтиш учун шундай деган:

«Ўн жуз' турур эрди ўшал ҳусни малоҳат
Қисмат куни ҳақ тўққузини сизга берибдур.
Бир жуз'ки Юсуфга тегиб эрди, чу борди.
Онинг учун ул ҳам санга мирос қолибдур».

Навойй Лутфийнинг шу приёmidан фойдаланиб, дарду балони ўн қисмга бўлади, «тўққиз ярим улуши менга, ярим улуши инсонларга тегди, лекин у ярмини ҳам мен нотавонга бердилар» дейди:

«Чу ишқ дарду балони жаҳонга урди сало,
Нахустроқ мени бехонумонга урди сало.
Ман олдим ўн улушидин тўққиз ярим улушин,
Яримки қолди ани инсу жонга урди сало,
Анинг дағи яримин олди офариниш эли,
Яримни ҳам яна бу нотавонга урди сало».

Лутфий ўз фикрини онглатишда фольклор материалларидан қанча кўп фойдаланган бўлса, Навойй ҳам уларни жуда кўп ишлатади:

«Ул пари кўздин учар, кўз доғи шавқидин учар,
Ваҳки мен ҳам учқоли йўқтур эғнимда қанот.
Кўздин итти ул пари, ваҳким анга етмакка бот,
Қош анингдек чиқса дермен икки эғнимдин қанот»

байтларида халқнинг дoston ва эртакларидан фойдаланилгани кўриниб туради.

«Э Навойй, ақлдин яғмо қилур даврон мени,
Чиқ равон бу базмдин, филжумла хушинг борида».

байти «Эсинг борида этагингни ёп» мақолини эслатади.

«Ўқларинг кўнглумга тушгач куйди ҳам кўз, ҳам бадан
Ким куяр ҳўлу қуруқ чун найситонга тушти ўқ».

Бу байтнинг иккинчи мисра'и «Тўқайга ўт тушса, ҳўлу қуруқ баробар ёнади» мақолининг ўзидир.

«Етти жон оғзимаким, чиқмас уйидин ул ҳур,
«Чиқмағон жондин умид» ушбу масалдур машҳур»

байтида ҳозир ҳам айнан ишлатиб келганимиз «Чиқмаган жондан умид» мақол эканлигини Навойй ўзи эслатиб ўтади.

Лутфий, севган ёридан воз кечаолмаслигини шундай ифода қилади:

«Ҳаттоки қилич келса бошимга эшигингдин,
Йўқтур гузарим, хоҳ инжон, хоҳ инжонма».

Навойй бундан фойдаланиб, айни фикрни шундай беради:

«Бошима ёғса қилич ишқингдин,
Бўлмасун бошим, агар қилсам ибо».

Лутфийнинг айрим сатрларини бироз ўзгартирилган шаклда Навоийда топамиз. Лутфийнинг бир ғазали шундай бошланади:

«Жоним чиқадур дард ила, жононима айтинг,
Мен хаста гадо ҳолини, султонима айтинг».

Бу матла'дан фойдаланган Навоий уни шундай ишлаган:

«Жоним чиқадур ҳажр ила, жонон керак ерди,
Кўнглум кўядур дард ила, дармон керак эрди».

Бизнинг бу мақолада ёзганларимиз, дастлабки текшириш сифатида, Лутфий ҳам Навоийнинг бир-бирига муносабатини кўрсатиш ва бу масалани кенгроқ, чуқурроқ ўрганиш лозимлигини кўтариш учун кифоя қилар деб ўйлаймиз.

Алишер Навоий тожик ва озарбайжон классик шоирларининг бадий маҳсулотларидан кенг фойдалангани каби, ўз халқининг озаки ва ёзма бадий ижодига катта ҳурмат билан қараб, ундан озиқланди, ўрни келганда унга эргашди, адабий миросга ўз замонасининг талабларига кўра танқидий қараб, унинг фазилатларидан тўла фойдаланиш натижасида ўзи ҳам камолотга эришди. Шакл билан мафҳум бирлиги учун курашган Навоий XV аср ғазалчилигида ғазалга чуқур ма'но сингдиришда ўз замонасининг маликул каломларига устод даражасига кўтарилди. Ўтмиш адабиётда шаклга кўп э'тибор берганларидек, сўзнинг ким томонидан айтилганига қараб баҳо бериш ҳоким эди. Сўз, айтучининг «улуғ» шахс бўлгани учун ёки «улуғ» шахс ҳақида айтилгани учун улуғланар эди. Навоий бунга жиддий қарши чиқди.

«Чун ғараз сўздин эрур ма'но анга,
Ноқил ўлса хоҳ хотун, хоҳ эр;
Сўзчи ҳолин боқма, боқ сўз ҳолини,
Кўрма ким дер, они кўргил ким не дер».

дебгина қолмади, балки ижтимоий фикрлар, прогрессив идеялар билан суғорилган чуқур мазмунли ғазалларни феодализм даврининг ўзбек шоирлари орасида ҳаммадан кўпроқ ва ҳаммадан яхшироқ яратди, ғазалларининг мазмундорлиги, шаклий гўзаллиги ва тил бойлиги билан ўз замонасида ва ундан кейин ҳам бирнеча аср давомида туркий тилдаги адабиётнинг тараққийси учун ўрнак ва жуда бой адабий замин бўлди.

ШАЙХЗОДА

АЛЕКСАНДР НИКОЛАЕВИЧ ОСТРОВСКИЙ

1823 — 1886

«Бутун халқ учун ёзишни билган ёзучиларнигина, тарих, улур ва геркал ёзучи деб атайди ва ўз юртида чинакам халқчил бўлган асарларгина асрлар мобайнида яшаб келганлар; бундай асарлар бориб-бориб бошқа халқлар учун ҳам ва ниҳоят бутун дун'ё учун тушинарлик ва қийматли бўладилар.»

(А. Н. Островский.)

«... Сиздан кейин, биз руслар, ифтиҳор блан айтаоламиз:—Бизнинг ўз рус, миллий театримиз бор! Ростини айтганда, бу театрни аслида «Островский театри» деб аташ керак эди».

(И. Гончаровнинг Островскийга ёзган мактубидан).

I.

Буюк рус халқининг бутун башарият олами учун илму-фан, маданият, сан'ат-адабиёт соҳасида яратган хазиналари ҳаммага маълум ва машҳурдир. Бу факт, рус халқининг порлоқ даҳосига яққол далил ва ифтиҳор қилинишга лойиқ шарафли ҳақиқатдир. Бу факт, советлар иттифоқида яшовчи барча қардош халқлар учун ҳам боиси-ифтиҳордир. Совет халқлари ва шу жумладан, ўзбек халқи Русиянинг маданият осмонида порлаган юлдузларини ҳурматлайди ва уларнинг сўнмас нурларидан файзиёб бўлади.

Буюк рус ижодкорлари, айниқса XIX асрда, инсониятнинг бадий ганжинасига кўп қимматбаҳо инжулар қўшаолдилар. Рус адабиёти жаҳонда энг олижаноб, виждонли, ҳурриятпарвар, жасур, халқчил адабиёт сифатида танилди. Унинг ростгўй ва ҳақиқатгўй шоирларини, адибларини дун'ёнинг пешқадам ва аҳли-виждон кишилари донмо қутлаб, ҳурматлаб келдилар.

Рус классик адабиётида, жамиятдаги ҳарқандай зулму жафога, пастлик ва қабохатга, жаҳолат ва сотқинликка қарши кураш очиб, кишиларни ҳаётга, равшан ва тўғри ҳаётга, олижанобликка ва ҳақиқатпарварликка чақирган буюк ёзучилар қаторида, буюк реалист драматург Александр Николаевич Островскийнинг ўрни ва хизмати бағоят шарофатли ва азиздир. Шунинг учун туғилганига шу йил, 125 йил тўлиши муносабати билан шу ўлмас драматургни бутун советлар эли хотирлар экан, ўзбек халқи ҳам Островскийни ихтиром ва миннатдорчилик билан эсга олади.

Островскийнинг ҳаёти ташқи воқоаларга унча бой эмас. У, 1823 йил, 12 апрельда Москва шаҳрида туғилди. Унинг отаси—сенат маҳкамасининг (ҳукумат судининг) ма'мурларидан Николай Федорович, илм ва адабиётнинг қадрига етган киши бўлиб, катта хусусий кутубхонага эга эди. Александр болалик чоғларидан мутолаага катта иштиёқ билан киришганини ўзининг таржиманий ҳолида хотирлаб: «Жуда кичиклик чоғларимдаёқ рус адабиёти билан ошна бўлдимда ва шунинг та'сирида, ўзимда ёзучиликка майл сездим» дейди. 1835 йилда Александр Николаевич I Москва гимназиясига кириб 1840 йилда уни битиради. Гимназияда у ўртача ўқиб кўпроқ вақтини бадий адабиётнинг мутоиласига бергани учун битиручи 12 талабадан тўққизинчиси ҳисобланган.

Ўрта ма'лумотини тамом қилгач ёш Островский, ихтимол, отасининг касбини эгаллаш мақсадида, Москва дорилфунунининг адлия (юридик) факультетига киради. Бу даврда у адабиёт ва театрга яна ҳам кўпроқ қизиқиб ўзидаги бадий завқни юксалтиради. 1843 йилда у ўз хоҳиши билан дорилфунундан кетиб Инсоф судига мирза (мунши) бўлади. Инсоф суди (совестный суд) деб аталган маҳкама, асосан ота-оналар билан уларнинг болалари ўртасидаги молу-мулк жанжалларини кўришга мутасадди эди. Икки йилдан кейин (1845) Островский бу идорани ташлаб Москва тижорат (коммерция) судига котиб бўлиб ўтади. Суд бошлиқлари Островскийнинг «тажриба ва савиясини кўзда тутиб унга... тўрт сўм ойлик тайин қиладилар. Лекин бўлажак драматургни бу суд маҳкамаларида бўлак нарса қизиқтирар эди, у ҳам бўлса — Александр Николаевич, ўз вазифаси туфайли, ҳархил шаҳар табақаларини, дворян, савдогар, буржуазия, мешчан, чиновник намояндаларининг хулқу-атворларини, феодал, капиталист унсурларнинг ўз кўзи билан кўрар ва ҳаёт саҳнасида бой тажриба ортдиради эди.

1851 йилда Островский бу хизматини ташлаб тамоман адабий-ижодий ишга ўтади. Зотан Александр Николаевич ўзининг суддаги хизматидан кетмасидан илгари-ёқ, унинг бир неча кичик комедиялари матбуотда нашр этилган эди. Чунончи; 1847 йилда, (январьда) «Қурбсиз қарздор» комедиясидан саҳналар босилади, кейинча, 1847-48-49 йилларда, ўша комедиянинг қолган саҳналари ҳам «Шаҳар варақаси»да нашр этилади. 1847 йилни Островский, ўз ҳаётида муҳим бир бурилиш даври деб ҳисоблар эди. Чунки биринчи асарларини (юқорида номи айтилган комедия ва «ойла манзараси» деган пьесасини) бир қанча му'табар адабиётшуносларга

Ўқиб уларнинг мақтавига сазовар бўлган эди. Айниқса 1847 йил 14 декабрьда адабиёт профессори Шевиревнинг уйида бўлган ўқишдан кейин Островский ўзининг адабий қобилиятига қаттиқ ишониб қолган эди. У ўзи, мазкур кунни кўзда тутиб дейдики: «Ўша кундан эътиборан мен ўзимни рус ёзучисига деб ҳисоблай бошладим ва ҳечқандай шак-шубҳасиз ўз истеъдодимга ишондим».

1856 йилда Островский бир гуруҳ адабиётчилар билан бирликда адабий-этнографик экспедицияда иштирок этиб Волга дарёсининг бўйларига саёҳатга чиқади. Бу саёҳатдан фойдаланиб, у бориб кўрган жойларнинг тарихий ўтмиши ҳақида, халқнинг урфу-одатлари, жонли тили ва ҳоказо тўғрисида, кўп муфассал материаллар, тўплайди. Авторнинг кейинги пьесаларидаги сюжет, тип, мақол, қочириқларни ишлашида бу материаллар катта ёрдам берди.

Бундан кейин Островский жуда ажойиб бир ғайрат ва меҳнат қилиб ўнларча пьесалар яратди ва Русия жамиятининг илғор доираларида энг буюк рус драматурги сифатида танилди. У умрининг кўп қисмини Москванинг Замоскворечье районида ўтказиб муттасил ижод билан шугулланди. Москванинг бу районида, ўша даврда майда савдогарлар, ҳунармандлар, мешчанлар, кичик амалдорлар истиқомат қилиб, драматург учун, жуда мароқли бир типлар галереясини ташкил этар эдилар. Аммо у икки марта, узоқроқ сафарга ҳам чиққан эди. 1862 йилда у икки шериги билан Европа саёҳатига чиқиб ўз хотирот дафтарида ва дўстларига ёзган мактубларида ўз таассуротини муфассал баён қилгандир.

Островскийнинг иккинчи сафари ўз акаси М. Н. Островский билан бирга Кавказга бўлган саёҳатидир. Ёзучининг акаси ўша пайтларда давлат мулклари министри сифатида ўзига қарашли идораларни текшириш нияти билан Кавказга жўнаганида, Александр Николаевични ҳам ўзи билан бирга олиб борган эди (1883). Тифлисида (Тбилисида) гуржи жамоатчилиги ва актёрлари машҳур драматург Островскийни қизгин кутиб олишлари уни шу қадар таъсирлантирган эдики, у Москвага қайтиб келгач, ўзининг бир хатида: «Тифлис аҳли мени шундай яхши кутиб олганидан илҳомланиб, халққа муносиб ва сазовар бўладиган янги бир пьеса ёздим» дейдики, бу пьеса, унинг энг яхши асарларидан бири бўлган «Айбсиз айбдорлар» эди.

Островский мунтазам ижодий ишлари билан бир қаторда жамоат ишларига ҳам актив қатнашиб турар эди. Масалан 1859 йилда у, Чернишевский, Некрасов, Тургенев ва бошқалар билан бирликда «Муҳтож адабиётчиларга ва олимларга нафақа уюштириш» жамиятини тузди. 1865 йилда у Москвада «артистик уюшма»ни таъсис этди. Яна унинг ташаббуси билан 1874 йилда Москвада «Рус драматик ёзучилари ва опера композиторлари жамияти» ташкил этилди. 1860—80 йиллар мобайнида Островский рус театрини кўтариш, миллий репертуар яратиш масалаларига доир кўп ташаббуслар қилиб катта ва муфассал лойиҳалар тузди. Умрининг сўнгги йилларида буюк драматург кенг омма учун Москвада чинакам миллий

халқ театри яратиш соҳасида кўп ҳаракат қилди. Аммо бу ажойиб ташаббусни тегишли ташкилотлар қўлламагани учун адибнинг бу азиз тилаги беоқибат қолди. 1886 йилда (1 нчи январьда) уни Москва театрларининг репертуар қисмига мудир қилиб тайинладилар. Брок, муттасил ва зўр ижодий ишлар, узоқ йиллар ўз пьесаларини сахнага қўйдириш учун цензура блан оғир олишувлар, машҳур драматург бўлишига қарамай, кўп вақтлар иқтисодий-моддий ташвиш ва етишмовчиликлар адибнинг сиҳатини бузди. 1886 йил 14 июньда Островский вафот қилди.

Островскийнинг драматик мирози жуда катта бўлиб элликка яқин оригинал пьесалардан иборатдир. Бундан бошқа у Шекспирдан («Қайсар қизнинг ром қилиниши»), Плавтдан («Эшаклар ҳақида комедия»), Теренцийдан («Қайнона»), Итало Франкидан («Улуғ банкир»), Макиавелидан («Мандрагора»), Давадассидан («Баядерка»), яна Сервантессдан, Гольдонида, Кастельвеккиодан, Гоццидан ва бошқалардан кўп таржималар қилганки, бу фактнинг ўзи унинг Европа драматургиясини мукаммал билганини кўрсатади.

Островский ёзиб қолдирган асарларнинг ҳаммасига ҳатто қисқача аннотация бериш ўзи ҳам шу мақоланинг имкониятидан четга чиқади. У ўзининг ўлмас пьесаларида тўраларнинг, дворянларнинг, савдогарларнинг, косиб-ҳунармандларнинг, сан'аткорларнинг, янги етилган капиталистик буржуазиянинг, мешчанларнинг, интеллигентларнинг яққол ва чуқур типик образларини классик бир мукаммаллик ва реалистик бир ҳаққоният блан яратиб рус адабиётида бағоят бой бир типлар кўрғазмаси қолдириб кетди. У рус жамиятининг ички юзини очиб феодал-патриархал ҳаётнинг, савдогар—бой гуруҳларнинг жирканч хулқларини ўткур заҳарханда блан фош қилиб очиб ташлади. У Фонвизин («Недоросль»), Грибоедов («Ақллилик балоси») ва Гогольнинг («Ревизор»), драматургик традицияларини давом этдириб рус реалистик ва демократик драматургиясининг улғувор ва ҳашаматли иморатини бунёд қилди.

Ёш Островский ўзи адабиётда танқидий реализм методининг вазифаларини аниқлаб ёзган мақоласида (1850) «фош қилучи адабиёт»дан халқ, қуруқ ва'злар эмас, балки турмуш устидан, жонли ва нафис ифода этилган ҳукмни кутади, замонамиздаги қабохат ва камчиликларни тўлиқ образларга қўйиб беришни кутади, деб ёзганида, албатта ўзининг ёзучилик идеалини баён қилгандир. У ҳақиқатан ўзининг ижодий ҳаётида доимо бу шоирга, «фош қилучи адабиёт» шоирларига содиқ бўлиб қолдики, бу нарса шубҳасиз, рус адабиётида Гоголь мактабининг традицияларидан келиб чиқар эди. Гогольнинг традицияларини ижодий равишда эгаллаб олгач, Островский ўз замонасининг энг ўткур ҳаётий масалаларини, турмушнинг энг характерлик воқиаларини ўзининг асосий адабий темаси қилиб олди. Ма'лумки 50 йиллардан бошлаб Русияда янги капиталистик муносабатларнинг кучайиши блан синфий қарама-қаршиликлар ҳам ўткурлашади. Бу жараён бориб-бориб 1861 йилнинг деҳқон реформасида ифодаланади. Бу эса Русия тарихида бурилиш даври эди. «1861 йилнинг 19 феввали крепостнойчилик

давридан ўсиб чиқаётган янги, буржуа Русиясининг бошланишига аломат эди» (Ленин — асарлари, II нашр XV' жилд, 143 бет, «Дехқон реформаси» сарлавҳали мақола). Шундай қилиб тарих саҳна-сига активроқ чиқабошлаган рус буржуазияси ўзининг синфий хусусиятлари блан: пултарварлик, «Оқча тўплаш-жамғариш» идеали, пул ва олтинни илоҳийлаштириш ҳислатлари блан чиқади. Бу синф вакиллари назарида бутун мавжудот ва воқе'лик пул блан ўлча-нади. Бу ерда инсоф, дўстлик, қариндошлик, севги, ихтиром, хулласи-калом барча инсоний сифатлар барбод ва поймол бўлади. Островский буржуазия темасини шу нуқтаи назардан даҳшат блан фош ва масхара қилади. («Банкрот» ёки «Бизку ҳешмиз — ҳисоблашамиз» пьесаси, 1850). Бу пьеса саҳнага қўйилганда Москва цензураси ва савдогарлар Островскийга қарши кампания бошлаб уни туҳматчиликда айблашди. Чунки, уларнинг айтишича, жамият-даги энг «ҳалол» ва «му'табар» жаноблар саҳнага ўғри ва муттаҳам бўлиб чиққан эдилар. Бу комедияни саҳнага қўйиш ман' қилинди ва унинг нашр қилингани сиёсий хато деб топилди. Бу албатта тасодифий эмас эди. Чунки буюк рус революцион-демократи, машҳур танқидчи Добролюбов айтгандай «Ўзимиз хешку — ҳисоблашамиз» комедиясининг моҳияти ижтимоий-сиёсий тузумни, ижтимоий шароитни танқид қилишдадир. Добролюбов та'бири блан айтганда, Островский пьесалари «киши хулқига ва умуман инсонга ҳурматни» тамошабинларга талқин қилар эди.

1852—55 йилларда Островский қисқа бир муддатга славяно-филлар та'сирига берилиб жиддий иккиланишларга дучор бўлди. «Москвитянин» журнали атрофига тўпланган ёш славянофиллар, Русия капиталистик йўл блан ўсмай, ўзига хос босқичлар блан ва «славян халқларининг руҳий хислатлари»га мувофиқ қадимий патриархал тузумини доимо муҳофаза қилиб қолади, деган реакцион бир маслакка қойил эдилар. Бу даврда ёзилган пьесаларга славянофилликнинг муҳофазакорлик идеялари анча та'сир қилган. 52—55 йилларда ёзилган пьесалар («Ўзга отини минма», «Қамбағаллик — айб эмас», «Хоҳишинг блан яшам»)даги образлар ювош тақдирга тан берган, ожиз кишилардир. Аммо шу блан бирга бу даврда Островский тамомила славянофил бўлиб кетди дейиш бутунлай нотўғри бўлар эди. Чунки, ҳатто бу пьесаларнинг ўзида ҳам, Марья Андреевна, Дуня ва Любим Торцевлар, ўзларини эзиб турган шароитдан норози эдилар, улар эски савдогар — патриархал муҳитини асло идеаллаштирмайдилар, балки у муҳитга бутун қарши чиқадилар. Лекин улар актив эмас. Добролюбов, шу комедияларда «Оддий инсонларнинг» фожиасини кўра билди ва ҳақиқатан ҳам оддий тамошабинга бу комедиялар жуда яқин ва тушунарлик эди. Улар Островскийни, ўзларининг қадирдон драматурглари деб қабул қилдилар.

1855 — 56 йилларда Русияда сиёсий кураш активлашиб либераллар блан революцион-демократлар ўртасидаги принципал зиддиятлар чуқурлаша ва аён бўлабошлайди. Островский ҳам слав-

янофиллар қарашининг тарихи пучлигини англаб «Москвитянин» тугарагини ташлаб кетади. У, Некрасов блан танишиб революцион-демократ ёзучилар лагерига яқинлашади ва уларнинг журнали бўлмиш «Современник»да ўзининг қатор пьесаларини бостиради. «Овқатгача уйқу» (1857), «Мижозлари чиқишмади» (1858), «Дўстнинг икки янгисидан битта эскиси дуруст» (1860), «Кузьма Захарич—Сухорук» (1862), «Оғир айём» (1863), «Ҳазилкашлар» (1864) ва «Ҳоким» (1865) пьесалари бу даврнинг маҳсулдоридир.

Островскийнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари революцион демократия позицияларига яқинлашган сари унинг драматик ижодиётидаги танқидий реализм методи ҳам шунчалик кескинлаша ва чуқурлаша бошлайди. Бу даврда ёзилган биринчи асари «Ўвғалар базмида хуморлик» (1856)даёқ драматург славянофиллик кайфиятларини емириб патриархал ҳаётнинг ваҳшат ва даҳшатларини, ёввойи савдогарлар муҳитидаги ўзбошимчалик, истибдод ва худбинликнинг манфур кўринишларини очиб ташлаш блан ҳалол меҳнат аҳлига ҳурмат қилишни талқин этади (муаллим Иванов ва унинг қизи Лиза образлари). Илгариги, ба'зи пьесаларда, танти ва соддадил «купец»лар ўрнига энди бой савдогар Тит Титич, Брусков сингари қайсар ва комик образлар кўпроқ учрай бошлайди. Ма'лумки ўз сиёсий душманларига қарши курашда Ленин бу образдан фойдаланган.

1857—59 йилларда Островский савдогарлар тематикаси блан чекланмасдан чиновниклар (тўра ва ма'мурлар) ҳамда дворянлар ҳаётига бағишлаб «Серкирим мансаб», «Мижозлари чиқишмади», «Асранди қиз» каби асарлар ёзадики, буларда автор ислоҳатдан илгариги Русиянинг ижтимоий қиёфасини беришга уринади. «Серкирим мансаб»да рус бюрократ доираларининг ички башараси фавқулодда бир маҳорат блан очиб ташланган. Пьесадаги порахўрлик мавзу'и, Чернишевский кўрсатиб ўтгандай, эски Русиянинг бутун ижтимоий—ахлоқий ан'аналари блан зич боғланган. Бу асардаги ижодий қаҳрамон зиёли Жадов яхши хаёллардан нарига ўтолмайди ва эски қабоҳатларни (шулар жумласидан порахўрликни) қонуний ва табиий бир нарса деб ҳисоблаганлар томонидан мағлуб этилади ва серкирим бирон амал сўрагани амакиси ҳузурига боради. Чунки бу хаёлпараст зиёли актив ижтимоий кучларга суюлмайди. Ўзи аниқ ижтимоий программага эга бўлган чинакам инқилобчи эмас. Зотан Островский шундай образни яратаолмасди ҳам. Чунки у ўзи революцион демократ эмас эди. Дворян образларини яратар экан Островский буларнинг текинхўрлигини тасвирлашда ҳечқандай бадий рангларни аямайди. «Асранди қиз» пьесасида бой, помешчик хстин Уланбекова шундай қайсар, ноинсоф, тошюрак дворянлар синфининг яққол намунасидир. «Бу пьесада, биринчи саҳнадан то охиргача, кўзимиз олдида ҳақиқий турмуш, бизнинг (пьесадаги шахслардан бирининг айтганидай) сариққина турмушимиз гавдаланади» деб ёзар эди буюк Добролюбов.

Таажжуб эмаски, бу пьеса «зарарли ниятлари» ва «дворянлар

устидан масхара қилгани» учун ҳукумат томонидан ман қилинган эди.

Островскийнинг шоҳ асари бўлмиш «Момоқалдироқ» драмаси (1860) ҳақиқатан ҳам бу ўлмас драматургдаги реализмнинг чуққасидир. Бу асарда Катеринанинг ваҳшатгоҳ бир муҳит блан тўқнашув ажойиб бир маҳорат блан тасвирлангандир. Автор бу ерда, зулмга асосланган жамият ҳақиқий инсоний туйғуларга хилофдир, деган жуда муҳим ҳулосага келади. «Момоқалдироқ» Островскийнинг энг ҳал қилучи асаридир, қайсарлик ва сукут ўртасидаги ўзаро муносабатлар бу ерда энг фожиона натижаларигача бориб етказилган» (Добролюбов). Шубҳасизки, реалист драматург ўз замонасидаги қарама-қаршиликларни чуқур мушоҳида қилиб олганлиги учун Катеринанинг фожиаси чинакам ижтимоий фожиага айланиб кетгандир. Чунки бу гўзал қизнинг фожиона ҳалокати «қоронғулик салтанати» даги манхус шароитнинг лобид ва муқаррар бир мевасидай таъбир қилингандир. Олижаноб Катерина, иккиюзламачилик ва олдоччиликка чулғаниб кетган муҳитга бўйсунгани истамайди. Чунки у ҳурриятпарвар, соф ва тугал бир характердир. Шу ҳислатлар унга қаҳрамонлик қиёфасини бахш этади. Бу қиздаги диний ахлоқ нормалари ундаги бутунлик ва олижанобликка қусур етказмайди. Узининг машҳур «қоронғулик салтанатида ёриғ нур» деган мақоласида Добролюбов «Момоқалдироқ» пьесасига жуда юксак баҳо бериб, Катерина характерини «фақат Островскийнинг драматик фаолиятидагина эмас, балки бизнинг бутун адабиётимизда олға бир қадам» деб тавсиф этган эди.

Островскийнинг драматик ижодиётида тарихий мавзуларда ёзилган драмалар алоҳида ўрин тутати. Умуман XIX аср давомида тарихий тематика рус адабиётида ғоят катта ўрин олиб келди. Дворян ёзучилар рус тарихида ўз синфининг улугворлигини тасдиқ қиладиган воқиялар изладилар. Айниқса XV—XVII асрларда Москва Русиясида юз берган ғалаён даври ёзучиларнинг диққат назарини ўзига кўп жалб этди.

Островскийда ҳам ўша давр воқияларига бағишлаб ёзилган бир серия пьесалар борки, буларни у, «Волга бўйидаги кечалар» номи остида бирлаштирган.

Чунки бу мавзуда пьесалар ёзиш нияти Островскийда юқорида айтганимиздай, бир гуруҳ адабиётчилар блан 1856 йилда Волгага саёҳат қилган маҳалларида туғилган эди. Бу сериянинг биринчи пьесаси бўлмиш «Козьма Минин» 1862 йилда, «Сохта Дмитрий ва Василий Шуйский» блан «Тушино» — 1867 йилда, «Василиса Мелентьева» — 1868 йилда ёзилган.

Бу пьесалардаги асосий хусусият, дворян ёзучиларининг бу темада ёзган асарларидан шу блан ажраладики, Островский ватан йўлида курашган асосий куч деб, меҳнаткаш халқни олға суради. Шунинг учун ҳам оташин ватанпарвар Козьма Минин худбин ва сотқин боярларга (дворянларга) қарши қилиб қўйилган. Бу пьесадаги демократик қарашлар цензурага мақул тушмагани учун уни саҳнага қўйишга ижозат берилмади. Бу серияга кирган бўлак пье-

саларда ҳам авторнинг меҳнаткаш халққа бўлган самимий рағбат ва муҳаббати жуда яққол акс этдирилган. Островский назарида ватанпарварликнинг ҳақиқий негизи халқдир.

1860 йилларнинг охирида Островский тарихий мавзу'лардан яна замона тематикасига қайтди. Бундан кейин у, бир-бири кетин, «Донишманднинг содда бўлгани яхши» (1868), «Қизгин юрак» (1869), «Аҳмоқ пуллар» (1870), «Ўрмон» (1871), «Бўрилар ва қўйлар» (1875), «Сўнгги қурбон» (1878), «Сепсиз қиз» (1879), «Талантлар ва ихлосмандлар» (1882), «Айбсиз айбдорлар» (1884) деган пьесаларни яратди. Бу асарлар Некрасов ва Салтиков-Шчедринларнинг «Ватан тазкиралари» журналида нашр этилган. Бу факт тасодифий эмас. Чунки бу даврда Островский ўзининг илгариги ғоявий ва бадий принципларида маҳкам турган бўлиб революцион-демократларга анча яқинлашган эди. Островский ўзининг адабиётдаги мавқи' ва йўлини Некрасовга яқин бўлганини унинг касал Некрасовга ёзган мактубидан кўра бўлади: «Сизнинг ўлишингиз мумкинми ахир? — ундай бўлса адабиётдаги йўлдошим ким бўлади? Ахир, фақат сиз билан мен икковимизгина — чинакам халқ шоирларимиз, биз икковимизгина уни (халқни) биламиз, севамиз ва шаблон ғарбчилик ҳамда болаларча славянчиликка берилмасдан унинг ихтиёжларини юракдан сезамиз» деб ёзган эди. Бу мактубдаги фикрнинг чуқурлигини қаранки; ҳақиқий ватанпарвар бўлган Островский, ҳатто ўша замонда, (ҳоким синфлар ва уларнинг интеллигенцияси ғарбий Европани кўр-кўрона тақлид қилган пайтда), ғарбга муридчиликни ва қолоқ славянчиликни рад этади.

Бу даврда Островский янги ва «маданий» буржуазияни тамоман очиб ташлаб, чиройли, лекин сохта гаплар остида эксплуатациянинг янги шаклини келтираётган капиталистларнинг ахлоқ ва инсонпарварликка тўғри келмайдиган мағизларини танқид қилади. Энди у пулнинг ҳукмронлигини, бойлик орзу-ҳавасларини аёвсиз равишда фош қилади. Пул салтанатига қарши авторнинг э'тирозини айниқса «Қизгин юрак», «Аҳмоқ пуллар», «Сепсиз қиз» ва «Сўнгги қурбон»да яққол ифодаланган. Пул ва давлат соҳибларининг «фалсафаси»ни, «Сўнгги қурбон» пьесасидаги судхўр Салай Салтанич бир иборада шундай характерли мулоҳазада баён қилади:

«Пули бор одам, пули йўқ—латта!», «Қизгин юрак»даги Куропелов бўлса шундай дейди: «Пул топсанг — ана сенга шарофат ҳам тайёр! Капиталинг қанча кўп бўлса шарофатинг ҳам шунчалик кўпроқ бўлур!».

«Сепсиз қиз» да биз худди шу молу-пул ҳукмронлигининг киши ҳиссиётларини қандай қилиб бўғаётганини кўраемиз. Лариса муҳаббатни иқтисодий-моддий манфаатлардан юқори, азиз бир туйғу деб билади. Аммо муҳит, ва шу жумладан унинг ўз онаси, қизни сатиладиган бир аш'ё деб ўйлайди. Ларисанинг фожиаси атроф муҳитдаги манфаатпарастлик, ғаддорлик билан соф орзулар ўртасидаги зиддиятдан келиб чиқади. Авторнинг бу даврдаги пьесаларида буржуазиянинг йиртқич характерини очиб ташлаб ҳақиқий инсонпарварлик қайғуси билан куйганини кўрсатади. У либераллар-

ни, реакционерларни, янги буржуазияни, унга мослашайтган дворянларни, қўрқоқ, принципсиз «ширин сухан» интеллигентларни инсоний фазилат ва мазийятлардан маҳрум бўлган «инсоннамо» махлуқлар сифатида қоралайди. Унинг ҳамма таважжуҳи ва муҳаббатини эзилган, ҳақоратланган «кичик одамлар» томонида, Островскийдаги гуманизм ва демократизмнинг туб мағзи ҳам шунда.

Қайси шаклда бўлмасин, зулм ва жафодан, эксплуатация ва ҳақоратлардан нафрат қилиш Островский ижодиётининг бош ва асосий ҳислатидир. Гарчи, юқорида кўриб ўтганимиздай, айрим даврларда драматургда ба'зи бир иккиланишлар юз берса ҳам, бу ҳолат унинг ижодининг асосий йўлини ўзгартираолмас эди.

Мана, буюк рус драматургига хос бўлган юксак гуманизм ва халқпарварлик ўз даврининг чегараларидан ошиб чиқиб, биз учун, совет халқи учун ҳам азиз ва табаррук бир мирос, тарбиявий бир қуроли бўлиб қолди.

Островскийни бир ёзучи сифатида характерлайдиган ҳолатлар, халқни, халқ ҳаётини ва халқнинг тилини мукаммал билиш, буюк драматургик маҳорат, улуғвор ва пешқадам ғояларни ижодга пойдевор қилиш — бу кунги совет адабиётининг арбоблари учун мукаммал бир мактаб ролини ўйнайди.

Ўзбек халқи, Буюк Октябрь социалистик революциясидан кейингина, ажойиб рус драматургининг дурдоналари билан танишувга муваффақ бўлди. «Момоқалди роқ» ва «Сепсиз қиз» каби пьесаларда ўзбек тамошабини ўз халқининг бошидан ўтган аччиғ захматларини кўргандай бўлиб бу кунги ҳур ҳаёт ва бахтиёр Ватан учун яна ҳам чуқурроқ муҳаббат билан хизмат қилишга онт ичади. Островскийнинг гўзал асарлари тамошабин ва китобхонда шу буюк виждонга ташаккур ва миннатдорчилик туғдиради.

Ана шунинг учун ҳам, буюк рус драматургининг туғилишига 125 йил тўлиши муносабати билан ўтказилаётган юбилей, ўзбек совет миллий маданиятининг ҳам тўйидир.

И. РАСУЛЕВ, Т. ҒОЗИБОВ.

„БОҒБОН“¹ ПОЭММАСИ ҲАҚИДА

ВКП(б) Марказий Комитетининг адабиёт ва сан'ат масалалари ҳақидаги қароридан сўнг бутун совет адабиёти тараққиётида катта бурилиш ясалди. Шу жумладан, ўзбек совет адабиётида ҳам жиддий ўзгаришлар юз берди, ёзучиларимизнинг ғоявий-сиёсий савияси ошди, уларнинг замонавий воқияларни умумлаштириб кўрсатиш қобилияти кучайди.

ВКП(б) Марказий Комитетининг тарихий қарорига қадар ўзбек совет адабиётида тарихий темаларга, фольклор сюжетларига қизиқиш, ҳамда ва'зхонликка берилиш, тор лирик-шахсий ҳиссиётларни куйлаш тенденцияси устун турган бўлса, бу тарихий ҳужжатдан кейин Ўзбекистон ёзучилари ўз ижодиётларини жонли ҳаётга, совет воқеалигига, оламшумул мазмун, қаҳрамонлик, муаззам ижодий ҳамлаларга тўла давримизга қат'ий равишда бурдилар.

Ёзучиларимиз совет халқини ва ёшларни тарбияловчи совет ватанпарварлиги руҳи, ғоялари билан суғорилган асарлар яратишга киришдилар. Бу бурилиш ўзининг илк меваларини берабошлади. Кейинги даврларда шоир ва ёзучиларимиз орасида катта формалар учун кураш, ҳамма жанрларда йирик эпик полотнолар яратишга жасур интилиш мушоҳида қилинмоқда.

Ёш бўғинга мансуб бўлган шоирларимизнинг аксари қисми ўз ижодиятлари устида жиддий ишлаб, катта ше'рий асарлар яратишга, янги йўллар, бадий воситалар излашга уринмоқдалар. Булардан ба'зилари ўзларининг илк йирик асарлари—дostonларини китобхонга тақдим этдилар. Булар орасида шоир Мирмуҳсиннинг «Уста Ғиёс», Асқад Мухторнинг «Пўлат қуючи» достони, Жуманиёз Шарифийнинг «Максим Горький» номли асари шундай асарлардандир.

Шу ёш бўғинга мансуб бўлган шоирларимиздан Мамарасул Бобоев ҳам кўп лирик ше'рлар яратиш билан бирга, кейинги даврларда катта ше'рий асарлар ижод этишга киришди. Унинг «Богбон» номли поэмаси шоир М. Бобоевнинг ижодида жиддий ўсиш юз берганини кўрсатучи далилларнинг биридир.

¹ М. Бобоев. «Шарқ Юлдузи» 11 — 12 сон 1947 йил.

Мамарасул Бобоевнинг бу поэмасида тахминан 1943—1947 йиллар орасидаги воқиялар тасвирланади. Шоир бу асари орқали колхозчиларимизнинг Улуғ Ватан уруши ва ундан кейинги даврдаги ҳалол ва фидокорона меҳнатини, жонажон ватанимизга бўлган муҳаббатини, Ленин-Сталин партиясига бўлган абадий содиқлигини, социализм даврида етишган колхоз ва умумхалқ иши учун фидокор ва жонкуяр янги кишиларни, уларнинг турмуши ва меҳнат самараларини, Улуғ Ватан уруши фронтларида кўрсатган қаҳрамонликларини тасвирлаб беришни ўзига асосий вазифа қилиб олган.

Асарнинг бош қаҳрамони бўлган Собир образи орқали шоир меҳнатга, колхоз қурилишга, Улуғ Ватанга содиқ бўлган оддий ўзбек колхозчисининг портретини чизиб беради.

Собир асли Фарғонали йигит бўлиб, Мирзачўлнинг Сирдарё томонларига ўз қишлоғидаги колхозчилар блан бирга кўчиб келган. У бошқа колхозчилар блан бирга «Тўқай ва шўр-нообод бир ер»ни обод пахта майдонига айлантиради. Кўп ўтмай Собир Тошкентга бориб ўқийди ва қишлоққа боғбон-агроном бўлиб қайтади. У қамиш ва шўр босган ерни боққа айлантирабошлайди. Ана шу вақтда улуғ Ватанимизга душман уруш очади. Бошқалар қаторида Собир ҳам Совет Армияси сафига чақирилиб, Ватан мудофасига жўнайди. Фронтда кўп қаҳрамонликлар кўрсатади. Собир фронтда тезда старший сержантлик даражасигача кўтарилади ва бир ҳужум вақтида у, ўлган командирининг ўрнига командир бўлиб, жангчиларни: «Дўстлар, олға, ўлиш ёки енгил!» деган нидолар блан жангга бошлайди ва румин қишлоғини немислардан озод қилади, қўмондонликнинг ташаккурига сазовар бўлади. Унинг қаҳрамонлиги блан ҳамқишлоқлари ва бутун қуролдош дўстлари фахрланади. Унинг қаҳрамонлиги колхозчиларнинг руҳини кўтаради ва уларни янада зўр бериб ишлашга йўллайди. Собир ғолибона жанг блан Карпат тоғи, Будапешт, Вена ва Берлинда бўлади. У минглаб қишлоқлар, шаҳарларни босиб ўтади. У кўрган қишлоқ ва шаҳарлардаги асабий савдогарлар, унинг юрагида сўнмас ғазаб; очлар, эрксизлар эса шафқат туғдиради:

Мана, тўрт йил бу ерларни қўмсаб соғинди.

Татимади минглаб қишлоқ бўғиқ шаҳарлар.

Юрагида сўнмас ғазаб, шафқат қолдирди

У асабий савдогарлар,

эрксизлар,

очлар...

Собир румин деҳқонларининг ва фақир кулбаларини кўради ва уларнинг бу ҳолини социализм мамлакатидаги деҳқонларнинг фаровон ҳаёти блан солиштириб, колхоз тузумининг нақадар афзаллигини тушунади ва улуғ Ватанимизга бўлган муҳаббати янада кучаяди. У, колхозчиларимизнинг тўқ ва бахтиёр турмушини румин

деҳқонларининг қашшоқ, оч ва яланғоч турмуши блан солиштириб,
жангчи дўстларига шундай дейди.

Мана, румин деҳқонлари, кўриб турибсиз...
Колхоз учун арзир экан қурбон қилсак жон!
Еримизнинг, сувимизнинг хўжайини йўқ!
Биз булардай оч-яланғоч яшарми эдик!
Эгнимиз бут.

Вахтимиз хуш,
Рўзгоримиз тўқ;

Дун'ё кезиб кўрдик, мана —
қадрига етдик!

Қим нолирди ўз кунидан, айтинг?

Йўқ, ҳеч ким!

Собир фронтдан ғолиблар қаторида ўз қишлоғига қайтади:

Жангдан, мана, ғолиб қайтди,
худди Берлиндан.

Юзи ёруғ,—ана қишлоқ,—хурсанд, мағрур, тик!

Собирга колхоз раиси омборчи бўлишни таклиф этади. Собир
бунга э'тироз билдириб, шундай дейди:

Омборчилик ярашади Нишон болага,
Дам олгани келибмизми, опа, войнадан?!
Энди кўриб турибсизми бизни? А, нега?
Ундай эмас, кучга тўлдик, мана, қайтадан!
Соғинганмиз, омон бўлсин, қадрдон кетмон.
Ота касб, шукур, соғмиз ва ёшимиз ҳали.
Колхозимиз, ўз еримиз, эмасмиз меҳмон.
Иш қилайлик,

энди, мана, меҳнатнинг гали...

Ўзим чала ташлаб кетган боғда ишлайман
Меҳнат сингган!

Энди битта боғ ҳам керак-да.

Бир боғ қилай! Хўп десангиз, опа, бошлайман».

Юқоридаги мисра'лар Собирнинг колхоз иши учун қанчалик
жонкуяр, фидокор, меҳнатсевар киши эканлигини кўрсатади.

Бу ўртоқ Молотовнинг қуйидаги сўзларининг нақадар тўғри
эканлигини яна бир марта исбот этади:

«Чет эллардаги сотқин буржуа ёзучилар уруш даврида совет
кишилари ўз ҳарбий юришлари вақтида Фарбдаги тартиб ва мада-
ният блан танишиб, Европанинг кўп шаҳарлари ва пойтахтларини
кўрганларидан кейин, худди шундай тартибларни ватанларида жо-
рий қилиш истаги блан ўз юртларига қайтадилар, деган эдилар.
Хўш, оқибат нима бўлди? Армиядан бўшаган солдат ва офицерлар
ўз ватанларига қайтганларидан кейин совет ватанпарварларининг

биринчи сафларига ўтиб, зўр ғайрат билан колхозларини мустаҳкамлашга киришдилар, фабрика ва заводларда социалистик мусобақани ривожлантира бошладилар»¹.

Собир меҳнат қилиш билан бирга колхознинг ташкилий ишларига ҳам ёрдам беради. Колхоз раиси Жўраҳон опага йўл-йўриқлар кўрсатади, маслаҳатлар беради. Жўраҳон опанинг «ишчи кучи кам, шунинг учун боғ қилиш масаласи анча оғир масала», деган сўзига Собир шундай маслаҳат беради:

Райондаги чойхонада битта киши бас,
Юнуспир ҳам, одам ахир, колхозга келсин,
Табельчи ҳам керак, тўғри, аммо Мирсаид
Ҳеч иш эмас, бўш вақтида боғда ишласин...
Камайтиринг оғир усти, енгил остида —
Юрганларни!

Одамимиз етар, мана тайёр ҳисоби.
Солдат каби турсин ҳарким ўзин постида.

Собир ақлли ва меҳнатсевар киши бўлиши билан бирга тарбияловчи киши ҳамдир. У Юнуспир сингари беданага ишқибоз, дунёнинг завқи фақат бедана уриштириш ва уни сайратишдан иборат деб, кетман чопишдан кўра самоварчиликни афзал деб ўйловчи, колхоз иши учун жон қуйдирмовчи кишиларни тарбиялаб, актив, фидокор колхозчи қилиб етиштиради.

Собир колхоз ишини ўз иши деб, колхоз турмушини ўз турмуши деб ҳис қилуви кишидир. У Юнуспирга қараб шундай дейди:

Колхоз мулки, насибамиз, ўртадаги нонимиз,
Сен қилмасанг, мен қилмасам, ким қилар ахир?
Бордир колхоз дафтарида қатор номимиз.

Бундан ташқари Собир фақат колхоз боғидаги ишлари билангина чегараланмасдан бўш вақтларида колхознинг пахта соҳасидаги ишларига ҳам ёрдам беради.

Собир ватанпарвар колхозчи, қаҳрамон жангчи, ақлли ва доно йигит, меҳнатсевар ва колхоз иши учун жонкуяр киши бўлиши билан бирга самимий муҳаббат эгаси ҳамдир.

Лекин Собир образи асарнинг охириларида бутунлай иккинчи даражали қаҳрамон даражасига тушиб қолади. Унинг ўрнига Жўраҳон опа образига кўп ўрин берилади.

Асарнинг асосий образларидан яна бири Умри образидир. Умри ҳам Собир сингари актив колхозчи, колхоз иши учун жонкуяр, фидокор, меҳнатсевар қиз бўлиб, колхознинг донгдор звено бошлиқларидан биридир. Унинг звеноси ҳар йили ўз планини ошириб бажа-

¹ В. М. Молотов, Улуғ Октябрь Социалистик революциясининг XXX йиллиги. 1947 йил 6 ноябрда Москва Советининг тантанали мажлисида қилган дасклади.

ради. Умрини фақат звено а'золаригина эмас, балки бутун колхозчилар севади. Собир ҳам ўзининг Умриси блан фаҳрланади, автор Умрининг колхоз иши учун қанчалик жонкуярлигини «Пахтакор ва боғбон» эпизодида жуда яққол кўрсатади.

Мана, донгдор звенога бошлиқ Умрихон
Бу ҳам, қаранг шулар каби содда,

Кулча юз

Тўлагина, қоши туташ, буғдойранг, чаққон
Ҳамма севар, ақли расо, меҳнатсевар қиз!

У, иш қистов вақтида, кечалари ҳам ухламай ўз пахтасини ўйлайди. Ҳатто, сувчи Чўлпон отага ишонмай, ярим кечада ғўзанинг суғорилган, суғорилмаганлигини текширади:

Лекин, автор бу образни асарнинг охиригача ўстириб бормади.

Асарда Умри звеноси қизил байроқли Онахон звеносига ютқизгандан кейинги натижа кўрсатилмайди. Аксинча, бу ерда икковидан бир-бирининг ютиб чиққанлиги кўрсатилиши керак эди. Чунки, ўқучи асарнинг охиригача натижанинг нима бўлишини зўр қизиқиш блан кузатиб боради. Афсуски у ҳечқандай хулосага эга бўлмайди.

Асарнинг марказий образларидан яна бири Жўраҳон опа образидир. Жўраҳон опа иш процессида ўсган, чиниққан, оддий колхозчиликдан раислик даражасига кўтарилган, колхознинг ишончли раҳбарига айланган, колхоз тарбиялаб етиштирган, актив колхозчи аёлдир. У колхоз раиси Йўлдош ака фронтга кетгач, колхозга раис қилиб сайланади. Бу пайт меҳнат азаматлари урушга кетган, аммо колхоз олдида пахта ҳосилини ошириш ва фронтни кўплаб озиқ-овқат блан та'минлашдек катта вазифалар турган бир пайт эди. Жўраҳон опанинг бутун фазилатлари мана шу қийинчиликларни енгиш учун бошланган курашда очилади. Раис қилиб сайланган куни Жўраҳон опа мажлисда колхозчиларга колхозни мустақкамлаш, фронтга ёрдам бериш, юртни сақлаб қолиш, колхоз ишини янада яхшилаш ва колхозчилар ишончини оқлашга вада бериб, шундай дейди:

Хўб, ўртоқлар, бўлсам бўлай колхозга раис,
Аммо, менга кетмондан-ку тинчи йўқ асли..
Эрларимиз қон тўкмоқда!..

Бунда — фақат биз, —

Давлатимиз таянгани!..

Шундай эмасми?

Уч йил, мана, шу алпозда кунни кун демай,
Меҳнат қилдик. Кетмаяпти, ахир, беҳуда.
Ҳам роҳатдан кечдик, тўғри, кўп ичмай, емай.
Юртимизни сақлаб қолсак,

Бахт бизга шу-да.

Жўраҳон опа ҳақиқатан колхозчиларнинг ишончини оқлайди.

Шунинг учун ҳам колхозчилар уни ҳурмат қиладилар. Унинг сўзини икки қилмайдилар, кексалар унга умр тилайдилар, ундан беҳад миннатдор бўладилар. Жўраҳон опа иш процессида анча ўсади, партия сафига кириб, тарбияланади, унда аввалги тортинчоқлик, уятчанглик каби хусусиятлар йўқолади. Ҳатто, унинг ташқи томони ҳам, я'ни гапириш усуллари, кийиниши ҳам бутунлай ўзгаради:

Пайкол бўйлаб ана, келар Жўраҳон опа,
Билаклари шимарилган, кенг оппоқ кўйлак
Қунда баттар қорайипти хушқомат, тўла
Кўлларида газета ва оқ кийгиз телпак.
Ҳар кишининг меҳрибони. Ишчан. Коммунист.
Ақли ўткир. Ишда унум. Халқда э'тибор.
Унинг сўзин иккита қилмас ҳар йигит, ҳар қиз
Умр тилар кексалар ҳам беҳад миннатдор...

Жўраҳон опа пахта ҳосилини оширини блангина чегараланиб қолмасдан, колхоз қишлоғини обод қилиш, бекор ётган тўқайзор, ёнтоқзор ерлар ҳисобига экин майдонини кенгайтириш, мактаб, докторхона, электростанция қуриш, гўзал мевазор боғлар яратиш ишлари блан ҳам шуғулланади.

Лекин Жўраҳон опа образи тўлиқ ва мукаммал ишланмаган. Унинг колхоз раиси қилиниб сайланишидан олдинги ҳаёти қисқа қилиб бўлса ҳам берилмаган. Бундан ташқари Жўраҳон опанинг колхоз ишини тўғри ташкил қилиш, меҳнатни тўғри йўлга қўйиш, ишчи кучидан тўғри фойдаланиш соҳасидаги ташкилотчилик роли яхши ва бўрттирилиб берилмаган.

Асарнинг ютуқларидан бири шуки, шоир колхозчиларнинг меҳнат процессини кўрсатиш блан бирга уларнинг янги меҳнат ва муносабат жараёнидаги катта фикрий юксалиш ва мукаммалланиш процессларини, уларнинг онгидаги эски феодализм қолдиқларининг борган сари йўқ бўлаётганлигини, уларнинг онг-тушунчаларининг ўсганлигини ҳам кўрсатиб ўтади. Бу нарса, айниқса, Даврон ота образида яққол берилган.

Даврон отанинг қизи Умрихон Собирни севади. Бутун уруш йиллари бир-бирини кутишган бу икки ёш энди турмуш қурмоқчи бўладилар. Буни эшитган Даврон ота хотинига шундай жавоб беради:

Яхши, — деди Даврон ота, — жавоб берабер.
Қизинг рози бўлса, бас-да.

Мен рози, майли..

У хотинининг:

Олиқ-солиқ деган гап бор. Вақти бор сағал,
Елғизимиз. Қандай бўлар орзу-ҳаваси?

деган э'тирозига қарши Даврон ота:

Кимдан кам у?

Асл йигит. Меҳнаткаш ўзи

Армиядан келган, бақувват, эпчил, ғайратлик...
Обруйи бор. Қўп севади. Не дейсан тагин?..
Шукур, тинчлик, ма'мурчилик. Не керак тагин?
Кўмиласан иккисининг топган молига,

дейди.

Асарда Улуғ Ватан уруши даврида совет халқлари ўртасида мустақамланган биродарлик, дўстлик, умуман интернационализм идеяси ҳам берилган. Бу ўзбек Собир, қозоқ йигити Соғиндиқ, тожик Ражаб, украин жангчиси Светанко ва рус гвардия подполковниги образлари ва улар ўртасидаги муносабатлар орқали берилган.

Асарнинг энг яхши хусусиятларидан яна бири шуки, бу шоирнинг бой ўзбек фольклорида бўлган қўшиқлар ва мақоллар жанридан ўринли ва жуда яхши фойдалана олганидир.

Шоир ўз достонида ўзбек фольклоридаги тайёр қўшиқлардан олиб ва ўзи ҳам шу қўшиқларнинг форма ва мазмунидан фойдаланиб, ёки уларга ўхшатиб қўшиқлар яратган.

Булардан энг чиройли ва характерли ҳисобланган қуйидаги парчаларни кўрсатиш мумкин:

Оқ товордан кўйлагим,
Кўк тиканлар илмасин,
Ораламанг, ўртоқлар,
Чаноғида қолмасин.

Дилбаржон, дилбар.

Дилбаржон, дилбар

Ой нури, тангга-тангга,
Ерим йўлладим жангга.
Қай жангчидан қолишай,
Жоним фидо Ватанга!

Дилбаржон, дилбар,

Дилбаржон, дилбар.

Гулзор қилдик чўлини
Билдик бахтнинг йўлини.
Кўзимизга суртайлик
Бориб доҳим қўлини.
Саҳарда турган шамол
Гул ҳидини сочади
Ҳалол меҳнатинг бўлса,
Масков йўлин очади.

Шоир бу қўшиқларни танлаш ва яратишда асарнинг мазмунига, воқиянинг характериға ва замонга қараб, иккига бўлиб беради. Уларнинг бир гуруҳи уруш давридаги колхозчи қизларнинг ички кечирмаларини, душманга бўлган нафратини, айрилиқ мотивларини ва армонларини англатади:

Фонарь ёнар ёғ блан,
Душман ўлсин доғ блан.

Тўйиб-ўйнаб кулмадим
Ўзим суйган ёр блан...

Дилбаржон, дилбар!
Дилбаржон, дилбар,

Уларнинг иккинчи гуруҳи эса, урушдан кейинги ҳозирги давр-
даги колхозчиларнинг аҳвол-руҳияларини очиб кўрсатучи қўшиқ-
лардирки, буларда колхозга, меҳнатга ва бу бахт-саодатли турмуш-
нинг ижодчиси доҳи Сталинга бўлган муҳаббатлари куйланади:

Ҳайдар кокилинг узун,
Ювиб тарагин, ёрим.
Дангаса деб койима
Чекка қарагин, ёрим

ва бошқалар.

Поэмада учраган табиат тасвирлари, колхоз қишлоғининг чиройли
манзаралари жуда ўринли берилганки, бу асарнинг мазмунининг
жаътий чиқишига катта ёрдам берган:

Ҳаво иссиқ. Қимирламас терак барги ҳам,
Жимир-жимир ялтуғланар осмон, айлана.
Полизларда **терақлар**нинг барги сўлган-ҳам.
Атроф жим-жит. Тандир каби қизиган дала.
Дарахтларнинг таг-тагида гужум соялар.
Қорли тоғнинг чўққилари олипти кулранг,
Хў, қўриқда ёзилишиб ўтлар подалар,
Қатта йўлда машинани қувар бўрсуқ чанг.
Дала чайла тепасида мусича «қур-қур»
Ҳолдан тойган капалаклар учар соялаб.
Паровози қулун каби тутун-ёл бурқиб,
Поезд ўтар, хў олисдан қичаб, жадаллаб.

Яна:

Қишлоқ пасти.
Кенг пахтазор. Кўкда тўлин ой.
Ойдин кўлдай ғўзаларни ўйнар шаббода,
Атроф жим-жит, фақат пастда шовуллайди сой.
Оқаришиб кўринади дарахтлар, йўллар.
Чироқ ёниқ отхонанинг баланд томида.
Басма-басга «чаҳ-чаҳ»лашиб сайрар булбуллар,
Электрлар чарақлаган колхоз боғида.

Яна:

Кенг далада меҳнат қайнар. Звеноларда —
Кўринади баланд-баланд пахта хирмони.
Ана, борар қатор-қатор пункт йўлида —

Мамлакатга совға ортиб байрам карвони.
Томарқада саратондан бери тик қотган
Олтин сочли жўхорилар қилипти ёнбош.
Полиэларда шакар қизлар кўрпасин отган.
Куз лабидан энтикади ҳар уват, ҳар рош.

«Боғбон» поэмаси шоир М. Бобоев ижодида йирик тўнғич асар бўлиши ва ҳажм жиҳатдан анча катта бўлганлиги учун юқоридаги ютуқлардан ташқари унда айрим камчиликларнинг бўлиши ҳам табиийдир.

Асарнинг энг катта камчиликларидан бири шундан иборатки, колхоз омборчиси Нишонбой колхозчиларга хиёнат қилиб, колхоз мулкини талон-торож қилади. Бу нарса Собирнинг қуйидаги сўзларидан ҳам маълум.

Омборчи эдинг. Иш пачава...

Тер тўк бўлмаса...

Сен омбордан...

Одамга ҳам керак виждон, ор...

Омборчи колхоз мулкини талон-торож қилгани, я'ни қишлоқ хўжалик артели уставини бузгани учун, қаттиқ жазога тортилиши керак эди. Аксинча колхоз раиси унга ҳечқандай жазо бермасдан, Собирнинг бригадасига табельчи қилиб тайинлайди. Ҳатто Собир ҳам омборчининг ишига э'тиборсизлик блан қарайди ва ўзига кузда, я'ни иш кўпайган вақтда ҳисобчи қилиб олмоқчи ҳам бўлади. Бу колхозчиларни ва асарнинг бош қаҳрамони Собир ва колхоз раиси коммунист Жўрахон опани, Нишон омборчи каби қишлоқ хўжалик артели уставини бузучиларга хайрихоҳ қилиб қўяди. Бундай кўрсатиш бутунлай нотўғридир.

Асарнинг катта камчиликларидан яна бири шуки, асарда партия ташкилоти ва коммунистларнинг колхоз ҳаётидаги етакчилик роли берилмаган. Ваҳоланки, партия ташкилоти колхоз ҳаётининг асосий ўзаги ҳисобланади. Бусиз колхоз ҳаётини тасаввур қилиш мумкин ҳам эмас.

Булардан ташқари асарнинг энг қизиқ ва муҳим интрегияси бўлган Собирнинг армиядан қайтгандан кейинги Умри блан учрашуви берилмаган, ваҳоланки, ўқучи буни зориқиб кутади.

Асарнинг охирироғида автор Фарҳод ГЭСи ҳақида бир эпизод берадики, бу асар мазмунига боғланмаган ва асарнинг композицион тузилишига ёпишмайди.

Асар ҳажм жиҳатидан анча катта бўлишига қарамай, шоир асарни маълум бир қофиялаш тартиби блан бера олган. Я'ни ҳарбир банднинг биринчи мисра'си блан учинчи мисра'си, иккинчи мисра'си блан тўртинчи мисра'си қофияланиб келади.

Айрим чекинишлардан қат'ий назар, мана шу система асарнинг охиригача сақланган. Лекин, қофиялашда айрим камчиликларга ҳам йўл қўйилган:

Кўз олдида кенг пахтазор, чанқоқ гўзалар,
Шундай пайтда хит қилади сувнинг этаги..
Чўлпон ота беғам! Балки ухлаб қолгандир?
Сув-да ҳозир гўзаларнинг айни кераги!»

Бу бандда «этаги» сўзи блан «кераги» сўзи, «гўзалар» сўзи блан «қолгандир» сўзи бир-бирига қофиядош қилиб олинган

Албатта, бу ерда «гўзалар» сўзига «қолгандир» сўзининг қофиядош бўлиши ҳеч мумкин эмас. Бундан ташқари «раиса» сўзига «биносига», «керак-да» сўзига «ота», «жим» сўзига «ем», «Умри» сўзига «кулги» сўзлари қофиядош қилиб олинган.

Бундан ташқари поэманинг вазнида ҳам айрим камчиликларни учратиш мумкин. Я'ни мисра'лар бўғинларнинг сони жиҳатдан бири иккинчиларидан ошиб ёки камайиб кетган. Ваҳоланки, одатда бармоқ вазнида ёзилган ше'рларнинг ҳарбир мисра'си бўғинларнинг сони жиҳатидан бир-бирига баробар бўлиши керак. Чунки бармоқ вазнида ритм мисра'лардаги тенг бўлақларнинг, я'ни бўғинларнинг бир текис такроридан ҳосил бўлади.

Бундан ташқари мисра'лардаги бўғинлар миқдорининг бирхил бўлиши ше'рнинг оҳангдорлиги, музикавийлигини ва равон ўқилишини таъминлайди. Асар вазнининг айрим жойларда бузилганлигига қуйидаги парча мисол бўлаолади.

Ўзи шўтқор, аскиячи; ҳазил қилсанг, бас (13 бўғин)

Ҳаммасини унутади, қотиб-қотиб кулади.. (15 бўғин)

Асарнинг тили жуда содда, равон, ҳамма учун тушунарли, оддий колхозчилар тилига яқин. Шоир асарнинг қаҳрамонлари колхозчилар бўлгани учун халққа хос сўзлар блан ибораларни ишлатган. Содда, лекин чиройли бўлган халқ тили бойлигидан жуда яхши фойдаланган.

Аммо шунинг блан бирга асарнинг тилида ҳам анча нуқсонларни учратиш мумкин.

Асарнинг тилида адабий тил рамкасидан четга чиқиш ҳоллари кўп учрайди. Ҳатто, буни автор тилида ҳам учратиш мумкин. •

Масалан: «ва'да» сўзи «вағда» (94 б. 11 сон, 1947й). «сал» сўзи «сағал» (13 б. 12 сон, 1947 й) формасида ишлатилган ва бовиқалар.

Булардан ташқари асарда қўпол матбаа хатолари ҳам кўп учрайди.

Асарнинг айрим жойларида ўрин-пайт келишиги қўшимчаси ўрнига жўналиш келишиги қўшимчасини ишлатиш каби грамматик хатолар ҳам бор:

Бугун нега кенг далага қўшиқ янграмас

Юқоридаги камчиликларга қарамай, М. Бобоевнинг «Боғбон» поэмаси унинг ижодиётида тўнғич йирик асар бўлиши жиҳатидан, колхоз ҳаётидан олиб ёзилганлиги муносабати билан, ҳамда фольклор жанрларидан ўринли ва муваффақиятли фойдалана олганлиги жиҳатидан катта аҳамиятга эга бўлган асардир.

Бу поэма М. Бобоев ижодининг ўсганлиги ва гуллашидан дарак беручи қалдирғочдир.

„ПЎЛАТ ҚУЮЧИ“ ПОЭМАСИНИНГ ТИЛИ ҲАҚИДА БА‘ЗИ МУЛОҲАЗАЛАР

Устоз Горький: «Тил характерлар ва манзаралар яратиш воситасидир» — дейди.

Ҳақиқатан, сўз—тил орқали характер, манзара, шулар воситасида адабий асарда образ яратади.

Образни рассом, ҳайкалтараш ҳам яратиши мумкин. Аммо, бадий адабиётнинг ўзига хос специфик хусусияти: унинг сўз-тил орқали образ яратишидир.

Ёзучилар халқда бор бўлган сўзларни, айрим халққа хос бўлган ибораларни, халқнинг мақол ва ҳикматли сўзларини ўзларининг ижодий меҳнатлари билан бадий асарлари учун фойдаланадилар. Тилнинг яна бойиши учун ўз ҳиссаларини қўшиб борадилар. Бу билан кучли оммабон бадий тилни яратадилар.

Демак, шундай бўлар экан, ёзучиларимизнинг тил хусусиятларини, улардаги стил, ба‘зи грамматик, лексик ютуқ ва этишмовчиликларни текшириш, кўрсатиш зарур бўлади.

Ҳозиргача ўзбек тил билимида бирор бадий асарнинг тилини текшириб, мукамал бир қарорга келган биронта илмий асар йўқ. Шундай бўлишига қарамай, бошланғич тажриба учун Асқад Мухторнинг «Пўлат қуючи» поэмасининг тили ҳақида ба‘зи мулоҳазалар юритмоқчимиз.

Бу кичкинагина текширишда, асосан, қуйидаги томонларга э‘тибор бериш кўзда туғилади:

Поэманинг тилида мақоллар ва халқ ибораларининг ишлатилиши ҳам поэманинг стилистик, грамматик ва лексик қурилиши.

Бу текшириш шу икки масала юзасидан олиб борилган кузатувни озми-кўпми баён этишдан иборат бўлади.

Сўз сан‘атининг боши бўлган фольклорга марксизм классиклари, айниқса Горький, жуда катта э‘тибор берар эди. У—оғзаки ижодиётнинг ёзма адабиётга та‘сири айниқса катта ва баҳосиздир—деган эди, ва:

«Мен мақоллардан, бошқача айтганда: афоризм тушунчаларидан жуда кўп нарса ўргандим»—дейди. (М. Горький «Адабиёт ҳақида» бет 221).

Ҳақиқатан фольклор материалларининг ихчам, аммо жуда кенг ма'ноли бўлиши ёзучиларимиз яратмоқчи бўлган образни ҳар томонлама очишда жуда қулай келади ва фикрнинг бақувват бўлишини та'минлайди. Уринли ишлатилган ҳарбир фольклор элементи асарнинг салобатини орттиради.

Ўзбек ёзучи ва шоирлари ҳам, мана шу фольклорнинг баракали та'сиридан баҳраманд бўла бошладилар, улар фольклордан манба' сифатида фойдаланиш блан бирга фольклордаги элементларни (мақол ва бошқаларни) қайтадан ижодий ишлаб, ўз асарларининг ажралмас қисмларидан бирига айлантирдилар. Бу ҳол Асқад Мухторнинг «Пўлат қуючи» поэмасида ҳам учрайди, масалан:

1. «— Айтилган сўз—ўқ»

1. «Яхши ният — дейди—ярим мол».

Мана булар халқ орасидаги «Айтилган сўз—отилган ўқ», «яхши ният, ярим мол» мақолларининг айни ўзидир.

Завод қуришга аҳд қилишни ва Шомурод — полвоннинг ишончини беришда шоир юқоридаги мақоллардан кучлироқ жумла тополмас эди. Шунинг учун халқ исте'молидаги мақолларга мурожат, қилди. Яна «Гул тиконсиз бўлмас, дур садафсиз» ёки «Тиконсиз гул бўлмас, машаққатсиз ҳунар бўлмас» мақолини Асқад Мухтор ўзининг ижодий ғалвиридан ўтказди, ва поэмада «Гул ҳам бўлмайди-ку тиконсиз...» тараида ишлатади.

Юқоридагидек, ўринли ишлатилган мақоллар поэма тилига файз қўшади.

Бундан ташқари поэмада ўзбек тилидаги халқ иборалари ишлатилдики, булар поэма тилининг моҳияти ва миллий руҳини кўрсатишда, го'явий-бадий та'сирчанлигини оширишда хизмат қилади.

Масалан:

«Сизга оқ йўл бўлсин тош кесар эрлар».

«Одамга бош эгсин қақраган ерлар».

«Шамол тикка урар афтига»

«Хўрозқанд ушлатиб касб ўргатмаймиз»

«Ҳадди сиққанидан айтади».

«Шомурод астойидил боғлади белин».

Бундай халқ иборалари поэма тилини яна бойитади, асарнинг мазмунини ҳаётий қилади.

Энди, поэманинг стилистик, грамматик ва лексик қурилишига келайлик. Поэманинг грамматик ва лексик қурилишидан олдин унинг стили ҳақида бироз гапириш керак бўлади. К. Федин—«Ёзучининг сан'ати унинг стили блан белгиланади...» — дейди.

Ҳақиқатан стил — асарнинг жумла қурилишида ибораларнинг силлиқ, жумланинг сиққ, мазмуннинг кенг ва чуқур, сўзларни ўринли ишлатиш блан белгиланади.

Юқоридагидек ҳолатларни бир асарда мужассам топиши, ёзучи ёки шоир стилини раvon эканлигини, унинг ёзучилиқ сан'атининг юксак эканини жўрсатди. Уринли ишлатилган ҳарбир халқ исте'молидаги, аммо, поэзияда «хашаки» деб қаралган, бадий содда сўз стилини раvonлаштиради. Уқучига та'сирли ва тушунарли бўлиши-

ни та'минлайди. Уша жимжимадор бўлмаган сўзлар асар тилига ҳаётгий мазмун беради.

«Соддалик сўз бойлигини, обраали эканини бўшаштирмайди. Балки, меҳнаткаш омманинг тўла тушуниши учун ҳалал берадиган сўз ва образларни чегаралайди, халос...» (Е. М. Рит, «Ленин тил ҳақида ва Лениннинг тили ҳақида» — бет 130).

Шоир Асқад Мухтор асарнинг стилига бир қадар э'тибор бергани, унинг бадий содда ва равон ше'рий тилидан кўриниб турибди.

Поэмадан дадиллар келтирамиз:

«— Яна кўк чой беринг, самоварчи!
— Қаққа ичаяпсан, Шомурод—полвон?
Юрак-пурагингга ўт кетдими дейман,
Тўртта дамлаб бердим, чой дейсан ҳамон.
— Учоғингиз эмас, мартен дейди уни».

Яна:

«Чуқурликдан сакраб тупроқ чиқади.
Тўзон кўтарилар осмонга.
Ел тинган.

Янги кун туғилар.

Янги кун».

«Излаб тополмасам ҳаётда сени,
Ўйлаб ҳаёлимда яратардим...
Кел!»

Юқоридаги мисолларда шакл сиқик, ма'но кенг, ҳаётгий, кундалик учраб турган турмуш кўз олдимизга келади. Бу мисоллардан кўринадики, поэма стилистик равон.

Ба'зан бир ма'нонинг бошқа шаклларда такрори ҳам поэмада учрайди. Такрорнинг ўринли ишлатилиши ма'нони чуқурлаштиради ва та'сирчан қилади:

«Ҳамма тинч,
Ҳамманинг дами ичида».
«Қарвонлар,
Қарвонлар ўтар бетиним» каби.

Аммо, поэмада учраган бир хил шаклдаги қўшимча қабул қилган сўзларнинг кетма-кет такрори ма'нони чигаллаштиради, стилига футур етказади.

Масалан:

«Келиб кўриб кеча бош инженер».

Икки равишдошнинг қават келиши ўқишнинг равонлигини бузади. Бундай ҳолда шаклларни ўзгартиришга ҳаракат қилиш керак. Бу блан яна тилдаги силлиқликни сақлаб қолиш мумкин.

Бундан ташқари поэмада ба'зи стилистик етишмовчиликлар уч-райдики, уларни бирма-бир кўриб чиқайлик.

Масалан: «Дод солса, ҳалқуми тиқилар эмиш». (?)

Бизча, ҳалқум тиқилмайди, балки ҳалқумга нафас тиқилади. Зотан, ҳалқум тиқилса, қаерга тиқилади?

Яна:

«Қочса — жилолмасмиш жойидан,
Терлаб пишган эмиш...

Аммо бир овоз

Тўқ-тўқ эшитилармиш ғойибдан...

Бу мисолдаги кейинги икки мисра' ма'но жиҳатдан ортиқча.

Бу мисра'лардан шоир нимани кўзда тутади? Шомурод кўз очганидан кейин эшитгани тонг саҳарда ҳарсон тошларни қўпараётган кишиларнинг ҳайқириқлари ва ломларнинг гурс-гурс овозларини унинг тушидаги акси деб бермоқчими? Ҳар ҳолда ноаниқ.

Яна:

«Шомурод бўйнининг иссиқ билакларга
Чирмашиб кетганин пайқамай қолди».

Бу мисра'ларда Асқад Мухтор катта стилистик хатога йўл қўяди. Ма'нонинг бутунлай бошқа тус олиб қолганини сезмай қолади.

Юқоридаги бандда шоир жуда чирайли фикрни кўзда тутади.

Унингча: «Шомурод бўйнига иссиқ билакларнинг чирмашиб кетганини билмай қолди» — демоқчи. Аммо, контекстда аксинча бўлиб чиқади. Ма'нан: «бўйин билакка чирмашади».

Бу хато, келишик қўшимчаларининг ўз ўрнида ишлатмаслик орқасида содир бўлгандир. Бу жумладаги грамматик камчилик ҳақида кейинроқ тўхталамиз.

Поэманинг стилида сўз тартиби ҳам катта роль ўйнайди. Уринсиз равишда сўзларни тартиблаш, яна стилистик хатога олиб боради.

Тўғри. Поэзияда нормал тартибни истаганча инверсияга учратиш мумкин. Албатта бу ҳам эви блан. Чунки, ўзбек грамматикаларида тартибни ўзгартилса, ма'нога футур етадиган бирикмалар санаб ўтилган. Бундай муносабатларни ҳам билганимизча тартибни ўзгартираберсан. грамматикамиздаги сўз тартиби ҳақидаги қонун-қоидамизни ўқучиларнинг тушинишига анча қийинчилик келтириб қўйган бўламиз. Чунки, ҳарбир бадий асар, уларнинг грамматикамиздаги қоидаларни мукамал ўрганишда, мустаҳкамлашда қўлланма бўлиши керак. Аксинча уларнинг фикрларида қоидаларимизга зидлик туғдирмасин.

Асқад Мухторнинг поэмасида мана шундай инверсиялар, ўринсиз тартиблар кўзга ташланиб қолади:

«Шомурод кун узун қўйди оина».

Мана бу бирикмадаги сифатловчи, сифатланмишнинг ўрин олмаштириши — инверсияси ма'нони хиралаштирган.

Ҳақиқатан, грамматикамизда сифатловчи, сифатланмиш ўрин олماштираолмайдилар. Алмаштираар эканлар сифатловчи, сифатланмишликдан чиқиб қоладилар.

Инверсия одатда тасвир ва ифодани кучли эмоцианал, кўтаринка қилиш учун ишлатилади. Ҳатто инверсия прозаик асарлардаги эмоцианал нутқларда, ёзучининг лирик тасвирларида ҳам учраши мумкин.

Аммо, поэзияда ше'рий талаб, айниқса, туроқ, вазн, қофия талаби блан кўпроқ учрайди.

Асқад Мухторнинг поэмасида учраган ба'зи юқоридагидек инверсия на туроқ, на вазн, на қофия талаби блан бўлади.

Демак шундай экан:

«Шомурод узун кун қўйди оина» қилиш керак эдики, бу блан ше'рий унсурларга ҳеч зарар етмас эди.

«Узун кун» каби бирикмалар ше'рий талаб блан ҳам инверсия қилинмайди, қилинса ма'нога ҳалал етади.

Энди поэманинг ба'зи грамматик тузилишига келайлик. Поэманинг грамматик тузилишида, синтаксистик қурилишида шоир анча ютуқларга эришган. Шунга қармай поэма ба'зи морфологик камчиликларга эга. Шунинг учун биз унинг ютуқларини эмас, балки оғ бўлса ҳам камчилик деб ҳисоблаганимиз ба'зи томонларни кўрсатиб ўтсак фойдадан ҳоли бўлмас.

Поэмада: ўрин келишиги қўшимчаси ўрнида, чиқиш келишиги қўшимчаси ишлатиш, контекстда мазмунан жўналиш келишиги қўшимчаси талаб қиладиган сўзга, қаратғич келишиги қўшимчасини, мазмунан қаратғич келишик қўшимчаси олиши керак бўлган сўзга, жўналиш келишик қўшимчасини қўшиб қўйиш каби ҳодисалар учрайди. (Бунинг орқасида стилистик камчиликлар рўй берганини юқорида айтган эдик). Яна қаратғич келишик қўшимчаси зарур бўлмаган ўринда ортиқча ишлатилиши каби морфологик етишмовчиликлар бор.

Мисоллар келтирамиз:

1. «Сирдарё тўлқини ўйнар шу'лаланиб
Пўлат шаҳарининг чирроғларидан».
2. «Ичидан қарғади ла'нати чўлни»
3. «Ўзини «номард!» деб сўкди ичидан» каби.

Юқоридаги мисолларда ўрин келишик қўшимчаси «да» ўрнида, чиқиш келишиги қўшимчаси «дан» ишлатилади.

Келишик қўшимчаларни ўринсиз ишлатиш орқасида, ҳам стилистик, ҳам морфологик хато бўлиб қолган, юқорида айтганимиз мисолни кўрайлик:

«Шомурод бўйнининг иссиқ билакларга
Чирмашиб кетганин пайқамай қолди».

Бу мисол бир қарашда ҳеч қандай камчиликсиздай кўринади. Сянчиклаб қаралса, қўшимчаларни нотўғри ўрнатилгани сезилади.

Бу ма'нони тамоман бузади. Шунинг учун 1 — мисра'даги келиш-
шик қўшимчалар («нинг» ва «га») ўрнини алмаштириш керак, я'ни:
«Шомурод бўйнига иссиқ билакларнинг...» тарзида берилиши
тўғри бўларди.

Поэмада қаратғич келишиги қўшимчаси ортиқча ишлатилгани-
ни кўрамиз:

«—Пўлат деган нарса худди Сизнингдай
Забардаст қўлларни яхши кўради».

Бунда 1 — мисра'даги «нинг» ортиқча.

Гарчанд «нинг» бўлар экан, демак у қаратғич, унинг қаралмиши
ҳам бўлиши керак. Аммо, қаралмиши 1 — ва 2 — мисра'ларда йўқ.
Шундай экан «сизнингдай» эмас, балки «Сиздай» қилиш керак эди.

Одатда, грамматикамизда, шарт эргаш гапнинг қўшма кесими-
га қўшилган шахс билдиручи қўшимча, ёрдамчи фе'лга эмас, шарт
формасини олган асосий фе'лга қўшилади.

Шуниси қизиқки, Асқад Мухторнинг поэмасида шарт эргаш
гапнинг қўшма кесимига қўшилган шахс билдиручи қўшимча ёр-
дамчи фе'лга қўшиб қўйилади.

Масалан:

«—Борди-ю мен бунда бўлмаса эдим,
Нима қилар эдинг, Мария?»

Бу мисолда шарт қўшма фе'лнинг шахс билдиручи қўшимча
блан турланишини хато кўрсатилганини исботламоқчимиз. Бунинг
учун:

«Бўлмаса эди» қўшма фе'лини шахс блан грамматикамизда
кўрсатилганича турлаб кўрайликчи:

I.— Мен бўлмасам эди.

II.— Сен бўлмасанг эди, каби

Шундай экан, мисолимизнинг I— мисра'и қуйидагича бўлиши
керак:

— «Барди-ю мен бунда бўлмасам эди...»

Ба'зи кишилар юқоридагидек грамматик етишмовчиликларни «арзи-
маган нарса» деб қарайдилар. Уларча, бу камчиликлар асарнинг ба-
қувват идеяси, етук образлиги, салоботлиги, та'сирчанлиги,
актуаллиги олдида арзимаган нарса каби кўринмай кетар эмиш.

Барди-ю, асар ўша «арзимаган» грамматик камчиликларга эга
бўлса, у асар қандай қилиб бақувват, образли, та'сирчан бўла-
олади.

Ахир ўша «арзимаган нарсалар» асарнинг стилини белгилайди-
ку.

Энди, поэманинг лексик бойлигига келайлик. Поэманинг лек-
сикаси ниҳоятда бой. Поэманинг бу сўз бойлиги Совет интерна-

дионал сўз ва терминлар ҳам янги ма'но олган архаик сўзлар ҳисобига бўлган. Интернационал сўз ва терминлар социалистик тушунчаларни ифодаловчи бир омилдирларки, улар поэмага ҳусн қўшади.

Поэмада: машина, информбюро, солдат, шинель, артель, завод, домна, инженер, паровоз, вагон, эшелон, цех, поезд, метр, минут, мотор, мастер, мартен, ток, печь, цемент, танк, газ, металлург, агрегат, корпус, трактор, машинист, армия каби совет интернационал сўз ва терминлари учрайди. Булар ўринли равишда поэманинг лексик таркибига сингиб кетганлар.

Поэмадан мисоллар оламиз:

«Информбюронинг хуш хабари бор!»
«Солдат шинелини ечиб ташлади».
«Азамат домналар ёқилган куни».
«Инженер чизғичин олди қўлига».
«Қизил армияга ҳадия!»

Бундан ташқари поэмада айрим сўзларнинг муваффақиятли ишлатилиши поэма тилининг бадий завқини оширади:

«Тоғ чўққисин тўсган девқомат цехга»
каби.

«Пўлат қуючи» поэмасининг тилида архаик сўзларни қадимги ма'ноларида эмас, балки янги ма'ноларда қўллангани кўринади.

Бу ҳол поэманинг лексик бойлигини яна оширади.

Мисоллар кўрамиз:

«Шу томчи сингди-ю
Ла'натланган чўлга,
Ҳар сиқим, тупроғин табаррук этди».
«Ана Мария қиз, олжов ҳукмдори»,

Бу мисоллардаги «табаррук», «ҳукмдор» сўзлари поэмада замонавий янги ма'но ташиган сўзлардир.

Бу сўзлар «азиз» ва «оловга бас келадиган, жасур» ма'ноларини беради.

Поэмада омма тушинмайдиган сўзлар йўқ даражада. Бу эса поэманинг зўр ютуғидир.

Шу блан «Пўлат қуючи» поэмасининг тилидаги нуқсон ва ютуқларни оз бўлса ҳам ўқучиларга бирқадар тушунтиргандирмиз деб ўйлаймиз.

Булардан ташқари поэманинг тилини ўрганишда бир қатор муҳим ва зарурий масалалар борки, булар, поэмадаги образларнинг тили, бадий тил элементлари, бадий сўзнинг асар мазмунига муносиблиги масалаларидир. Булар эса келгуси ишларимиз бўлур.

Шонозар Шоабдурахмонов
ЎзССР Фанлар Академияси Тил ва
Адабиёт институтининг аспиранти.

МУНИДАРИЖА

Бет

АЛИШЕР НАВОЙИ, Ғазаллар (Чор Девон)дан.	3
УЙҒУН, Фарход ше'рларидан	15
Қ. МУҲАММАДИЙ, Колхоз боғбони. Ше'р.	17
ЖЕЙМС ГОУ ва АРНОД ДЮССО, Чуқур илдишлар Пьеса.	18
Ю. ҲАМДАМ, Булоқбоши қишлоғида.	70

ЁШЛАР СОҲИФАСИ

Ю. ШЕРЖОН, Тракторчиға Ше'р.	76
П. МҮМИН, Сталинги чақирамиз меҳмонга. Ше'р.	77
М. ҒАНИ, Бегобод. Ше'р.	78
Қ. ҲИКМАТ, Икки ше'р.	78
М. ИКРОМ, Меҳр. Ше'р.	79

ТАНҚИД ВА ПУБЛИЦИСТИКА

Ҳ. ЗАРИФ, Лутфий ва Навоий	80
ШАЙХЗОДА, А. Н. Островский	97
И. РАСУЛЕВ ва Т. ҒОЗИБОВЕВ, „Боғбон“ поэмаси ҳақида.	108
Ш. ШОАБДУРАҲМОНОВ, „Пўлат Куючи“ поэмасининг тили ҳақида ба'зи мулоҳазалар.	117

РЕДКОЛЛЕГИЯ: *Ойбек* (мас'ул муҳаррир), *Ғафур Ғулом*, *Яшин*, *Улғун*, *Абдулла Қаҳҳор*, *Шайхзода*, *Ж. Шарифий*, *М. Ашрафий*, *Сами* *Абдуллаев*. Мас'ул секретарь: *Ма'руф Ҳаким*.

На узбекском языке

„ШАРК ЮЛДУЗИ“

№ 4

Орган Союза советских писателей Узбекистана

Объединенное издательство „Правда Востока“ и „Кызыл Узбекистан“

Ташкент—1948

„Шарк Юлдузи“ редакциясининг адреси:

Тошкент, Биринчи май кўчаси, уй № 20. Телефон 32-689.

Босишга рухсат этилди 76/У-1948 й. Р.О.304. Қороз формати 60х92/16. Босма листа 7,75
Бир листа 47000 ҳарф. Тиражи 6800. Изд. № 324. Баҳоси 5 сўм.

Тошкент „Қиёмат Ўзбекистон“ ва „Правда Востока“ нашриёт босмаханаси, Заказ 436.